

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. Є. Голубко

**Новітня історія України.
1945 – 2007 рр.**

Л ь в і в

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка

2008

1. УКРАЇНА В 1945 – 1953 РОКАХ

Відновлення радянського тоталітарного режиму в Україні

У заключний період війни відбувалося відновлення радянської політичної системи на українських землях, що зазнали німецької окупації. В ході наступу Червоної армії на відвоєнованих територіях формувалися партійні, радянські, профспілкові, комсомольські органи, які настійливо реалізовували політичну волю вождя Й.Сталіна.

У листопаді 1943 р. і квітні 1944 р. були прийняті постанови ЦК ВКП(б), які визначали порядок створення парторганів і парторганізацій, а також керівних органів місцевих Рад депутатів трудящих. У Сталінській, Ворошиловградській, Сумській, Харківській, а дещо пізніше – у Київській, Полтавській, Чернігівській, Дніпропетровській, Запорізькій і Житомирській областях створено обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У. У свою чергу, відновлені органи КП(б)У керували створенням місцевих органів державної влади, відтворюючи радянську політичну систему.

Першим секретарем ЦК КП(б)У тоді був Микита Хрущов. Він послідовно проводив генеральну лінію партії, однак при цьому не завжди виявляв потрібну Сталіну “рішучість”. Тому в березні 1947 р. М.Хрущова призначено Головою Ради Міністрів УРСР, а Першим Секретарем ЦК КП(б)У став Лазар Каганович, який діяв безжально і жорстоко, а вже наприкінці того ж року лідерство знову перебрав М.Хрущов. 3 грудня 1949 р. партійною організацією України керував росіянин Л.Мельников.

Особлива увага зверталася на “радянізацію” західних областей України, населення яких з настороженістю ставилося до комуністичної влади. Уже восени 1943 р. ЦК КП(б)У сформував орггрупи обкомів партії західних областей України. До них увійшли перш за все партійці, які до війни працювали в цих областях. Волинську групу очолив І.Профатілов, Дрогобицьку – С.Олексенко, Львівську – І.Грушецький, Рівненську – В.Бегма, Станіславську – М.Слонь, Тернопільську – І.Компанець, Чернівецьку – І.Зеленюк.

Оперативні групи партійних працівників прибували в західний регіон України услід за наступаючими частинами Червоної армії. Вже в квітні 1944 р. відновили діяльність Волинський, Рівненський, Тернопільський і Чернівецький обкоми, а в серпні – Львівський, Дрогобицький та Станіславський. Обкоми КП(б)У взялися за створення міських і районних партійних комітетів. Незабаром було відновлено всю мережу парторганів: 7 обкомів, 18 міськкомів, 7 міських та 206 сільських райкомів КП(б)У, які приступили до створення низових парторганізацій.

У зв'язку з нестачею кадрів і насамперед – політичною недовірою до “місцевих” у регіон направлялися тисячі партійців зі східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу. Вже до 1 січня 1946 р. у західні області України було скеровано понад 25 тис. членів та кандидатів у члени партії. Кількість комуністів зростала також завдяки комуністам демобілізованим з армії, колишнім партизанам та підпільникам, й новому прийоми в партію. У січні 1946 р. в західних областях України діяло понад 2 тис. парторганізацій, які об'єднували 28,5 тис. комуністів. Характерно, що більше 53 % комуністів західних областей України були росіянами та ще 30 % представниками інших народів СРСР.

Партійні органи в особі ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів, райкомів партії були політичними центрами в яких зосереджувалися основні важелі влади. Їх влада над суспільством базувалася на мережі підзвітних парторганізацій промислових підприємств і установ та номенклатурі – посадовцях, призначення і звільнення яких становило компетенцію партійних органів. Сучасні дослідники відзначають, що ще напередодні радянсько-німецької війни, унаслідок масових репресій істотно знизився творчий, інтелектуальний потенціал суспільства. У повоєнний час ситуація в цій сфері ще більше погіршилася. У 1948 р. 53,8 % секретарів обкомів Компартії України, тобто лише кожний

другий, мали вищу освіту. Набагато гіршою була картина у нижчих за рангом партійних органах.

Яскравим представником такого типу апаратників був секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький. Свою партійну кар'єру він розпочав ще у комітеті незаможних селян. Упродовж 15-ти років перебував на різних посадах районного рівня. У 1937 р. починається його карколомне сходження шаблями адміністративної драбини: Дніпропетровський облвиконком та обком партії, Станіславський, Чернівецький обкоми КП(б)У, де він займав посади секретарів. На початку 1944 р. його було призначено першим секретарем Львівського обкому. Диплом про вищу освіту І.Грушецький спромігся здобути лише у 1957 р. (без відриву від виробництва, а працював тоді першим секретарем Волинського обкому партії, закінчив ВПШ при ЦК КПРС).

Втім, такі керівники могли добре виконувати вказівки “згори”, але не мали широти кругозору, неспроможні були самостійно мислити і приймати зважені, відповідальні рішення. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззастережно підкорятися партійній дисципліні. Тому, саме на них опирався тоталітарний режим у реалізації своїх планів.

Наслідуючи стиль роботи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні органи УРСР намагалися вирішувати буквально всі питання не тільки партійної політики, але й державного і господарського управління, включаючи розподіл матеріальних ресурсів, насінєвих фондів і т.п. В обласних, міських, районних комітетах партії були створені відділи: промисловості, транспорту, сільського господарства, освіти, культури, агітації і пропаганди. Такі відділи дублювали, а часто і підмінювали відповідні структури виконавчих комітетів Рад. Без відома парторганів не можна було вирішити жодного суттєвого кадрового питання. Обласні, міські та районні керівники різних рангів, директори підприємств та їх заступники, керівники вузів і наукових установ вводилися у номенклатуру партійних комітетів. Така практика шкодила суспільним інтересам, розколювала населення, перешкоджала в службовому просуванню компетентних, ділових але безпартійних людей. Можна стверджувати, що у повоєнний період сталінський режим виплекав і утвердив образ “ідеального” керівника, де компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність і принциповість не були серед головних чеснот. У фаворі тут були гарна анкета, пробивна сила та вміння проводити “генеральну лінію” партії. Тим самим, система сама тиражувала керівників – непрофесіоналів, тобто людей мало – або зовсім не освічених, не знаючих справи, але таких, що засвоїли лозунги тогочасного моменту.

У ході звільнення областей України від німецької окупації формувалися, але не обиралися, радянські державні органи. Президія Верховної Ради УРСР у погодженні з ЦК КП(б)У затверджувала обласні виконавчі комітети Рад депутатів трудящих. Облвиконкоми затверджувалися у складі голови, заступника голови, секретаря і 7 - 8 членів. Облвиконкоми в свою чергу, затверджували виконкоми міських і районних Рад.

Для радянської політичної системи типовим було переплетення партійних і державних структур, що свідчило про подвійну структуру влади та існування симбіозу партії – держави. Така практика проявлялася в тому, що до складу усіх обласних, міських та районних виконкомів Рад входили секретарі відповідних партійних комітетів. Ядро виконкомів Рад усіх рівнів складали члени ВКП(б).

У 1946 – 1948 рр. в Україні відбулися вибори до вищих і місцевих органів влади. В лютому 1946 р. на виборах до Верховної Ради СРСР, за офіційними даними, в голосуванні за “кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних” взяли участь 99, 84 % виборців. Через рік, на виборах до Верховної Ради УРСР, трудящі республіки знову “виявили одностайність”: у голосуванні взяли участь 99, 96 %, а за кандидатів “непорушного блоку” проголосували 99, 47 % виборців. У грудні 1947 р. – січні 1948 р. пройшли ще одні вибори – до місцевих Рад депутатів трудящих, які також засвідчили “високе політичне піднесення радянського народу”. Радянська практика передбачала, що в бюлетень вносилися лише одна

кандидатура. Партійні органи наперед визначали кількість серед депутатів комуністів та безпартійних, робітників, селян, інтелігенції, молоді та жінок.

Реальна картина “виборів” мала значно прозаїчніший вигляд. Звичайно, немало громадян, які свідомо підтримували владу, вважали вибори всенародним святом. Інша їх частина сприймала вибори як обов’язкове голосування, остерігаючись можливих неприємностей, каральних санкцій. При цьому більшість виборців переймалися звичайними життєвими проблемами, що підтверджували запитання людей на передвиборних зібраннях, зафіксовані в інформаційних зведеннях оргінструкторського відділу та інших документах ЦК КП(б)У.

Разом з тим під час виборів були численні прояви політичного протесту. Так звані антирадянські прояви полягали в розповсюдженні ворожих листівок, знищенні і псуванні агітаційних плакатів, портретів керівників партії, держави і т.ін. Населення західних областей України під впливом діяльності ОУН і УПА у своїй більшості бойкотувало перші повоєнні вибори, хоча в офіційних повідомленнях твердилося, що населення одноставно голосувало “за”.

Складовими частинами радянської політичної системи були громадські організації – комсомол, профспілки, наукові, творчі спілки тощо. Найчисельнішою громадською організацією були профспілки, які в умовах тоталітаризму повністю підпорядковувалися партії – державі, та навіть більше – перетворилися на своєрідну напівдержавну структуру, яка виконувала чітко окреслені політичні та ідеологічні функції. Головна функція профспілок – захисна – відійшла на задній план. На них накладалися насамперед виробничі завдання: організація робітників і службовців на боротьбу за неухильний розвиток господарства. Фактично профспілки перетворилися на придаток адміністрації і мали забезпечувати виконання планів, підвищення продуктивності праці.

Інша громадська організація – комсомол – об’єднувала молодь і працювала з підростаючим поколінням, служачи джерелом, з якого поповнювала свої ряди партія. Комсомол сприяв також мобілізації молоді на виконання господарських завдань, будівництво численних об’єктів енергетики, вугільної, металургійної, гірничорудної промисловості, освоєнні цілинних земель.

Отже, специфіка радянського тоталітаризму полягала в переплетенні партійних і державних структур, функціонуванні цілісного владного суб’єкта – партії – держави. Цьому владному суб’єктові підпорядковувалися громадські організації, інші ланки політичної системи, а через них – різні прояви суспільного життя. Місцеві Ради депутатів трудящих, які теоретично вважалися органами власне державної влади, таких функцій були позбавлені і служили поширенню і зміцненню контролю партії – держави над усіма громадянами. В системі державних органів виконавчі структури домінували над представницькими, штатний апарат – над депутатським корпусом, а названа система в цілому повністю підпорядковувалася “керівним вказівкам партії”. В умовах радянського тоталітаризму діяв особливий тип “демократії”, коли вибори депутатів були безальтернативними, радянські органи цілковито залежали від партійних комітетів, народні обранці одноставно схвалювали рішення, підготовані апаратом.

Урегулювання територіальних питань та зміни у складі населення України

Найважливішим для українців територіальним питанням, що було розв’язане у заключний період війни, стало приєднання західних областей України до УРСР. Й.Сталін переконав президента США Ф.Рузвельта і прем’єр міністра Великобританії У.Черчілля погодитися на це приєднання, мотивуючи тим, що на цих територіях українці складають більшість населення. В результаті у 1945 р. на Ялтинській конференції було вирішено провести кордон між Польщею і Україною по так званій “лінії Керзона”.

Чому ж Сталін так наполягав на включенні Західної України? На думку канадського історика Ореста Субтельного, зовнішнім виправданням цього було те, що немає нічого природнішого, як возз'єднання пригноблених західних українців зі своїми братами у Радянській Україні. Проте оскільки сумнівно, щоб Сталін переймався інтересами українців, то, очевидно, певну роль тут відіграли його власні політичні цілі. Поляки були неспроможними протистояти йому у військовому відношенні, тому Сталін просто не відчував потреби повертати їм Галичину й Волинь. До того ж, оволодівши Галичиною, СРСР дістав вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини. І нарешті, Сталіну не терпілося розгромити український націоналізм, а для цього він мав загасити його вогнище в західних областях України.

Урегулювання територіального питання з Польщею передбачало також обмін населенням. 9 вересня 1944 р. Польський Комітет Національного Визволення і уряд УРСР підписали угоду про обмін населенням. Стосувалася вона поляків – колишніх польських громадян, які проживали в західних областях України, і українців у південно-східних повітах Польщі. Згідно з угодою, обмін населенням мусив мати добровільний характер, однак обидві сторони на практиці прагнули позбутися із своєї території небажаної людності.

Восени і взимку 1944 р. до УРСР виїхала частина населення за бажанням (близько 40 тис. осіб). Однак переважна більшість українців не бажали залишати свої домівки, справедливо вважаючи Лемківщину, Надсяння і Холмщину своєю споконвічною землею. Натомість прокомуністична польська влада вдалася до примусу. До виселення було підключено Польське військо, міліцію, уряд безпеки. Почався терор проти українського населення, масові вбивства, підпали цілих сіл. З великою жорстокістю діяли також польські підпільні збройні формування. У березні 1945 р. один з таких підпільних загонів напав на село Павлокому Перемишльського повіту, де було вбито 365 людей. У квітні того ж року подібна трагічна доля спіткала жителів села Пискоровичі Ярославського повіту. Із спогадів очевидців випливає, що особливою жорстокістю відзначалися звичайні польські бандити, для яких була одна мета: вбивати українців і грабувати їхнє майно.

Незважаючи на моральний тиск, масові вбивства і залякування, значна частина українського населення і надалі не погоджувалася на переселення. Тоді польська адміністрація прийняла рішення силою заставити їх це зробити.

У вересні 1945 р. в Надсяння, Холмщину і Лемківщину було направлено три дивізії піхоти Війська Польського. Головним завданням військових було виселення українців. У ході цієї акції військо, функціонери безпеки палили села, вбивали людей. Завдяки військовим загонам польській владі вдалося до початку серпня 1946 р. виселити до УРСР понад 480 тис. українців. За підрахунками польських істориків Г.Мотики і Т.Ольшанського в ході депортації 1944-1946 рр. загинуло з польських рук близько 6 – 7 тис. осіб, переважно цивільного українського населення.

Однак виявилось, що навіть залучення війська до виселенської акції не забезпечило повної депортації всіх українців. У кінці 1946 р. на території Лемківщини, Надсяння і Холмщини ще проживало біля 200 тис. осіб української національності. Польське партійно-державне керівництво вирішило депортувати українців на західні і північні землі Польщі. 28 квітня 1947 р. оперативна група “Вісла” в кількості 20 тис. солдатів, функціонерів уряду безпеки та міліції розпочала депортацію українців. У ході акції “Вісла” жорстокими методами військо депортувало близько 150 тис. осіб. Це мотивувалося необхідністю розгрому загонів УПА, але насправді йшлося про усунення українців зі споконвічних етнічних земель та їх асиміляцію у польському середовищі.

За угодою від 9 вересня 1944 р. розпочалося переселення із західних областей України поляків. До 1 вересня 1946 р. до Польщі виїхало 790 тис. осіб.

Поляки виявилися не єдиною етнічною спільнотою, присутність якої на Україні різко зменшилася. До 1939 р. тут проживало близько 650 тис. німців, переважно нащадків колоністів XVIII ст.. Побоюючись того, що вони можуть стати на бік своїх співвітчизників, що напали на СРСР, Сталін наказав евакуювати майже всіх німців до Середньої Азії.

Аналогічна доля спіткала приблизно 200 тис. кримських татар. У 1944 р. Сталін, який вважав, що татари активно співробітничали з німцями, видав наказ провести їх депортацію з Криму. Лише близько половини татар витримали подорож до Середньої Азії. Та найтрагічніша доля спіткала українських євреїв. Унаслідок нацистських езекуцій з 2,7 млн. євреїв, що мешкали серед українців у 1930 – х роках, залишилося десь 800 тис. Німецьку окупацію пережили одиниці, але в повоєнні роки на Україну повернулися практично всі ті, хто свого часу евакуювався на схід СРСР.

Перемога у війні створила умови для вирішення долі споконвічної української землі – Закарпаття. Коли у жовтні 1944 р. Червона армія визволила цей край від угорської окупації, створилася можливість для возз'єднання його з Україною. У листопаді 1944 р. таке рішення ухвалив I з'їзд Народних депутатів Закарпатської України у м.Мукачеве. Уряд Чехо-Словаччини пішов назустріч прагненням закарпатців. 29 червня 1945 р. в Москві було підписано угоду між СРСР та Чехо-Словаччиною про Закарпатську Україну, за якою вона включалася до складу Української РСР.

У 1947 р. укладено договір між СРСР і Румунією. Москва переконала уряд Румунії відмовитися від претензій на Північну Буковину. Відтак західноукраїнські землі з понад семимільйонним населенням та 110 тис. кв. км території стали складовою України.

Після війни в Україні, й особливо в західних областях, відчувалася гостра нестача промислових робітників та спеціалістів. Для заповнення цих посад в Україну, особливо у міста, переселялися заохочувані радянською владою сотні тисяч росіян. Про швидко зростаючу їхню кількість говорить така статистика: якщо у 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян, тобто 12 % від усього населення, то до 1959 р. – майже 7 млн., або 16 %. У цьому процесі суспільство України перетворювалося з багатофункціонального на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала пліч-о-пліч із постійно зростаючою російською меншістю.

Стан промисловості і сільського господарства

Із завершенням війни політичне керівництво СРСР на чолі зі Сталіним повернулося до сформульованого ще у передвоєнний час положення про завершення будівництва соціалізму й початок переходу до комунізму. Висунення такої мети перед народом тоді, коли країна ще не отямилася від руйнівної війни, було явним безглуздом.

У першому повоєнному п'ятирічному плані економічного розвитку (1946 – 1950 рр.) головна увага зверталася на відбудову і подальшому розвитку промисловості, ставилося завдання довести валовий показник промисловості до рівня 1940 р., навіть перевершити його. І це тоді, коли в Україні, наприклад, промислове виробництво у 1945 р., складало лише 26 % рівня 1940 р.

Перевага у відбудові віддавалася кількісним показникам перед якісними, що не сприяло технологічному оновленню промисловості, хоча деякий ефект модернізації дало використання обладнання, отриманого як репарації після капітуляції Німеччини.

Ще один шанс на технологічний прорив було опущено, коли Сталін відкинув американський “план Маршалла”, за допомогою якого країни Західної Європи, що також постраждали від війни, швидко відшкодували втрати, стали на шлях технічної революції.

В УРСР, як і в цілому Радянському Союзі увага акцентувалася на посиленому розвитку оборонної та видобувної галузей промисловості, що привело до надмірного розбухання “оборонки” за рахунок інших галузей економіки, передусім сільського господарства та легкої промисловості, а також виснаження природних ресурсів. Ці перекося, закладені в економічну стратегію в повоєнні роки, зумовили її безперспективність у наступні десятиріччя.

У промисловості України насамперед відбудовувалася важка індустрія та залізничний транспорт, а також шахти Донбасу. За 1946 – 1950 рр. відбудовано 129 зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн. т на рік; закладено 60 нових шахт потужністю 31,8 млн. т,

тобто відновлено довоєнну потужність галузі. В основному відбудовані залізниці в Донбасі, на Криворіжжі, а також інші важливі залізниці.

У металургії відбудовано заводи “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, ім. Г.Петровського, ім. Ф.Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції (прокату чорних металів, залізної руди) перевищив довоєнний рівень, а інших (сталі, чавуну, коксу) – досягнув 93-95 %. Ставали до ладу заводи машинобудування - Харківський тракторний завод, Київський “Більшовик”, Ворошиловградський паровозобудівний та інші.

Однак підприємства легкої промисловості відбудувалися значно повільніше: 1950 р. її валова продукція становила всього 79 % довоєнного рівня.

У повоєнні роки розпочалася індустріалізація західноукраїнських земель. Поряд з удосконаленням традиційних для регіону галузей промисловості – нафтогазової та лісообробної – значні кошти вкладалися в розвиток нових – машинобудування, приладобудування, автомобілебудування тощо. Внаслідок вивчення надр краю тут виявлено нові нафтові, газові, вугільні, сірчані родовища. Почалося освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну.

Зростання промисловості проте, не привело до підвищення життєвого рівня населення. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів споживання дійшло до крайнощів: купити взуття і одяг стало проблемою. Купувати продукти споживання стало ще складніше внаслідок грошової реформи 1947 р., що девальвувала карбованець і “з’їла” особисті заощадження. Більшість людей у цей час погано харчувалися і бідно одягалися.

Але з найбільшою очевидністю невдачі відбудови виявилися у сільському господарстві – цій хронічно відсталій галузі радянської економіки. У роки війни сільське господарство постраждало ще більше як промисловість, втративши більшу частину поголів’я худоби й техніки. Бракувало навіть найпростіших землеробських знарядь. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки – колгоспниці, як основна сила землеробства. Жителі сіл були позбавлені свободи пересування, оскільки не мали паспортів. Оплата праці колгоспників була просто мізерною.

За таких умов виснажлива праця колгоспників не забезпечувала зростання виробництва сільгосппродукції. Навпаки, сільське господарство почало занепадати. У 1945 р. Україна продала державі зерна на 40% менше, ніж до війни. Та це не перешкодило керівникам СРСР вивозити хліб за кордон. Ресурси колгоспів і колгоспників, задавлених податками, залишалися жалюгідними. І це далось взнаки, коли в 1946 р. сталася посуха. На віцілих площах урожай зернових становив у середньому 3,8 ц з гектара. Такими ж низькими були врожаї картоплі, овочів та інших культур. Але союзний уряд встановив для України завищений і нереальний план хлібозаготівель. Внаслідок цього взимку 1946 - 1947 рр. в Україні почався голод, який охопив більшість областей, крім західних, що спричинило поширення дистрофії, стрімке зростання смертності, а в окремих регіонах навіть випадки канібалізму. Тоді від голоду померло близько 800 тис. осіб.

А в західних областях у цей час влада приступила до колективізації села. Курс на прискорену організацію колгоспів і витіснення одноосібних господарств був взятий на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся у березні 1947 р. У червні того ж року ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про поліпшення політичної і сільськогосподарської роботи в західних областях, у якій поставлено чітку мету – “наздогнати східні області”. Після цієї постанови в західних областях України розпочали суцільну колективізацію. Владні структури почали “переборювати опір куркульства”, обмежувати міцні селянські господарства, яким на 50 % збільшили норму поставок сільгосппродукції та на 1 – 3 місяці скоротили термін її здачі. Усіх заможних селян, навіть середняків, які відмовлялися вступати до колгоспу, обкладали високими податками, що часто перевищували доходи господарства. Чимало селян не змогли сплатити таких податків. Відтак їхні господарства безпідставно визнавали куркульськими, відбирали землю, худобу, реманент, усе майно передавали колгоспам, а сім’ї висилали в Сибір, до Казахстану, Середньої Азії.

Західноукраїнське селянство чинило впертий опір колективізації. Він проявлявся у різних формах: від непокори, саботажу, до участі в збройних формуваннях УПА. Селяни насамперед масово відмовлялися підписувати заяви про вступ до колгоспу під страхом репресій та фізичних знущань. У ряді сіл Львівської та Закарпатської областей у 1947 р. під час жнив і проведення хлібозаготівель відбулися збройні виступи. Влада все більше вдавалася до примусу, погроз, залякування, шантажу, вивезення в Сибір і навіть вбивств. Так, у Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно було зареєстровано 39 випадків порушення законності при організації колгоспів (побиття селян, вилучення в них майна, погроза зброєю). Аби змусити селян вступити до колгоспів, їх кидали у підвали, де по кілька днів тримали без їжі. Ось як організували колгосп у січні 1949 р. в селі Торгів Поморянського району Львівської області:” Бригада працівників надісланих у район, держала селян, у тому числі жінок з дітьми у підвалі, заяви про вступ до колгоспу були вимазані кров'ю з розбитих носів. Уповноважені вкладали перо між пальці, водили по паперу”. Протягом 1949 р. із Львівської області було виселено у відділені райони СРСР 924 селянських сімей, яких безпідставно зараховано до куркулів, у Станіславській – 610, Закарпатській – більше 1000.

До кінця 1949 р. в західних областях України було створено 6 тис. колгоспів, які охопили 61 % селянських господарств. На 1 липня 1950 р. в західному регіоні України майже 1,5 млн. (98,7 %) селянських господарств були колективізовані. Це означало, що насильницька форсована колективізація села завершилася. Щоправда, у гірських районах Станіславської і Закарпатської областей організація колгоспів продовжувалася ще на початку 1950 – х років. До цього часу був придушений повстанський рух. З літа 1950 р. режим розпочав ліквідацію 70 тис. хуторів, мешканці яких подавали повстанцям допомогу харчами, одягом, схованками.

Насильницька колективізація в краї набрала характеру гострої боротьби. На її темпи та методи значною мірою впливала збройна боротьба з учасниками національно-визвольного руху. Від результатів цієї боротьби залежала і доля колективізації. Ціною величезних зусиль і численних жертв тоталітарна влада нав'язала західноукраїнському селянству радянську модель колективного господарювання. Проте поліпшення справ у сільськогосподарському виробництві краю не відбулося. Сільське господарство в західних областях, як і в цілій УРСР, залишалося у вкрай занедбаному стані, що було неминучим наслідком примусово здійсненої колективізації, яка шляхом прямого розкуркулення або ж економічної експропріації – через податки, штрафи й конфіскації – знищила кращі селянські господарства. Такий стан пояснювався й надмірним стягуванням коштів із села для потреб індустріалізації, зміцнення оборонної могутності СРСР. Серед головних причин відставання була й низька матеріальна зацікавленість селянства, яке ледве зводило кінці з кінцями.

Колективізація західноукраїнського села зумовила суттєві зміни в структурі населення. На кінець 50 – х років суспільна група колгоспників (разом з непрацюючими членами сімей) становила майже 55,5 % населення регіону.

У результаті економічного переустрою західноукраїнського села тут виник як і в східних областях УРСР, новий тип сільського працівника – колгоспник. За тоталітарного режиму він опинився в умовах правової та соціально – економічної незахищеності (відсутність паспортів, позасудові покарання, необґрунтовані високі податки, відсутність гарантованої оплати праці та ін.).

Радянізація у західноукраїнському селі, що здійснювалася через колективізацію, розпочала суспільний процес, який можна назвати розселенням селянства. Суть його зводилася до втрати селянами статусу власників – господарів і фактичне перетворення їх у найманих сільськогосподарських працівників одержавленої форми господарювання – колгоспів. За своїм характером цей процес означав новітнє закріпачення селянства радянською тоталітарною системою.

Рекомендовані джерела і література

- Голод в Україні. 1946 – 1947. Документи і матеріали. – Київ – Нью-Йорк, 1996.
- Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944 – 1953 роках / Упоряд. В.Сергійчук. – К., 1998.
- Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. – Т.2. 1941 – 1976. – К., 1977.
- ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник. – К., 1987.
- Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
- Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
- Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946 – 1947 рр. – К., 1991.
- Ленартович О. Селянство Західної України у національно – визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. Навч. посібник. – Луцьк, 1988.
- Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М., 1999.
- Сергійчук В. Депортація поляків з України. – К., 1999.
- Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
- Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів, 2003.
- Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000.
- Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50 – ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995.

2. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У 1945 – 1953 РОКАХ

Ідеологічний наступ сталінізму

Партійне керівництво СРСР було занепокоєне тим, що мільйони радянських людей – ті, котрі жили у зоні німецької окупації, потрапили в полон, працювали на примусових роботах, - зазнали впливів західного способу життя. Крім того, до СРСР після війни було приєднано території, населення яких ставилося до радянської політичної і соціально-економічної системи з недовірою або й вороже. Тому, на думку Сталіна, влада повинна була посилити контроль над суспільством, особливо в галузі ідеології.

Сталін довірив завдання проводити ідеологічну роботу своєму соратнику Андрію Жданову, який зайняв посаду Секретаря ЦК ВКП(б) з питань агітації і пропаганди. Починаючи з 1946 р. почалися періодичні викривальні кампанії, так звана “ждановщина”. Їхньою метою було залякування населення, насамперед інтелігенції. Було видано постанови ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда” і “Ленінград”, “Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, “Про кінофільм “Большая жизнь”, у яких видатних письменників, поетів, митців безпідставно звинувачено у різних збоченнях.

В Україні поплічники Жданова були особливо активними. Відображенням тут репресивної тенденції щодо інтелігенції була низка розгромних постанов ЦК КП(б)У: “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “ Про журнал “Вітчизна”, “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення”(1946 р.); “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, “Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленінград”(1947 р.); “Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) “Про оперу “Большая дружба” В.Мураделі”(1948 р.) та ін. Почалася тривала кампанія проти “ідеологічних збочень” багатьох діячів науки і культури. Викриття в їхньому середовищі так званих українських буржуазних націоналістів, “космополітів”, до числа яких було віднесено чимало достойних людей, практично відразу прийняло погромний характер. Махровим цвітом розцвіла демагогія. З’явилися любителі безвідповідально кидатися звинуваченнями в буржуазному націоналізмі, космополітизмі, формалізмі, низькопоклонстві перед буржуазною культурою тощо, огульно приписуючи їх відомим, заслуженим перед народом літераторам, художникам, композиторам, суспільствознавцям.

Партійні органи найбільш гостро критикували кінорежисера О.Довженка, поета М.Рильського, прозаїка Ю.Яновського. У Львові – істориків І.Крип’якевича, М.Кордубу, літературознавців М.Возняка і М.Рудницького.

Дослідник цієї проблематики історик Олександр Луцький у передмові до збірника документів “Культурне життя в Україні” зазначає, що список ненадійних постійно поповнювався новими іменами письменників і науковців, котрі десь необережно скористалися словом, зміст якого комусь видався натяком на щось недозволене.

Прицільна критика не обійшла стороною Ірину Вільде, яку запопадливі чиновники від ідеології звинувачували у спотворенні радянської дійсності. Часто однобічними і зовсім необґрунтованими були гострі звинувачення на адресу літераторів А.Патрус-Карпатського, О.Маркуша, І.Керча, М.Поповича, І.Андрушка, Д.Лук’яновича, О.Дучимінської, художників А.Ерделі, С.Гебус-Баранецької, Р.Сельського, Г.Смольського, Ф.Манайла, З.Шолтеса, композиторів В.Барвінського, М.Колесси, В.Сімовича, Д.Задора, на долю більшості з яких випала не лише розносна критика, але й суворі оргвисновки.

У ці роки рідко згадувались позитивно, частіше звинувачувалися в надуманих гріхах чимало представників творчої інтелігенції. Злі наміри, хибність, ідейна “кривизна” бачилися чиновниками і в виставах театральних колективів, у роботі екскурсководів, музейних працівників, бібліотекарів. Навіть елементарна турбота про розвиток рідної мови, її чистоту

кваліфікувались ними як націоналізм. Про який рівень компетентності могла бути мова, коли праці відомих львівських вчених-філологів Л.Гумецької та А.Генсьорського оголосили неактуальними лише на тій підставі, що вони стосуються XIII століття, а серйозну провину М.Рудницького вбачали і в тому, що у нього – блискучого знавця французької літератури – серед улюблених письменників були М.Пруст і А.Жід – класики літератури XX століття. Проте і цього було достатньо щоб вченого звинуватити у “низькопоклонстві перед буржуазною культурою”.

Таке нагнітання обстановки навколо боротьби “ з проявами буржуазного націоналізму”, “космополітизму”, “низькопоклонства” перед Заходом, нетерпимість до будь-якого інакомислення, прагнення до повної уніфікації суспільної свідомості було не випадковим. Воно потрібне було для мовчаного прийняття народом багатьох насильницьких ініціатив і процесів тих часів, для виправдання непотрібних жертв, бідувань трудящих.

Особливо ретельно і прискіпливо співробітники спецслужб вивчали політичні настрої, реагування на проведені політичні та економічні заходи західноукраїнської інтелігенції. Агентура по крихтах збирала необережно кинуті фрази, які могли б запламувати інтелігентів в очах компартійного керівництва. Негласний контроль встановлювався фактично за кожним більш-менш помітним діячем культури. Під гаслами боротьби з “українськими буржуазними націоналістами” їх масово звільняли з роботи, арештовували, поза судовими рішеннями адміністративно виселяли до Сибіру. На Закарпатті, зокрема, число заарештованих “українських буржуазних націоналістів” протягом 1945 – 1947 рр. зросло у 8 разів. У Львівському державному університеті за час з вересня 1947 р. до квітня 1948 р. було звільнено, як політично неблагонадійних, а також частково виселено в глиб СРСР 37 професорів, доцентів, асистентів. Подібні акції проводилися у інших вузах.

Ще масштабнішими були репресії проти вчителів та культосвітніх працівників. Великих розмірів, особливо у Львові, на зламі 50-х років (після вбивства Я.Галана) набули виключення з вузів студентів. Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступати в комсомол, відвідував церкву, вів розмови на “небезпечні” політичні теми, читав заборонену літературу, а також ті, чиї батьки зволікали зі вступом до колгоспу, хто мав родичів серед осуджених чи депортованих.

Яскравим проявом ідеологічної агресивності сталінщини стало втручання в природознавство. Найбільше постраждали генетика і молекулярна біологія які були оголошені буржуазною лженаукою. У 1948 р. на різних нарадах і зборах гостро критикували провідних вчених – біологів, яких змушували зрікатися своїх поглядів, відмежовуватися від “менделізму-морганізму” як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці. З університетів України, з медичних і сільськогосподарських інститутів було звільнено чимало викладачів. Після цього дослідження в галузі генетики та інших важливих розділів загальної біології в УРСР практично припинилися.

Ідеологічних переслідувань зазнали українські фізіологи академік О.Богомолець, професори Р.Кравецький, Д.Воронцов, М.Сиротін та інші – за спроби захистити “метафізичні концепції” і “ревізувати матеріалістичне вчення І.Павлова”.

Ще одна наука була потрактована як “ворожа” – кібернетика. Вона була фактично заборонена, що на тривалий час унеможливило дослідження у визначальній ділянці науково-технічного прогресу.

Суспільствознавцям була відведена невдячна роль коментаторів і adeptів політичних рішень партії. Їхні дослідження, як і літературно-художня творчість, розглядались, по суті, лише як форма ідеологічної роботи. Історики, зокрема, повинні були доводити, що упродовж усієї історії лише Росія була носієм прогресу і тому вся її політика стосовно народу України та інших республік СРСР була незмінно прогресивною, оскільки вона передавала їм культуру російського народу. На догоду політичним цілям сталінського керівництва з історії України викреслювалися не лише імена, а й історико-культурні пласти, які не вписувалися у створювані схеми.

Наприкінці 40-х років розпочалася чергова ідеологічна кампанія боротьби з “безродним космополітизмом”, яка мала відверто антисемітський характер. Чимало єврейських письменників, учених, художників було репресовано. Співробітники держбезпеки СРСР навіть сфабрикували “змову” групи єврейської інтелігенції, яка нібито планувала за допомогою “міжнародного єврейства” заволодіти Кримом і відокремити його від Радянського Союзу.

Апогей цього ідеологічного цькування настав у 1951 р., коли на вірш В.Сосюри “Любіть Україну” впало звинувачення у “націоналізмі”, а його автора змусили опублікувати принизливе каяття. Поета звинуватили у тому, що він оспівував не радянську, не соціалістичну, а “якусь одвічну Україну, Україну взагалі”. Тоді під розгромну партійну критику попало багато українських письменників і поетів, науковців Інституту української літератури імені Т.Шевченка.

Нещадні нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К.Данькевича “Богдан Хмельницький” критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце. “Ідейні прорахунки” були знайдені у творчості Б.Лятошинського, П.Майбороди, О.Сандлера та ін.

Некомпетентне втручання у творчі процеси, адміністрування, заборонна практика нанесли українській культурі величезних втрат. Проте, попри всі труднощі, різного роду “проробки” і гоніння, несправедливості та заборони, краща частина діячів культури зберегла в ці трагічні часи своє творче обличчя, створила цікаві самобутні твори і наукові праці, що стали відомими далеко за межами України.

Ліквідація Української греко-католицької церкви

Уже в 1944 р. сталінський режим розпочав наступ проти Греко-католицької церкви з метою її ліквідації. Церква мала великий вплив на населення західноукраїнських земель, користувалася повагою і авторитетом. Вона нараховувала понад 3 тис. парафій і майже 4,5 тис. храмів, мала духовну академію, п’ять семінарій, 127 монастирів. У церкві, яку очолював митрополит, служило 10 єпископів, майже 3 тис. священників, видавалося три щотижневі газети, 6 часописів.

Глава УГКЦ Андрей Шептицький у жовтні 1944 р. надіслав листа до радянського уряду з пропозицією про вноормування відносин. У листопаді того ж року митрополит помирає. Його місце посів архієпископ Йосип Сліпий, який у грудні з такою ж пропозицією знову звернувся до уряду. Однак Сталін взяв курс на ліквідацію церкви.

У квітні 1945 р. львівська газета “Вільна Україна” помістила на своїх сторінках статтю “З хрестом чи з ножем”, написану Я.Галаном (стаття вийшла під псевдонімом В.Расович). Через кілька днів після цього, 11 квітня 1945 р. у Львові, Станіславі й Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духовенства, зокрема митрополит Й.Сліпий, єпископ М.Будка, М.Чернецький, прелати О.Ковальський та Й.Куницький, священники В.Белей, Р.Білик, С.Сампара, Й.Труш (у Львові), єпископи Г.Хомишин та І.Лати шевський (у Станіславі), священник С.Веселовський (у Тернополі).

28 травня 1945 р. у Львові була утворена центральна ініціативна група з возз’єднання греко-католицької церкви з православною. До неї увійшли представники трьох греко-католицьких єпархій у західних областях України – священник Г. Костельник від Львівської, декан А.Пельвецький від Станіславської та генеральний вікарій М.Мельник від Дрогобицько-Самбірської. Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з декларацією, в якій заявила про свій вихід з-під юрисдикції Ватикану, про бажання возз’єднатися з православною церквою та просили дозволу на проведення в західних областях відповідної пропаганди. 18 червня 1945 р. уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раднаркомі УРСР П.Ходченко повідомив, що уряд УРСР санкціонував ініціативну групу як тимчасовий орган і дозволяє її діяльність. П.Ходченко повідомив, що ініціативна група виступає як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, котрому надається право

керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати возз'єднання з православною Церквою. При цьому члени групи повинні були надсилати уповноваженому Ради в справах Руської православної Церкви списки деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції ініціативної групи.

У лютому 1946 р. делегація греко-католицького духовенства, очолювана отцем Г.Костельником, відвідала екзарха України, митрополита Київського і Галицького Іоанна. Гости порушили прохання про возз'єднання всіх членів делегації, що налічувала 13 осіб, з Руською православною Церквою. Цей акт відбувся під час літургії, відправленої екзархом України Іоанном у малій Воздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Того ж дня для священники А.Пельвецький та М.Мельник були пострижені в чернечий чин і висвячені в єпископи на урочистій цілонічній у кафедральному соборі св.Володимира. Сама ж хіротонія, згідно із традицією, відбулася окремо: отця А.Пельвецького – 24, а отця М.Мельника – 25 лютого, що стало заключним кроком у підготовці Собору греко-католицької Церкви.

8 березня 1946 р. в кафедральному соборі св.Юра у Львові розпочав роботу Собор. На ньому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. У роботі Собору також брали участь 19 мирян, які мали право дорадчого голосу. З доповіддю виступив єпископ А.Пельвецький, котрий, зокрема, сказав, що за 9 місяців діяльності Центральної ініціативної групи до неї приєдналися 986 священників, від приєднання відмовилися 281. Основну доповідь виголосив протопресвітер Г.Костельник, який розповів про історію церковної унії в Україні та обґрунтував необхідність возз'єднання греко-католицької Церкви з православною.

Після доповідей і дискусії Собор ухвалив постанову про ліквідацію унії. Делегати також ухвалили звернення до духівництва й вірних Греко-католицької Церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з православною. Після цього на Собор прибув екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн з делегацією Московської патріархії. До Львова телеграфував предстоятель Руської православної церкви, який благословив труди Собору. Одне слово, тривало “возз'єднання” – насильницька ліквідація Української греко-католицької Церкви.

За офіційною статистикою, на 1 січня 1946 р. в СРСР налічувалося 2290 греко-католицьких молитовень. Протягом 1946 р. було закрито 1685 уніатських церков, 1947- 222, 1948 – 56, 1949 – 327. Усі вони відійшли до православної Церкви, в 230 храмах, що не возз'єдналися, церковну службу було припинено. Значна частина духовенства, яка не підтримала рішення Собору, зазнала репресій, переслідувань. Із пізніших документів відомо, що не побажали возз'єднатися 590 священників, з яких 344 були заарештовані й засуджені.

У цей час влада розгорнула наступ проти Греко-католицької Церкви на Закарпатті. Наприкінці війни Мукачівська Єпархія налічувала 433 священники, частина з яких згодом виїхала в інші країни. Місцевий єпископ перебував в Ужгороді, де діяла Духовна академія. Після львівського собору посилювались переслідування греко-католицького духовенства Закарпаття, зокрема заарештовано отців А.Азарія, Т.Дурневича, М.Мукулу, І.Міню, М.Монді, І.Поповича, С.Уйгелі, К.Феделеша, звинувачених у співпраці з ворогом та “буржуазному націоналізмі”.

Однак створити ініціативну групу не вдалося, значною мірою завдяки зусиллям єпископа Т.Ромжі. Тож влада вирішила знищити владику, використавши для цього спецслужби. Міністерство держбезпеки УРСР організувало замах на єпископа і він помер 1 листопада 1947 р. На чолі греко-католицької церкви краю став отець М.Мурані, який до кінця боронив Церкву, остаточно ліквідовану в Закарпатті через два роки. Отже у 1949 р. відбулося “добровільне возз'єднання” Мукачівської єпархії з Руською православною церквою. Греко-католиків остаточно було поставлено поза законом. Але репресована Церква і далі діяла, тепер уже в підпіллі.

Придушення українського національно-визвольного руху

Політична ситуація, з якою радянський режим з перших днів свого повернення зіткнувся в західних землях України, помітно відрізнялася від того, як вона висвітлювалася в більшовицьких засобах масової інформації. В них національний рух характеризувався як рух одиниць, купки політичних діячів, що зв'язані з німецькими окупантами і не користуються підтримкою основної маси населення. Однак насправді все виглядало зовсім інакше. ОУН і УПА мали в західних областях України досить широку і масову підтримку з боку місцевого населення.

На початку 1944 р. УПА поділялася на чотири групи: УПА – Північ, УПА – Захід, УПА – Південь, УПА - Схід. Кожна з груп ділилася на воєнні округи, а вони в свою чергу – на тактичні відтинки.

З наступом Червоної армії на західні землі України УПА закликала до “повного визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького гніту”. Свою мету вона вбачала в побудові самостійної, соборної української держави.

У дослідників через брак достовірних джерел досі немає єдиної думки щодо чисельності УПА у цей час. Одні вважають, що на початку 1944 р. кількість бійців УПА сягала до 100 тис. Інші доводять що під зброєю було близько 45 тис. осіб. Окрім цього, по селах і містечках було чимало підпільників і симпатиків ОУН і УПА.

До складу головного проводу ОУН входили Р.Шухевич (“Тур”), Д.Маївський (“Тарас”), Р.Волошин (“Павленко”), М.Арсенич (“Михайло”), Д.Грицай (“Перебийніс”), М.Прокоп (“Володимир”), Р.Кравчук (“Петро”), Д.Клячківський (“Охрім”), В.Кук (“Леміш”), Д.Ребет (“Орлян”), О.Логуш (“Іванів”). Тоді ж повністю сформувалася Головна команда УПА. Повстанський штаб було розташовано біля м.Миколаєва на Львівщині. Провід ОУН очолив Роман Шухевич. З листопада 1943 р. він був головнокомандуючим УПА. На початку 1944 р. в УПА вже були добре вишколені та озброєні загони, які могли виконувати важливі бойові завдання.

У середовищі УПА, яка перетворилася у всеукраїнську надпартійну збройну силу, визріла ідея об'єднання всіх політичних формувань, незалежно від ідеологічної та світоглядної орієнтації у представницький орган керівництва визвольною боротьбою українського народу. У липні 1944 р. біля села Недільня на Львівщині відбувся Великий збір представників регіонів України різних політичних сил та орієнтацій. Він проголосив утворення Української головної визвольної ради, ухвалив устрій тимчасового українського парламенту, обрав керівні органи. Президентом УГВР обрано колишнього члена Центральної Ради Кирила Осьмака. Генеральний Секретаріат (уряд) і міністерство військових справ очолив Р.Шухевич. Збір затвердив постанови надзвичайного збору ОУН(Б) 1943 р., який проголосив курс на демократизацію, скасував принцип однопартійності у суспільстві та державі і таким чином суттєво трансформував програму ОУН, зробив її прийнятною для широкого загалу України.

Зміцнення УПА проходило на тлі великих успіхів Червоної армії. На початку лютого 1944 р. Перший український фронт генерала М.Ватутіна захопив Рівне і Луцьк. Другий український фронт дійшов до Ясс, а третій і четвертий вели успішні наступальні бої на півдні України.

Услід за військами Червоної армії прибували партійні та радянські працівники, які поновлювали тоталітарний режим. Це означало, що збройний конфлікт між УПА та сталінським режимом ставав неминучим.

Радянські каральні органи передусім взялися за ліквідацію оунівського підпілля в центральній та південній Україні. Станом на 5 березня 1944 р. органи НКВС-НКДБ там викрили 196 осередків ОУН(Б).

Першим кроком, котрий віщував у недалекому часі рішучі дії проти УПА, стало звернення Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(Б)У від 12 лютого 1944 р. “До учасників так званих “УПА” та “УНРА”. В ньому пропонувалося рядовим воякам обох

збройних формацій скласти зброю і припинити боротьбу з радянською владою. У випадку невиконання цієї вимоги, на них чекали суворі кари.

У відповідь на це звернення керівні структури ОУН і УПА розгорнули широку контрпропаганду. Більше того, саме у лютому 1947 р. дії загонів УПА – Північ у тилу Червоної армії стають все помітнішими. Однак, мабуть, поранення генерала армії М.Ватутіна повстанцями, що сталося на Рівненщині 29 лютого 1944 р., підштовхнуло радянську сторону до активних дій проти УПА. У середині березня 1944 р., створено оперативний штаб НКВС по боротьбі з ОУН-УПА в Рівному. До цього штабу прибули високі чини НКВС-НКДБ – генерали С.Круглов та І.Серов. Навесні 1944 р. на територію Західної України стягнуто значну кількість внутрішніх військ, задіяно танки і бронепοїзди. Для придушення повстанського руху залучено 1-у партизанську дивізію ім.С.Ковпака, котра була підпорядкована НКВС.

Радянська тактика боротьби з повстанцями у 1944 р. найчастіше зводилася до оточення загонів УПА переважаючими добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому чи не кожного разу йшлося не тільки про розгром упівських загонів, а насамперед про фізичне винищення бійців.

В інформації М.Хрущова Й.Сталіну про хід боротьби з “українсько-німецькими націоналістами” повідомлялося, що “з часу визволення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 р. вбито бандитів – 90 275, взято в полон – 93610 і з’явилося з повинною – 40395”. Отже, разом “нейтралізовано” 224280 “бандитів”. Ці дані викликають сумнів, вони є значно перебільшеними, адже партійні органи УРСР намагалися в такий спосіб показати свої “успіхи і перемоги”.

Вирішальним у боротьбі з повстанським рухом радянське керівництво вважало 1946 р. На 10 лютого були заплановані вибори до Верховної Ради СРСР. Комуністичному режимові було вагомим показати відсутність у західних областях політичної опозиції. Напередодні виборів населені пункти були блоковані військами. По селах проводилися облави. Обстежувалася кожна хата і господарські будівлі. Викривалися криївки. Знайдених повстанців часто знищували на місці.

Велике насичення військ і спецпідрозділів змусило керівництво УПА міняти тактику. Якщо до 1946 р. застосовувалася тактика дії великими силами (сотні, курені), то після того стали використовувати менші частини (роти, рої). За бойовими одиницями закріплювалася певна територія. Це робило загони рухомішими і вони несли менші втрати. Головною тактикою УПА стала партизанська війна. Загони УПА використовували такі форми боротьби, як напад, засідка, рейди. Повстанці вдавалися до терористичних актів, саботажу.

На початку 1947 р. боротьба з національним рухом перейшла до компетенції органів держбезпеки. Майже 2 тис. винищувальних батальйонів, у яких налічувалося 35 тис. бійців, було передано до МДБ УРСР.

У лютому того року міністерство держбезпеки УРСР “вдосконалило” методику знищення керівництва УПА. Для цих цілей виділено 1094 засекречених оперативних працівників МДБ. Знищення керівництва УПА і ОУН мали на меті деморалізувати особовий склад підпільників, а також крайових провідників.

У квітні 1947 р. у Львові за участю Л.Кагановича і М.Хрущова відбулася нарада відповідних служб усіх західних областей з питань боротьби з національним рухом. Начальники обласних управлінь МДБ звітували про успіхи, наводили цифри знешкоджених “бандитів”. Л.Каганович і М.Хрущов у виступах закликали покінчити з націоналістичним підпіллям.

Небажання і невміння тоталітарно мислячих керівників шукати політичні засоби розв’язання конфлікту, покладання надії на силові прийоми призвело до ще більшого ускладнення обстановки в західних областях України. За умов загострення напруження у світі, початку “холодної війни”, з одного боку, й утвердження всевладдя органів держбезпеки у регіоні – з другого, дало підстави сталінській тоталітарній машині розгорнути

свої титанічні можливості на повну потужність. Органи держбезпеки та внутрішніх військ діяли як завойовники, грубо нехтуючи будь-які норми законності.

Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН і УПА, а й залякування населення. І це робилося методами грубого тиску: оголошення сіл “бандерівськими”, фальсифікаціями карних справ, прилюдним демонструванням убитих повстанців, спаленням та вирубанням лісових масивів тощо.

Кожні десять днів – 5, 15, 25 числа поточного місяця обкоми партії подавали в ЦК КП(б)У інформацію про хід боротьби з національним рухом. У цих повідомленнях описувалися методи боротьби: використання агентів, перебіжчиків, особливо влаштування нічних засідок, у тому числі й малопомітних з 1-3 чоловік, оточення схронів і закидання їх гранатами, палення будівель, запідозрення на предмет перебування у них “бандитів” і т.д.

Каральні операції супроводжувалися масовими жорстокими репресіями. У серпні 1944 р. після бою із загоном повстанців відділ НКВС спалив село Пирятин Жовківського району на Львівщині. При цьому розстріляно 50 мешканців. Того ж місяця було оточено село Сеньковичі біля Рави-Руської, яке було спалене, а чоловіче населення розстріляне. Таких прикладів можна навести десятки.

Сталінський режим вдавався і до таких заходів, як прилюдне здійснення смертних вироків, винесених засудженим воякам УПА і членам ОУН. У грудні 1944 р. в західній області України прибула виїзна сесія Воєнної колегії Верховного Суду УРСР, котра засудила 23 активних членів ОУН до смертної кари. Вироки виконувалися на площах міст і сіл. Для цього спеціально збирали міських жителів. У Дрогобичі на страту членів ОУН зібрали біля 13 тис. людей.

Використовувався весь багатющий досвід “таємної війни”, навіть створення псевдобандитських загонів та боївок для полегшення розкриття справжніх повстанських схованок. Станом на 20 вересня 1945 р. в західних областях України діяло 156 псевдобандерівських груп із загальною кількістю учасників у них 1783 особи.

У 1948 - 1949 рр. проти повстанців кинута чотири дивізії МДБ УРСР. Операцією особисто керував міністр держбезпеки республіки М.Ковальчук. Війська блокували великі території, на яких діяло збройне підпілля. Сталися численні сутички між підрозділами МДБ УРСР та загонами повстанців. Обидві сторони зазнали значних людських втрат. За 1949 р. у Станіславській області вбито 740 і заарештовано 1002 повстанців. У Дрогобицькій області відповідно 707 і 303 особи.

Постійно перебував у фокусі інтересів НКДБ Роман Шухевич. Спецслужби почали проводити заходи щодо ліквідації головного командира УПА. Це стосувалося й інших діячів повстанського руху. Чекісти вперто йшли по слідах Р.Шухевича, його пошук вели досвідчені “спеціалісти”. 5 березня 1950 р. одна із багатьох операцій МДБ, загальне керівництво якою здійснював генерал-лейтенант П.Судоплатов, начальник спецуправління МДБ СРСР, завершилася успіхом. У селі Білогорша під Львовом конспіративна квартира, де в той час перебував Р.Шухевич, була оточена спецгрупою чекістів. Внаслідок перестрілки головний командир УПА був убитий. Після загибелі Р.Шухевича рух опору пішов на спад, але повністю не припинився.

Тоталітарному режимові довелося майже десять років боротися проти ОУН і УПА. Закінчення Другої світової війни і початок холодного протистояння сприяли зміцненню міжнародних позицій СРСР. Розрахунки керівників ОУН і УПА на допомогу західних держав не справдилися: УПА залишилася самотньою у конфлікті з тоталітарним режимом.

У кінці 40-х і на початку 50-х років УПА зіткнулася з нестачею зброї і боєприпасів. Арешти значної частини підпільників ОУН ослабили політичний вплив, а знищення багатьох керівників УПА розладнало координацію бойових дій.

Із суцільною колективізацією початку 50-х років і зубожінням селян загострилася проблема харчування. Все це привело до психологічного зриву багатьох членів та провідників ОУН і УПА. Із загибеллю командира УПА Романа Шухевича практично

припиняється організована боротьба, але розрізнені збройні виступи ще продовжувалися до середини 50-х років.

Тоталітарному режимові ціною жорстоких репресій і великої переваги у військових силах вдалося придушити український повстанський рух.

Депортації і репресії

Як засіб боротьби проти українського незалежницького руху тоталітарний режим широко застосовував масові депортації сімей і родин учасників підпілля у північні та східні регіони СРСР. Уже наприкінці 1944 р. за постановою Державного Комітету оборони СРСР із західних областей України було вивезено на спецпоселення в Комі, Архангельську, Мурманську і Кіровську області 30 тис. осіб. У червні 1945 р. виселено ще майже 25 тис.

Людей вивозили не тільки за постановами державних органів СРСР, але й республіканських каральних служб. Наказ НКВС УРСР від 25 лютого 1946 р. посилював покарання за підтримку УПА – за це виселяли цілі села або частину їх. Загалом у 1946 р. депортовано 2612 сімей чисельністю 6650 осіб.

Наймасовіші вивезення припали на 1947 рік. Для проведення акції створено оперативний штаб, що дислокувався у Львові. Зі східних областей прибули оперативні працівники, призначені начальниками ешелонів, а також понад 20 тис. офіцерів і солдатів військ міністерства внутрішніх справ. Депортація розпочалася 21 жовтня 1947 р. вночі у містах і вдосвіта в селах. Усього тоді було виселено майже 78 тис. осіб, у тому числі майже 19 тис. чоловіків, понад 35 тис. жінок і 22 тис. дітей. Їх вивезли у 44 залізничних ешелонах.

Депортації родин учасників підпілля продовжувалися у 1948-1952 рр. За 1948 р. було вивезено 1224 особи, за 1949 р. – 2367.

У 1951 р. режим почав практикувати виселення сімей учасників оунівського підпілля також у східні та південні області УРСР. Виселяли і вивозили до Сибіру, на Північ не лише членів ОУН і УПА, їхніх родичів, а й за інші "провини". У віддалені райони СРСР вивозили тих, хто ухилився служити в лавах Червоної армії, котрі відмовлялися вступити до колгоспів, а також за релігійні переконання.

Загалом за 1944-1952 рр. із західних областей України (крім Закарпатської області) виселено майже 66 тис. сімей загальною кількістю 203 тис. осіб.

Репресій зазнали представники національних меншин Закарпаття, насамперед угорці та німці. Наприкінці 1944 р. військами НКВС з охорони тилу Червоної армії було затримано і відправлено в пункти для військовополонених майже 20 тис. чоловіків віком від 18 до 50 років угорської і німецької національностей Закарпаття. Очевидці свідчать про непосильну працю та жахливі умови утримання цих людей у Свалявському та Старосамбірському таборах, де значна частина інтернованих загинула.

Репресивні акції зачепили також польську інтелігенцію, яку теж звинувачували у співробітництві з німецькими окупаційними властями, в участі й підтримці польського націоналістичного підпілля. Лише у Львові в січні 1945 р. органи НКВС заарештували 725 поляків, у тому числі 14 професорів, 6 лікарів, 20 інженерів, 3 артистів, 5 ксьондзів.

Чимало співробітників радянських репресивних органів чинили свавілля та безчинства, вдавалися до безпідставних арештів, побиття арештованих, вилучення майна, фальсифікації слідчих справ тощо. Партійні органи, засуджуючи у постановках таті дії, насправді несли головну відповідальність за них, як і органи НКВС-НКДБ. Саме це було однією з головних причин масового терору. Причому одночасно влада намагалася досягти дві мети: по-перше, покінчити з тими, хто свідомо підтримував повстанський рух, по-друге, залакати решту населення, щоб воно покірно виконувало політику режиму.

Практично відразу після зайняття західних земель Україною Червоною армією тут розпочалися арешти і звільнення з роботи місцевої інтелігенції. Репресії проти національно свідомої її частини тривали аж до смерті Сталіна. У Львівському державному університеті за час з вересня 1947 р. до квітня 1948 р. було звільнено як політично неблагонадійних, а також

частково виселені вглиб СРСР 37 професорів, доцентів і асистентів. У 1948-1950 навчальному році з вищих навчальних закладів Львова за політичними мотивами було звільнено ще 53 викладачів.

Масові репресії зачепили також студентів. Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступити до комсомолу, відвідував церкву, читав заборонену літературу, а також ті, хто мав родичів серед засуджених і депортованих, та чії батьки зволікали зі вступом до колгоспу.

Загалом, за офіційними радянськими даними, протягом 1944-1952 рр. у західних областях України репресіям було піддано до 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 150 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб.

На початку 50-х років українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГУ. В таборах їх налічувалося 362,6 тис., в колоніях – майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців вони своєю чисельністю поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих – лише росіянам. На 1 січня 1953 р. кількість спецпоселенців “оунівців” досягла 171,6 тис. осіб. Найбільше з них перебувало в Хабаровському та Красноярському краях, Іркутській, Томській областях, у Казахстані.

За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менш як 30 тис. функціонерів комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів. Як бачимо, репресії сталінського режиму були явно неадекватними і в десятикратних розмірах перевищували дії ОУН і УПА, що виборювали право на національну незалежність. До того ж стає очевидним, що владні структури самі провокували збройну боротьбу.

Отже, у повоєнний період сталінський тоталітарний режим приніс на західноукраїнські землі масовий терор, особливість якого полягала в тому, що він планувався і спрямовувався на державному рівні. Насадження і підтримання страху було органічною складовою сталінської тоталітарної системи.

Рекомендовані джерела та література

- Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1. 1939-1953. – К., 1996.
 Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.1. – Львів, 1993.
 Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т.2. – Львів, 1998.
 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2 кн. – К., 1994.
 Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів, 2000.
 Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) – Чернівці, 2002.
 Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995.
 Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег. Зб. статей з церковної історії. – Ч.1. – Львів, 1993.

3. УКРАЇНА В 1953 – 1964 РОКАХ

Десталінізація

5 березня 1953 р. помер диктатор СРСР Й.Сталін. Група партійних керівників на чолі з М.Хрущовим усунула Л.Берію і прийшла в липні того ж року до влади. Нове керівництво усвідомлювало, що стан постійної напруги і страху виснажував суспільство, а можливості казарменого соціалізму вичерпувалися. До того ж, правляча верхівка змушена була зважати і на складну міжнародну обстановку, настрої світової громадськості, щоб уникнути дальшого поглиблення конфронтації із країнами заходу. Радянське суспільство, яке перебувало в сталінських лабетах протягом майже 30 років, теж чекало на перемены. Україна, де довгий час працював М.Хрущов сподівалася на посилення своїх позицій. М.Хрущов цьому сприяв. Через кілька місяців після смерті Сталіна за звинуваченням у русифікації вищої освіти на західній Україні та дискримінації місцевих кадрів було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ мало популярного російського шовініста Леоніда Мельникова. Натомість було призначено Олексія Кириченка, першого на цій посаді українця. Високі пости отримали також українці: Дем'ян Коротченко очолив Президію Верховної Ради УРСР, Никифор Кальченко – Раду Міністрів. Високу урядову посаду обійняв драматург О.Корнійчук, якого було призначено першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР, обрано членом Бюро ЦК КПУ. В липні 1953 р. другим секретарем Львівського обкому партії став Б.Дудикевич, колишній член КПЗУ, хоча компартія Західної України на той час ще не була реабілітована. Показово й те, що заступником Голови Ради Міністрів УРСР призначили сина відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника – Семена.

Як зазначають у монографії “Україна в умовах системної кризи” історики В.Баран і В.Даниленко, перший етап десталінізації тривав з весни 1953 р. до початку 1956 р. Уже в березні оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також, за посадові, господарські й деякі воєнні злочини. Під амністію потрапили вагітні жінки, неповнолітні (віком до 18 років) та жінки, що мали дітей віком до 10 років. Амністія не поширювалася на політв'язнів, засуджених за “контрреволюційну діяльність”. Того ж року розпочалася реабілітація незаконно репресованих людей, а влітку-восени перші з них повернулися з таборів та заслання.

Восени 1953 р. ліквідовано інструменти масових чисток і терору – військові трибунали і Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адмінпорядку висилку, заслання й ув'язнення. У 1954 р. створено Комісію Президії ЦК КПК для розслідування злочинів Сталіна в 1936-1939 рр., а в 1955 р. ухвалюється положення про прокурорський нагляд. З високих трибун пролунало запевнення, що законність і охорона прав громадян – найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

Другий етап десталінізації тривав з початку 1956 р. до осені 1961 р. Він проходив під знаком XX з'їзду КПК у лютому 1956 р., на якому вперше прозвучала з вуст М.Хрущова критика “культу особи” Сталіна. Ця критика не зачіпала системних засад тоталітарного режиму і причин, які породили необмежену диктаторську владу Сталіна.

Усе ж з'їзд пришвидшив процес десталінізації. У березні 1956 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову “Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спец поселенців”, у травні – “Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні”. На початку 50-х років на спец поселенні перебувало понад 171,5 тис. “оунівців”. До кінця 1956 р. з таборів та спец поселення звільнено понад 60 тис. осіб, однак не всім дозволялось повертатися у західні області України. У липні 1956 р. за рішенням Президії Верховної Ради УРСР Ленінський і Сталінський райони Львова було об'єднано в один – Ленінський. Того ж місяця у пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників, що стали жертвами сталінського терору. Розпочалася кампанія за реабілітацію таких видатних діячів

української культури, як драматург М.Куліш, режисер Л.Курбас, кінорежисер О.Довженко. Припинилися нападки на В.Сосюру, інших опальних літераторів.

Політика М.Хрущова по – різному сприймалася в Україні. Багато людей були приголомшені інформацією про злочиння Сталіна. У певної частини громадян з'явилися надії на зміну жорстокого режиму. Партійне керівництво УРСР не виявляло ініціативи у викритті справжнього обличчя Сталіна, а отже й тих, хто прославляв його найголосніше.

Водночас у Президії ЦК КПРС почала оформлятися опозиційна цьому курсові група, передусім із числа недавнього оточення Сталіна. Вони вважали, що Хрущов у викритті сталінських злочинів зайшов надто далеко і його слід замінити на посаді першого секретаря ЦК, а то й заарештувати. Однак підтримка Хрущова з боку більшості членів ЦК (поміж них і члена Президії ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка), а також армії і КДБ перешкодили групі В.Молотова, Л.Кагановича, Г.Маленкова, Д.Шепілова та інших добитися бажаних змін. У червні 1957 р. на пленумі ЦК усіх членів групи було усунуто від керівних партійних і державних посад. Поразка ортодоксів дозволила проводити курс на подальшу лібералізацію суспільства.

Третій етап десталінізації тривав з кінця 1961 р. до осені 1964 р. і був пов'язаний з XXII з'їздом КПРС у 1961 р. та масштабнішою критикою культу особи Сталіна. Цього разу йшлося про злочини не тільки Сталіна, а й його оточення. Саме тоді вперше була оприлюднена правда про злочинну діяльність Л.Кагановича в Україні, а час його секретарювання у 1947 р. названо “чорними днями” для республіки.

З'їзд підтвердив курс на відновлення законності й розширення соціалістичної демократії. Важливе значення в ідейному розмежуванні із сталінщиною мало положення про переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну організацію суспільства. Хоча зрозуміло, що збереження командно-адміністративної системи, навіть у лібералізованому її варіанті, вихолощувало реальний зміст “загальнонародної держави”. Певні зміни у функціонуванні політичної системи тільки намічались. Більшу увагу було звернуто на роль представницьких органів влади, розширення повноважень Рад депутатів трудящих. Профспілкам надавалося право законодавчої ініціативи і передавалися окремі функції, що раніше належали державним органам. Саме тоді було порушено питання про здійснення принципу виборності, підзвітності керівних працівників, поступово поширення його на всіх керівників державних і громадських організацій. Однак у цілому механізм державно-політичного управління діяв по – старому, зберігаючи тоталітарний характер.

Учасники XXII з'їзду КПРС одностайно висловилися за те, щоб винести саркофаг із труною Й.Сталіна з мавзолею на Красній площі. Після з'їзду повсюди у містах демонтували пам'ятники Сталіну. Указом Президії Верховної Ради УРСР сталінську область перейменовано в Донецьку, місто Сталіно – в Донецьк. Продовжувався процес реабілітації репресованих українських письменників, митців, учених. За роки хрущовської “відлиги” були реабілітовані окремі партійні, державні, військові діячі, розстріляні в 30-і роки, поміж них і члени забороненої компартії Західної України. Так крок за кроком розвінчувався образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора. Зміни в суспільно-політичному житті країни відбувалися складно і суперечливо. Розпочаті реформи не підкріплювалися глибинними демократичними перетвореннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання.

За цих умов у верхніх ешелонах влади поступово готувалося усунення Хрущова під прикриттям захисту інтересів партії і держави, але за цим виразно проглядалися особисті інтереси і надії деяких представників партійного керівництва. І коли в жовтні 1964 р. ними було підготовлено і скликано пленум ЦК КПРС, з його трибуни на Хрущова у доповіді Сулова полилася злива звинувачень у багатьох прорахунках, відповідальність за які, природно, мав нести не тільки він, а й усе тодішнє керівництво партії і держави. Та мету пленуму було досягнуто – М.Хрущова увільнено з посади першого секретаря ЦК КПРС і

Голови Ради міністрів СРСР. Першим Секретарем ЦК обрано Леоніда Брежнєва, головою радянського уряду – Олексія Косигіна. Падіння Хрущова обірвало реформи, які лібералізували та гуманізували радянське суспільство.

Спроба економічних реформ

Хронічним недоліком радянської економіки було сільське господарство. Його низька продуктивність означала нестачу продуктів, що, звісно, викликало невдоволення населення. Тому М.Хрущов, який вважав себе спеціалістом у цій галузі, удався до заходів з метою покращення ситуації на селі. Серед найважливіших кроків у цій сфері були: підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств. Так, істотно зросли заготівельні ціни на сільгосппродукцію і протягом 1953 – 1958 рр. на зерно майже у 7 разів, на картоплю – майже у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 рази.

Загальновідомим проектом Хрущова було підняття цілини, що передбачало освоєння для подальшої культивування близько 16 млн. га незайманих земель Казахстану, Уралу й Сибіру. Розпочатий у 1954 р. проект мав на увазі використання величезних людських і матеріальних ресурсів, і велику частину цих витрат мала взяти на себе Україна. До 1956 р. звідси на цілину було відправлено тисячі тракторів і комбайнів, а в новостворених радгоспах працювало понад 76 тис. українських юнаків і дівчат. Чимало з них оселилися там назавжди.

Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства, вичерпувала з України ресурси й послаблювала власне її сільгоспвиробництво.

Інший експеримент передбачав перехід до вирощування величезної кількості кукурудзи на загальній площі 28 млн. га по всьому Радянському Союзові. За американським зразком її мали використовувати як норми для збільшення продуктивності тваринництва. Нова кампанія розпочалася у 1955 р. і в Україні здійснювалася майже повсюдно і часто без належного економічного обґрунтування. У 1955 р. планувалося сіяти в республіці понад 5,2 млн. га цієї культури, при цьому в багатьох районах за рахунок істотного скорочення посівів озимої пшениці, кормових культур. Дуже скоро посіви кукурудзи в Україні досягли понад 20 % усєї посівної площі. У цій кампанії яскраво проявилися вади командної економіки: зернову проблему розв'язати не вдалося і після неврожаю 1963 р. зерно почали експортувати зі США та Канади.

У 1958 р. МТС були перетворені в ремонтно-технічні станції (РТС), а землю і техніку об'єднали в одних руках. Колгоспи купували трактори, комбайни, автомобілі, а РТС займалися постачанням техніки, запасних частин, добрив і т.ін.

Колгоспи і радгоспи потребували кваліфікованих фахівців. А їх дуже бракувало в українському селі. У 1953 р. з 15 тис. голів колгоспів в Україні менш як 500 мали вищу й неповну вищу освіту. Для того, щоб покращити ситуацію, з міст на роботу в колгоспах залучали інженерів і техніків. Відстаючі колгоспи прикріплялися до промислових шефських підприємств, які забезпечували технічну допомогу.

Загалом протягом 1955 – 1959 рр. валова продукція сільського господарства зростала в середньому на 7,6 % за рік. Виробництво стало рентабельним. Проте піднесення досягнуте внаслідок правильного ціноутворення, стимулювання та інших заходів, виявилось нетривалим, нестабільним. Як тільки економіка села зміцніла, коли намітилося зростання урожайності зернових, поголів'я худоби – почалися обмеження особистих господарств колгоспників, заборонено утримувати худобу в робітничих селищах. В результаті за 1954 – 1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14 %, в тому числі корів – на 9 %, поголів'я свиней – на 20 %, овець і кіз – на 53 %. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни.

Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизилися, становлячи в середньому 2 % на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало.

Нерентабельність тваринництва виливала не лише на стан сільського господарства, але й на загальний стан економіки країни, а в кінцевому підсумку – на всю соціально-політичну атмосферу в суспільстві.

У 1962 р. було прийнято рішення про підвищення роздрібних цін на масло – на 25 %, на м'ясо і м'ясні продукти на 30 %. Це рішення ускладнило ситуацію в окремих районах СРСР і породило гострі акції протесту. Під час сутичок між військовими і демонстрантами в місті Новочеркаську в червні 1962 р. загинуло 22 особи, а ще 39 одержали поранення. В Україні у деяких містах заворушення супроводжувалися погромами адміністративних будівель, нападом на представників влади, працівників міліції.

У 1963 р. в багатьох містах республіки з'явилися довгі черги за хлібом і молоком. Керівництво СРСР і УРСР змушене було вжити непопулярні заходи. Відповідні відомства й організації були зобов'язані збільшити виробіток кукурудзяної і ячмінної муки і додавати 20-30 % такої домішки при випіканні хліба та хлібобулочних виробів, а також припинити з 1 жовтня 1963 р. використання пшеничної муки вищого і першого сорту на випікання хліба.

Нестача продуктів харчування, зумовлена низькою продуктивністю сільського господарства, відсутністю стимулів до кращої праці у хліборобів, засвідчували нежиттєздатність колгоспно-радгоспної системи, чого вперто не хотіло партійно-державне керівництво. Більше того, подібне становище з продовольством, зокрема в такій хлібодарній республіці як Україні, викликало в багатьох людей світу сумніви щодо переваг радянського ладу.

У 1957 р. М.Хрущов розгорнув свою суперечливу економічну реформу на основі створення рад народного господарства (раднаргоспів). Стара система планування і вертикального управління ліквідовувалась. На її місці постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів. В Україні було створено 11 раднаргоспів, у 1960 р. ще три. При цьому було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств, декілька міністерств об'єднано. В УРСР також ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два з них із союзно-республіканських перетворені в республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнилися від безпосереднього управління підприємствами, здійснюючи свої нові функції через ради народного господарства. Майже вся промисловість України була підпорядкована Раді міністрів УРСР, у тому числі радам народного господарства. У межах раднаргоспів підприємства об'єднувалися у трести і комбінати за галузевим принципом та підпорядковувалися відповідним галузевим управлінням.

Мета реформи – подолання недоліків галузевої системи управління, яка створювала відомчі бар'єри між підприємствами різних міністерств. Стара система стримувала розвиток спеціалізації і кооперування виробництва, породжувала нераціональні перевезення та значні зустрічні вантажопотоки. Для прикладу, з Волині ліс вивозився у Станіславську і Львівську області, а зі Станіслава, тільки вже в інших вагонах, ліс ішов на Ківерцівський та Цуманський деревообробні комбінати Волинської області. Крім того, відомча система управління негативно позначалася на організації матеріально-технічного постачання підприємств і будов. Адже кожне міністерство мало свій громіздкий постачальний і збутовий апарат, який обходився надзвичайно дорого.

Найбільшим раднаргоспом в Україні був Київський, який керував великими промисловими підприємствами Київщини, Житомирщини, Чернігівщини, Черкащини і Кіровоградщини. Дещо меншим був Харківський економічний адмінрайон. Далі – Львівський, у відання якого входили Львівська, Волинська, Рівненська і Тернопільська області із населенням 4,1 млн. осіб. Всього у відання раднаркомів України перейшло близько 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Кожний раднаргосп знаходився у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, а його голова за обсягом повноважень прирівнювався до міністра. Хоча раднаргоспи не підлягали місцевим радам депутатів трудящих, вони повинні були координувати з ними свою роботу.

При кожному раднаргоспі діяла техніко-економічна рада як дорадчий орган, відділи та управління.

В організації раднаргоспів поряд з недоліками було й чимало позитивних моментів. Насамперед склалися умови для госпрозрахунку, національного використання місцевих ресурсів і національних кадрів, усі підприємства підпорядковувалися республіці, зміцнювалася економічна автономія України. Підвищувалася рентабельність підприємств, збільшувалася кількість товарів, скорочувалися зустрічні транспортні перевезення тощо.

З метою скорочення витрат на адміністративний апарат на багатьох заводах і фабриках республіки проводилися укрупнення дільниць і ліквідація цехового персоналу, функції якого виконували відділи заводоуправлінь. Увага зверталася на об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств. За 1957 – 1960 рр. було об'єднано близько 800 фабрик і заводів, на місці яких виникло майже 400 укрупнених підприємств. При цьому на 5 тис. осіб скоротилася чисельність персоналу, а економія фонду зарплати становила 4,8 млн. крб..

Основна частина підприємств місцевого значення перейшла з-під відання союзних і республіканських міністерств та відомств у підпорядкування обласних рад депутатів трудящих. Всього в Україні їм було передано 760 промислових підприємств. Органи влади на місцях одержали досить широкі права у вирішенні питань, пов'язаних з плануванням виробництва, фінансуванням і постачанням підприємств і т.п.

На початку 60-х років в Україні виникли перші виробничі об'єднання. Формувалися вони за галузевим принципом із однотипних промислових підприємств. У 1961 р. у Львові з'явилося перше об'єднання – взуттєва фірма “Прогрес”, яка мала права юридичної особи і працювала як госпрозрахункова одиниця із закінченим балансом.

Головне підприємство здійснювало безпосереднє керівництво групою об'єднаних фабрик і заводів, а його дирекція виконувала функції апарату всієї фірми. У філіалах об'єднання, у її виробничих підрозділах запроваджувався внутрішній госпрозрахунок, у ряді випадків філіали мали поточний рахунок у банку. Нова форма управління дала позитивні результати і підтвердила доцільність таких об'єднань, або, як їх стали називати, радянських фірм.

Нова система управління породила для Москви чимало труднощів і проблем, зокрема, так зване місництво, коли центр втрачав контроль над республіками. Щоб подолати ці тенденції, 1962 р. було укрупнено раднаргоспи. В Україні замість 14 економічних адміністративних районів створено 7.

На думку економістів, спроба децентралізації керівництва промисловістю шляхом переходу від галузевого до територіального управління не дала бажаних наслідків. Значною мірою справа звелася до перегруповання бюрократичних структур: адміністративний прес раднаргоспів виявився не менш обтяжливим для підприємств, аніж всеохоплююче регулювання колишніх галузевих міністерств. Головне ж полягало в тому, як зауважує в монографії “Україна: новітня історія” Володимир Баран, реформа не торкнулася багатьох загальних принципів економічної політики, визначених у сталінський період. Тривало нарощування виробництва засобів виробництва, власне – безпрецедентний процес над індустріалізації суспільства на шкоду і за рахунок легкої і харчової промисловості.

Крім того, зростання виробництва досягалося передусім за рахунок більших витрат праці та залучення додаткових ресурсів, робочих рук. Економіка розвивалася екстенсивним шляхом, недостатньо уваги приділялося модернізації, технічному оснащенню фабрик і заводів і раціональному використанню сировини та палива. Морально і фізично застаріле устаткування, а також низька продуктивність зумовлювали низьку ефективність промислового виробництва.

Усе ж хоч реформа істотно не зачепила основні принципи функціонування соціалістичного господарства, проте внаслідок перерозподілу компетенції між центром і союзними республіками вона сприяла збільшенню частки промисловості України,

підпорядкованої її структурам. Однак таке розширення прав і компетенцій національних республік було нетривалим.

У другій половині 50-х років влада вжила певних заходів щодо поліпшення важкого матеріального становища населення. Трохи було збільшено заробітну плату при одночасному скороченні робочого дня й запровадженні п'ятиденного робочого тижня з двома вихідними днями. Передусім підвищено зарплату низькооплачуваним робітникам і службовцям при зменшенні, а то й скасуванні податків.

У 1960 – 1965 рр. удвічі зросла оплата праці колгоспників, введено гарантовану грошову оплату, різко зменшено сільськогосподарський податок, скасовано обов'язкові поставки продуктів з присадибних господарств колгоспників, робітників і службовців. Підвищено також пенсії деяким категоріям робітників і службовців, введено пенсійне забезпечення колгоспників. З 1958 р. припинено випуск державних позик для розміщення серед населення.

У розряд пріоритетних висунуто житлову політику. За 1956 – 1965 рр. в республіці було введено в дію 182 млн. м² загальної (корисної) площі житла. Це означало, що отримали чи побудували собі житло майже 18 млн. чоловік. Багато людей відселено з підвалів, бараків, аварійних приміщень. Одночасно розширювалася мережа торгівлі й громадського харчування, збільшувалася кількість товарів довготривалого використання. В далекі села прокладено дороги, підведено електрику. Проте хоча життєвий рівень ще далеко відставав від західного, для радянських людей, які не мали великих сподівань і порівнювали свій сучасний стан з недавнім і жахливим минулим, ці зміни були значним кроком уперед. Як образно пише історик О.Субтельний, за Хрущова люди мали менше підстав, ніж у сталінський період, скаржитися на радянську систему.

Рекомендовані джерела і література

- XX съезд КПСС 14 – 25 февраля 1956 года. Стеногр. отчет. Т. 1 – 2. – М., 1956.
 Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953 – февраль 1956.- М., 2000.
 Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів, 2003.
 Медведев Р. Н.С.Хрущев: политическая биография. – М., 1990.
 Земсков В. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954 – 1960 гг.)// Социологические исследования. – 1991. - № 1.
 Кожукало І. Компартія України в період “відлиги”// Укр.. іст. журнал. – 1990. - № 11.
 Табачник Д., Шаповал Ю. О.І.Кириченко: Історія однієї політичної долі// Укр.. істор. журнал. – 1990. - № 5.
 Тараненко В. Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954 – 1956 рр.)// Укр. істор. журнал. – 1959. - № 6.
 Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. М., 1997.

4. КУЛЬТУРНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В 1953 – 1964 РОКАХ

Нова хвиля українізації

Політична “відлига”, атмосфера змін в країні спричинили нову хвилю українізації. Знову відкрито було порушено питання про збереження української мови і розширення сфери її вживання. В багатьох республіканських газетах друкувалися численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, підносити красу й милозвучність рідного слова.

Протягом 1954 – 1955 рр. стали виходити нові журнали українською мовою – “Мистецтво”, “Фізіологічний журнал”, “Прикладна механіка”, “Колгоспник України”, “Прапор”, “Український фізичний журнал”. У 1957 – 1958 рр. вийшли друком “Український історичний журнал”, “Радянське право”, “Народна творчість та етнографія”, “Економіка Радянської України”, “Радянське літературознавство”. Загалом, згідно з офіційною статистикою, в 1956 – 1958 рр. кількість журналів, що виходили в Україні, збільшилась з 49 до 64 назв (47 – україномовні). Україномовні газети в 1956 р. становили майже 77 %.

В українську культуру було повернуто імена незаслужено забутих або несправедливо репресованих літераторів. Посмертно реабілітовано поетів О.Олеся, М.Вороного. Перевидано твори видатних українських композиторів XVIII – XIX ст. М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В.Чумака, В.Еллана-Блакитного, а також репресованих письменників – В.Бобинського, О.Досвітнього, Г.Косинки, М.Ірчана, М.Куліша, Д.Фальківського та багатьох інших.

Багатьох літераторів поновили в правах членів Спілки українських письменників. Серед них були Н.Забіла, Г.Едік, Б.Коваленко, В.Поліщук, З.Тулуб, Г.Хоткевич, Е.Шехтман, Є.Щабліовський, В.Гжицький. Того ж 1956 р. реабілітували Б.Антоненка – Давидовича, А.Костенка, П.Кононенка, П.Колесника, А.Патруса – Карпатського, Ю.Шкрумеляка. Все це мало значний суспільний резонанс, справило благодатний вплив на громадсько-психологічний клімат в Україні.

Реабілітація давала право на видання окремих творів письменників, визнаних найкращими. В кінці 50 – х років вийшли друком твори М.Ірчана, І.Микитенка, роман “Людолови” З.Тулуб, роман “Чорне озеро” В.Гжицького, збірки “Що на світі найсвятіше” А.Петрус-Карпатського і “Сопілка співає” Ю.Шкрумеляка. Ряд творів письменників, які були репресовані за сталінського режиму, опубліковано в “Антології української поезії” та збірнику “Революційні поети Західної України”.

У другій половині 50-х років створено такі наукові центри, як Академія будівництва і архітектури, Українська сільськогосподарська академія наук. У 1957 р. почала діяти Спілка журналістів України. У 1958 р. – Спілка працівників кінематографії України.

Із обов’язкового вжитку було вилучено “Короткий курс історії ВКП(б)”. Дещо полегшився доступ історикам до архівних матеріалів. Розширилася тематика досліджень, з’явилися об’ємні праці з української мови і літератури, історії філософії, економіки, мистецтвознавства. Зокрема, побачили світ двотомні “Історія Української РСР” та “Історія української літератури”. Оpubліковано ряд документальних збірників. Здійснювалося 17-ти томне видання Української Радянської Енциклопедії.

Владні структури почали більше уваги приділяти збереженню історико-культурної спадщини. Контроль за охороною, ремонтом та реставрацією пам’яток архітектури замість Управління в справах архітектури при Раді міністрів УРСР став здійснювати Державний Комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва. Внаслідок цього дещо поліпшилася координація керівництва справою охорони та збереження історико-архітектурних пам’яток і музейною справою з боку республіканських органів.

Суттєве значення для впорядкування державного обліку нерухомих пам'яток мала постанова Ради міністрів УРСР від 25 березня 1956 р. “Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР”. Під охорону держави було взято понад 2 тис. визначних архітектурних споруд.

В атмосфері лібералізації політичного і культурного життя в СРСР змушене було визнати деякі свої помилки компартійне керівництво УРСР. У 1958 р. ЦК КПУ ухвалив постанову “Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів УРСР”. У ній визнавалась односторонність і бездоказовість критики на адресу великої групи українських композиторів. Водночас вияви новаторства в музичній творчості все ж не визнавалися.

На зламі 50-х – 60-х років трохи відкрилася “залізна завеса”, якою СРСР був відгороджений від зовнішнього світу. В Україні шляхом перекладів поширювалися твори західноєвропейських класиків літератури, нові віяння зачепили моду і музику, особливо серед молоді. За кордон почали виїжджати з України туристичні групи, творчі колективи й окремі виконавці. Розширення контактів із зарубіжним світом, українцями діаспори стимулювало українізаційні процеси в республіці.

Певна демократизація суспільного життя відкрила ширші можливості для діяльності науковців, у першу чергу природничих і точних наук. У 1964 р. у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР споруджено найбільший на той час у світі прискорювач електронів. Розвиток кібернетики в Україні було започатковано організацією у 1957 р. обчислювального центру АН УРСР, перетвореного згодом на Інститут кібернетики. Його досягнення пов'язані з іменем В.Глушкова – фундатора цієї галузі науки в республіці і беззмінного упорядковувача 20 років директора інституту.

Певні досягнення були й у розвитку технічних наук. Б.Патон разом із групою виробничників розробив і впровадив у виробництво електрошлакове зварювання. У 1962 р. Б.Патона обрано президентом Академії наук України.

Розвивалися в Україні теоретичні і практичні напрями математики, хімії, геології, металургії, біології. В середині 50-х років під керівництвом хірурга М.Амосова почалася теоретична розробка й запровадження у практику методів хірургічного лікування пороку серця, а згодом і захворювань легень.

Щодо суспільних наук, то вони у ці роки не позбулися своїх основних вад. Суспільствознавці продовжували коментувати й обґрунтовувати положення, які містилися в партійних документах, у виступах керівників партії і уряду. А це призвело до процвітання догматизму і схоластики. Будь-яка спроба підходу до проблем суспільствознавства з позиції реальної дійсності проголошувалась партапаратом ідейно ворожою. Наочним прикладом цього стало цькування на сторінках наукової, масово-політичної преси, у виступах партійних керівників старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР О.Карпенка, який 1957 р. у своїх публікаціях намагався з позиції об'єктивності відповісти на одне з найактуальніших питань новітньої історії України – причини утворення і характер Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у 1918 – 1919 рр.

Суспільствознавці не вивчали тоді глибоко природи і джерел культу. Переосмислення ролі Сталіна відбувалося складно й суперечливо. Партійне керівництво УРСР не підтримувало такі дослідження. Водночас воно змушувало науковців прикрашати у своїх працях діяльність Хрущова в Україні, перебільшувати його роль у суспільно-політичному житті республіки й замовчувати участь у репресіях 30-х і 40-х років.

Суперечливі процеси у ці роки проходили і в освіті. З одного боку, значна увага приділялась запровадженню загальної середньої освіти. Відбувалося зростання чисельності учнів і вчителів. У 1956 р. скасовано плату за навчання у старших класах. Почалась організація шкіл-інтернатів.

Найбільш помітно спроби реформувати систему навчання виявилися в Законі про народну освіту, схваленому Верховною Радою УРСР у квітні 1958 р. відповідно до аналогічного закону, прийнятого Верховною Радою СРСР. За основу було взято принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Та через те, що реформа школи

передбачала не стільки творчі, демократичні методи її здійснення, скільки адміністративні, політехнізація навчального процесу відбувалася повільними темпами. Реформа недвозначно проголошувала русифікаторські ідеї. Так, у статті 9 першого розділу відзначалося:” В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки”. Пропозиція батькам самим вибирати, якою мовою повинні вчитися їхні діти, в підсумку безперечно працювала на користь російської мови. Адже і соціальний статус, і престиж російської мови були вищими. Влада і культивувала, і підтримувала її, тож зрозуміло, якій мові батьки мали надавати перевагу, бажаючи добра своїм дітям.

Реалізація цього положення Закону швидко давалася взнаки. Кількість шкіл із російською мовою навчання неухильно зростала, в основному у містах Сходу і Півдня України.

Невирішеною проблемою залишалися основні принципи виховного процесу. Школа продовжувала дотримуватись того, що єдино вірним шляхом виховання є виховання через колектив, підкорення дитини його волі, диктатові. У цій концепції залишалось мало місця для індивідуального виховання, не враховувалися особистість учня, не бралися до уваги зацікавлення окремого школяра. А без цього не може бути й згуртованого колективу. Саме ці ідеї обстоював й запроваджував на практиці видатний педагог В.Сухомлинський, інші вчителі-новатори.

Проблеми, які не вирішувалися в системі шкільної освіти, значною мірою позначалися на роботі вищої і середньої спеціальної школи. Хоча кількість дипломованих фахівців в Україні зростала. Однак в цілому професіональний рівень випускників вузів не відповідав розвиткові науки і техніки.

Робилися спроби покращити ситуацію. Промисловим підприємствам, колгоспам і радгоспам з 1959 р. було надано право за своїми путівками посилати у вузи здібну молодь. На базі вузів при великих промислових підприємствах та в місцях зосередження студентів-заочників організовано загально технічні та загальнонаукові факультети. Для найбільш підготовлених випускників середньої школи та профтехучилищ встановлювалися пільги. Однак вдосконалення вищої і середньої спеціальної освіти залишалось актуальним завданням і в подальшому.

Поява “шістдесятників” у літературі та мистецтві

Певна лібералізація суспільного життя створювала умови для національно-культурного відродження – розвитку літератури і мистецтва України, піднесення творчої і громадської активності художньої інтелігенції республіки, зростання інтересу людей до її доробку, діяльності у суспільно-політичному житті.

Значний внесок у скарбницю художньої творчості та моральну атмосферу суспільства робили майстри молодого покоління. На повний голос заявили про себе поети і прозаїки М.Вінграновський, Є.Гуцало, І.Драч, Р.Іванчук, І.Калинець, В.Коротич, Л.Костенко, Р.Лубківський, Ю.Мушкетик, Д.Павличко, М.Руденко, Є.Сверстюк, В.Симоненко, І.Чендей, В.Шевчук та багато інших. В Україні формувалася та парость культури, представники якої одержали назву “шістдесятники”. Це були люди нового політичного і естетичного мислення, носії таких думок і почуттів, на які не спромоглося старше покоління. Вони зверталися до історії свого народу й водночас прагнули аналізувати душу сучасника, його інтелектуальний та емоційний розвиток, на повний голос говорили про реальні проблеми життя, болючі питання, замовчувані в часи сталінщини, обстоювали загальнолюдські ідеали, заперечували аморальність. Відроджувався інтерес до власної національної культури, народних звичаїв і обрядів, власної історії. Молоде покоління української інтелігенції намагалось подолати провінційність національної культури, органічно влити її в контекст світової. Шістдесятники стали ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Велику зацікавленість викликали збірки поезій Л.Костенко “Проміння землі”, “Вітрила”, “Мандрівки серця”. Широкий відгук одержали перші збірки поезій І.Драча – “Соняшник”, М.Вінграновського – “Атомні прелюди”, В.Симоненка – “Тиша і грім”.

Більш плідною й багатую в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямів у музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б.Лятошинського, А.Кос-Анатольського, С.Людкевича, братів Г. і П.Майбородів, Ю.Мейтуса, Л.Ревуцького, А.Штогаренка та ін. Новаторством була позначена авангардна музика композиторів – шістдесятників Л.Грабовського, В.Годзяцького, В.Сильвестрова, В.Загоруєва.

Нову хвилю в кінематографії представляли С.Параджанов, Ю.Ільєнко, Л.Осика. Стрічки Київської, Одеської та Ялтинської кіностудій художніх фільмів позбавлялися схематизму, поверховості та ілюстративності, завойовували прихильність глядача. Значним мистецьким надбанням став фільм “Тіні забутих предків” С.Параджанова. Вірменин за національністю, народжений у Грузії, він як майстер сформувався в Україні, де працював на Київській кіностудії протягом 10 років. Фільм “Тіні забутих предків”, поставлений за повістю М.Коцюбинського, вразив глядачів своєю поетичністю, силою та глибиною художнього відтворення сутності й трагізму народного життя.

Непересічним талантом і майстерністю відзначалися переклади Г.Кочура, М.Лукаша. Нові імена та ідеї з'явилися в таких науках як історія, археологія, літературознавство, мистецтвознавство.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М.Дерегуса, М.Божія, К.Трохименка, О.Шовкуненка, В.Бородея, народних майстрів К.Білокур, М.Приймаченко, Г.Василяшук. З рухом шістдесятників тісно пов'язано ім'я талановитої художниці Т.Яблонської. У 60-і роки вона на противагу “соціалістичному реалізму” демонструє нові рішення синтетичних образів, у яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису. Т.Яблонська разом із В.Зарецьким та іншими художниками стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві. Оригінальні форми й незвичний зміст принесла творчість художників О.Заливахи, А.Горської, В.Кушніра. Яскравими творами про себе заявили молоді львівські живописці та скульптори – В.Патик, Д.Крвавич, Е.Мисько, В.Борисенко та ін.

У суспільстві зростав інтерес і зацікавленість до театрального мистецтва. Багатьох приваблювала творчість таких майстрів сцени як Н.Ужвій, В.Добровольський, Є.Пономаренко, М.Романов, К.Хохлов. Традиції Л.Курбаса творчо наслідували режисери Г.Юра, М.Крушельницький, Б.Тягно, В.Скляренко. У ті роки відбувалося становлення Л.Танюка як режисера й публіциста. Він організовував вечори пам'яті Л.Курбаса, як великого реформатора українського театру, публікував у пресі свої прогресивні думки про театр.

Рух шістдесятників приваблював і захоплював нові й нові кола інтелігенції. На початку 60-х років у Києві діяв клуб творчої молоді “Супутник”, заснований 1959 р. студентами театрального інституту і консерваторії, літераторами та художниками. Президентом клубу став Л.Танюк. Молоді митці прилучалися до глибин національної культури, формували свій світогляд та світобачення своїх слухачів та читачів. Члени клубу їздили по Україні, організовували творчі вечори. Під впливом київського було утворено клуб творчої молоді “Пролісок” у Львові. Його президентом став М.Косів.

Рух шістдесятників налякав тих, хто був при владі. Адже їхні плани не передбачали корінних зрушень у національно-культурній політиці. Мова йшла лише про пом'якшення, зміщення акцентів, щоб відійти від крайніх, репресивних методів впливу. Тому будь-яких виходів за встановлені межі система дозволити не могла. Поступово в республіці здійснювалася нова хвиля ідеологічних звинувачень на адресу митців. Так, у 1958 р. за вказівкою ЦК КПУ була заборонена й знищена тільки-но видрукувана поетична книжка Д.Павличка “Правда кличе”. На початку 60-х років у пресі почали з'являтися статті, в яких критиковано творчість деяких молодих українських поетів, зокрема Л.Костенко, І.Драча та ін. Але широкий наступ

на шістдесятників розгорнувся наприкінці 1962 р., після подій у Манежі в Москві. Тоді виставку молодих художників відвідали М.Хрущов, Л.Львочов, М.Суслов та інші лідери партії. Вони не сприйняли, а Хрущов різко розкритикував модерністське мистецтво, при цьому кричав:” Заборонити! Все заборонити! припинити неподобство!”.

Розгром, влаштований Хрущовим, став сигналом для посилення боротьби з модернізмом, абстракціонізмом, з будь-якими новаціями, що виходили за рамки традиційного реалістичного мистецтва.

Після зустрічі М.Хрущова з творчою інтелігенцією, яка відбулася у березні 1963 р. та була позначена брутальним ставленням до творців мистецьких цінностей, розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти шістдесятників. Критика за “формалізм” і “космополітизм”, “відхід від марксизму-ленінізму” доповнювався адмінзаходами: заборонами публікувати твори, проводити літературно-мистецькі заходи, закриттям клубів творчої молоді. Під таким тиском частина інтелігенції відійшла від активної громадської діяльності й поринула в сферу суто професійних інтересів, пом’якшивши ставлення до влади або в більш завуальованій формі висловлюючи свою опозиційність. Інша частина інтелігенції залишилася на своїх позиціях, що й призвело до її конфронтації з владою.

Політика щодо релігії та церкви

Лібералізація суспільно-політичного життя частково позначилася на політиці влади щодо релігії та церкви. У листопаді 1955 р. ЦК КПРС ухвалив постанову “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, у якій підкреслювалася необхідність глибокої, терплячої, вміло поставленої роботи з людьми, недопустимість “будь-яких образ віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви”. Наголошувалося, що боротьба з релігійними забобонами повинна розглядатися як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду.

Нові акценти у політиці дали певні практичні наслідки: за 1955-1957 рр. дещо збільшилась кількість православних церков і чисельність православного духовництва. Було скасовано реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Проводився ремонт церков, збільшилася чисельність активу та обслуги храмів. У 1957 р. кількість православних церков в УРСР зросла до 8 548, а чисельність зареєстрованого духовництва – до 6 072 осіб. Зростали пожертви на користь монастирів. У Києво-Печерській лаврі пожертви зросли з 800 тис. крб.. у 1951 р. до 2,5 млн. у 1956 р.

Протягом 1955 –1956 рр. в Україну повернулися 286 із 344 репресованих греко-католицьких священників. Однак загальні сподівання в Галичині та Закарпатті, що “десталінізація” приведе до реабілітації та легалізації греко-католицької церкви, швидко розвіялися під ударами нової антиуніатської кампанії.

Наприкінці 50-х років влада взяла рішучий курс на форсоване “подолання” релігійності, вважала, що релігія як пережиток минулого може бути взагалі ліквідована за належної постановки ідейно-виховної роботи та атеїстичної пропаганди.

Основним критерієм успішності останньої визначалися скорочення мережі релігійних організацій, зниження рівня обрядовості, зменшення числа віруючих і служителів культу. З цією метою відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу” і закритої “Інструкції про застосування законодавства про культу” в УРСР був проведений облік усіх релігійних об’єднань, молитовних будинків, церковного майна тощо. Одночасно розпочалося зняття з реєстрації релігійних громад, переобладнання недіючих церков під склади, зерносховища, спортзали, тощо, знесення частини церков, а також каплиць, хрестів, хоча серед них було багато унікальних пам’яток архітектури та історії.

Антицерковний похід набув форми знуцання над предметами віри і культу, що викликав справедливі нарікання віруючих, їхній опір. Суцільним потоком в різні інстанції

йшли скарги, прохання відновити богослужіння у церквах. Біля храмів виставлялись пікети, організувалися цілодобові чергування, іноді справи завершувалися конфліктом з представниками влади і міліції. На середину 60-х років в Україні залишилося близько 4.5 тис. діючих церков і молитовних домів Руської православної церкви. Майже 1,1 тис. було закрито. Залишилося 9 монастирів, у яких перебувало 900 осіб.

В ході антирелігійної кампанії разом з православними храмами так само закривалися костюли, молитовні будинки, синагоги. Особливих переслідувань зазнали конфесії, які традиційно відносилися до сектантства, передусім свідки Єгови та Християни Євангельської віри (п'ятидесятники), які надалі вважалися незаконними і не підлягали реєстрації. Для припинення їхньої діяльності власті широко вживали адміністративні заходи. Чимало віруючих безпідставно притягалися до карної відповідальності за вигаданими звинуваченнями.

Нав'язування атеїстичних догм, адміністрування щодо віруючих та релігійних організацій призвело до протиставлення в житті людей різних світоглядних орієнтацій. Віруючі наперед визнавалися особами другого сорту. Все це не могло не позначитися негативно на духовності суспільства.

Зародження дисидентського руху

Хрущовська “відлига” породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. Тим часом молодь, що відчула смак свободи, прагнула рішучого поступу до демократії. Те, що реформи М.Хрущова носили поверховий характер, що вони не торкнулися підвалин тоталітарної системи, що права, компетенції, реальне становище України в складі СРСР істотно не змінилося – все це примушувало шукати шляхів досягнення національного суверенітету.

На зламі 50–60-х років намітився принциповий поворот у розвитку українського руху опору – до мирних, легальних методів боротьби за національну незалежність. В Україні почав розвиватися дисидентський рух – тобто рух незгодних. Він виник як протест проти антинародних дій партійно-державного режиму, недотримання ним конституційних положень та очевидних порушень соціальної справедливості. Його представники спочатку виступали проти недоліків існуючої системи, порушення законів, прав людини, свободи слова, совісті і друку, за вільний розвиток української мови і культури, за правду історії.

Першими на цей шлях стали Левко Лук'яненко та його друзі, котрі зробили спробу створити організацію, що діяла б на нових засадах. Народився Л.Лук'яненко у 1927 р. на Чернігівщині в багатодітній селянській родині. 1944р. був мобілізований до Червоної армії. В 1956 р. закінчив юридичний факультет Московського університету й одержав призначення на роботу в Західну Україну, де працював штатним пропагандистом у Радехівському райкомі партії Львівської області. До арешту – член КПРС.

“То була дуже вигідна посада, - згадував він. – Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби. Швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьківим. А що мав уже тут своїх людей, вирішив іти далі. Наступним районом став для мене Глинянський. Отже, в Глинянах переходжу в адвокатуру, тут – нові знайомства з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба їде в Перемишляни. Вірун – він закінчив партшколу – налагоджує по Україні контакти з колишніми однокурсниками. А я закінчую програму партії – Української робітничо-селянської спілки...”

Ця організація започаткована у 1959 р. і ставила за мету вихід України зі складу СРСР, причому вперше в повоєнній історії передбачала мирні методи боротьби. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за здійснення ст.17 Конституції СРСР та ст. 14 Конституції УРСР, що потім питання розглядатиметься Верховною Радою УРСР або вирішуватиметься шляхом всенародного референдуму.

У проєкті програми спілки піддавалися критиці політика радянської влади в роки голоду 1932-1933 рр., масові репресії 30-х років у східних областях України. Критиці також піддавалися недоліки післясталінського періоду: бюрократичні методи керівництва господарством, централізовані методи планування в промисловості і сільському господарстві, вказувалося на обмеження прав профспілок, на становище селян, які зазнавали пригноблення.

Особливій критиці піддавалася національна політика в Україні впродовж усього періоду існування радянського режиму: масове звинувачення українців у націоналізмі і фізичне їх винищення, зокрема тисяч політичних, наукових і культурних діячів України, заборони творів сотень українських поетів і письменників, діячів науки і культури.

У проєкті вказувалося також на обмеження України в її політичних та економічних правах, позбавлення реального суверенітету, права вступати з державами світу в політичні та економічні відносини. Українська мова не стала державною мовою, її витіснено з органів державної влади, з наукових установ, вищих і середніх учбових закладів, з громадсько-культурного життя нації.

На підставі такого аналізу становища республіки підсумовувалося, що Україна в складі Союзу РСР не має можливості нормально розвиватися і тому повинна стати незалежною, самостійною державою.

Однак далі наміру і програми справа не пішла, спілка створена не була: у січні 1961 р. Л.Лук'яненка, І.Кандибу, С.Віруна, О.Глібовича, В.Луцьківа, Й.Боровницького та І.Кіпиша заарештовано.

У травні, після чотирьох місяців слідства, у Львові відбувся судовий процес. Членів групи звинувачено в зраді Батьківщини і на підставі ст.56, ч.64 Кримінального кодексу УРСР засуджено: Л.Лук'яненка – до розстрілу, І.Кандибу – до 15 років, С.Віруна – до 11 років, а інших – до 10 років позбавлення волі. У липні 1961 р. судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР замінила Л.Лук'яненку смертну кару на 15 років ув'язнення.

У 1964 р. в західних областях УРСР виникла ще одна підпільна організація – Український національний фронт (УНФ). Він налічував понад 150 осіб в основній ланці й мав досить розгалужену мережу осередків в інших регіонах України. Була вироблена низка політичних документів, зокрема, “Програма”, “Статут”, “Тактика”, протягом кількох років видавався журнал “Воля і Батьківщина”. Члени організації склали присягу і сплачували членські внески, дотримувалися суворої конспірації й досить довго уникали стеження з боку органів КДБ.

УНФ стояв на засадах націоналізму, прагнув спиратися на всі прошарки суспільства. Головною метою організації була агітація за вихід України зі складу СРСР, а в підсумку – утвердження самостійної держави. УНФ не заперечував можливості вимушених насильницьких дій, але головну ставку робив на легальні методи боротьби, вважаючи формою здобуття незалежності всенародний референдум. Серед найбільш активних учасників організації були Д.Квечко, З.Красівський, М.Мелень, І.Губка, М.Дяк, М.Федів, І.Могитич та ін.

Отже, вже з кінця 50-х років в Україні здійснювалася спроба перейти до організованих форм боротьби за оборону прав людини та суверенітету України, формувалися групи людей, хай і нечисленні, які намірилися кидати виклик існуючому тоді режимові. В країні, паралізованій страхом та всевладдям КДБ, то був акт нечуваної громадянської мужності, унікальне явище.

Рекомендовані джерела і література

Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т.2. – К., 1996.
 Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.). – К., 1999.

- Батенко Т. Нариси з історії українського руху опору кінця 50-х – початку 90-х рр. – Львів, 1999.
- Єленський В. Сувора “відлига”. Замітки про антицерковну кампанію 50-х–початку 60-х років.// Людина і світ. – 1990. - №6.
- Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956-1991).// Львів: історичні нариси. – Львів, 1996.
- Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
- Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр.. XX ст.). – К., 1995.
- Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.). – К., 2000.
- Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX ст. до наших днів. – Полтава, 2002.
- Пащенко В. Православ'я в новітній історії України.– Полтава, 1997.
- Пыжиков А. Хрущевская «оттепель». – М., 2002.
- Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998.
- Галайчак Т., Луцький О. Антирелігійна кампанія в Західних областях України наприкінці 50-х – початку 60-х років.// Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV Круглого столу. Львів, 9–10 травня 1994 р. – Київ – Львів, 1994.

5. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ

Суспільно-політичне життя

На середину 60-х рр. позитивні набутки політичного і соціально-економічного розвитку часів “відлиги” вичерпалися. Економічна криза доповнена суспільним незадоволенням посприяла усуненню партійним керівництвом у жовтні 1964 р. М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради міністрів СРСР. Внаслідок так званого “тихого перевороту” до управління в СРСР прийшла консервативна частина партійної верхівки під керівництвом Леоніда Брежнєва, що перебував при владі з жовтня 1964 р. до листопада 1982 р. Зміна у партійних верхах призвела до згортання ліберального курсу хрущовської “відлиги”, зокрема припинилася реабілітація постраждалих у роки сталінських репресій і розпочалися арешти серед української опозиції, звузилися повноваження республіканського керівництва і активізувалася русифікаторська політика. Впроваджувалися заходи в напрямку зміцнення становища партійного апарату. Пленум ЦК КПРС у листопаді 1964 р ухвалив рішення про об’єднання промислових і сільських обласних та крайових партійних організацій. У березні 1966 р. з’їздом КПРС були відмінені положення про періодичне оновлення партійних органів. Цього ж року відновили посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, ним став Л. Брежнєв, а у 1977 р. його було обрано Головою президії Верховної Ради СРСР. Нове керівництво здійснювало політичний курс на розвиток країни без жодних спроб оновлення суспільства і реформування існуючої системи, що зумовило застосування для характеристики цих років терміну “застій”.

Помітну роль у здійсненні перевороту верхівки московського керівництва відіграли вищі українські партійні діячі. Микола Підгорний готував умови для здійснення перевороту серед українського партійного апарату і потайки претендував на посаду першого секретаря ЦК КПРС. З липня 1963 р. до травня 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ був Петро Шелест. З його іменем пов’язують посилення автономістичних тенденцій серед українського партійного керівництва. В умовах “контрольованого автономізму” нового піднесення набули дискусії навколо питань розвитку національної мови і культури, зокрема перегляду хрущовської освітньої реформи 1958 р., згідно якої вибір мови для навчання дітей залежав від волі батьків, що в умовах престижного статусу російської мови і широких можливостей службового росту надавали перевагу саме їй. За час перебування при владі П. Шелеста утворилися сприятливі умови для висунення вимог щодо піднесення статусу української мови в усіх сферах суспільного життя. Ставилося питання про переведення вищої школи на українську мову викладання, робилися певні спроби утвердження української мови шляхом збільшення кількості її, що важливо, якості україномовних наукових і періодичних видань. Серед останніх слід виділити український журнал “Всесвіт”, у якому друкувалися переклади зарубіжної літератури. Популярність журналу зросла в 70-х рр. унаслідок посилення партійної критики літературної творчості окремих авторів і звернення їх до перекладацької діяльності. П. Шелесту помилково приписують причетність до написання у 1965 р. Іваном Дзюбою праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, що мала резонансний вплив на радикалізацію українського опозиційного руху і стала основою для формування його політичних і культурних вимог в майбутньому. Ця версія в свій час висувалася за кордоном, де П. Шелест мав репутацію поміркованого прихильника українських національних інтересів, а здійснюваний ним автономістський політичний курс загалом збігався з поміркованою програмою реформ, висунутою І. Дзюбою.

Посилення консервативного політичного курсу центру вимагало відповідних кадрових змін на місцях. З кінця 60-х рр. відбувся ряд політичних заходів для усунення П. Шелеста від влади. Початок їм поклали дискусії навколо засудження у 1968 р. роману

Олеся Гончара “Собор”, автор якого на той час був головою Спілки письменників України і прихильно ставився до автономістської лінії першого секретаря ЦК КПУ. Не завадила реалізації планів центрального керівництва активна участь П. Шелеста в ініціюванні введення у 1968 р. радянських військ у Чехословаччину, наслідком якого стала розправа над “празькою весною”. Цей крок П. Шелеста пов’язують з побоюваннями поширення ідей українського національного відродження. Звільнення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ відбулося на республіканському партійному пленумі у травні 1972 р. під приводом призначення одним із заступників Голови Ради міністрів СРСР. У 1973 р. його вивели зі складу політбюро ЦК КПРС. У 1974–1985 рр. П. Шелест працював керівником дослідно-виробничого конструкторського бюро на авіаційному заводі у Підмосков’ї. Причину зміни республіканського партійного керівництва пояснила у квітні 1973 р. редакційна стаття “Про серйозні недоліки і помилки однієї книжки” у журналі “Комуніст України”. Йшлося про опубліковану в 1970 р. працю П. Шелеста “Україна наша радянська”, що у свій час отримала низку схвальних рецензій. Видана 100 тис. тиражем, вона була вилучена з книгарень і бібліотек. Критики звинуватили автора в суттєвих недоліках і помилкових оцінках важливих історичних явищ, ідеалізації українського минулого, обстоюванні самотності України, відокремленому розгляді історії України і Росії, применшенні ролі Комуністичної партії, ігноруванні ленінських принципів розвитку літератури і мистецтва та ін. Це був привід для дискредитації П. Шелеста в очах громадськості і усунення його від влади.

Новим першим секретарем ЦК КПУ у травні 1972 р. став Володимир Щербицький, політична кар’єра якого розпочалася ще у 50-х рр., але сходження до найвищої республіканської посади відбулося за утвердження при владі Л. Брежнєва. У 1965 р. В. Щербицький був призначений головою Ради міністрів УРСР, у 1966 р. його обрали кандидатом, а у 1971 р. – членом політбюро ЦК КПРС. На посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицький ретельно дотримувався курсу на цілковите підпорядкування політиці центрального партійного керівництва, спрямованої на згортання автономістичних ідей свого попередника.

Відбулися кадрові зміни в керівництві КПУ, що забезпечило новому республіканському керівнику підтримку його політичного курсу. Ще у 1970 р. КДБ України замість прибічника П. Шелеста Віталія Нікітченка очолив Віталій Федорчук. Новим секретарем ЦК КПУ з питань ідеології, науки і культури у жовтні 1972 р. став Валентин Маланчук, що на посаді секретаря з питань ідеології Львівського обкому партії проводив політику активного переслідування львівської інтелігенції і в результаті прославив себе як енергійний борець з націоналізмом. Посаду голови президії Верховної Ради УРСР почергово обіймали І. Грушецький та ініціатор боротьби проти роману О. Гончара “Собор” (на той час перший секретар Дніпропетровського обкому партії) О. Ватченко. “Чистка” охопила всі рівні державного і партійного апарату. Посад були позбавлені міністр освіти Ю. Даденко (за даними самвидаву, ініціатор підготовки “автономістської” освітньої реформи за керівництва республікою П. Шелестом), перші секретарі Львівського і Донецького обкомів партії В. Куцевол і В. Дегтярьов, керівники Інституту історії партії та Вищої партійної школи І. Назаренко й А. Чеканюк.

У 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР. Положення союзної Конституції наслідувала її республіканська копія – Конституція УРСР, прийнята у квітні 1978 р. У Конституції декларувалися формальні положення про зростання влади народу в управлінні суспільством, що здійснювалася через ради народних депутатів, а самі ради становили політичну основу УРСР; широкі права громадських організацій і ліберальність політичної системи загалом аж до можливості виходу республік зі складу СРСР. Декларативні гасла, зафіксовані в Конституції, значною мірою не відповідали дійсності і розходилися з реаліями щоденного життя. Монополія державної влади партійного керівництва підтверджувалася введенням до союзної і республіканської Конституцій спеціальної шостої статті, якою КПРС проголошувалася керівною і спрямовуючою силою

радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій.

Одним із головних напрямків політичного курсу В. Щербицького була мовна русифікація республіки. Проводилася організована кампанія боротьби за піднесення ролі російської культури і перетворення її на синонім усього прогресивного і престижного. Українська мова почала зникати з офіційного вжитку як ознака політичної нелояльності до радянського режиму. Русифікації сприяв перехід на російську мову спілкування вищого республіканського партійного керівництва і насамперед В. Щербицького, який у 1976 р. на черговому з'їзді КПУ виголосив звітну доповідь російською мовою. У 70–80-х рр. партійні з'їзди, пленуми, сесії рад, різного роду наради і збори в Україні проводилися тільки російською мовою. Активізувалася русифікація освітнього процесу. Російська мова вважалася мовою міжнаціонального спілкування, а українська поступово витіснялася з усіх сфер суспільного життя і навіть на побутовому рівні. Оголошення, вивіски, дороговкази та різна наочна агітація писалися російською. Працівники інформаційних служб, довідкових бюро, закладів громадського відпочинку, сфери побутового обслуговування вимушено переходили на російську мову спілкування.

З початку 70-х рр. наростали реакційні тенденції в ідеологічній сфері. Висувалася ідея так званого “зрілого” або “розвинутого” соціалізму, про яку вперше було заявлено Л. Брежнєвим в урочистій доповіді (1967 р.), присвяченій 50-річчю Жовтневої революції. У грудні 1972 р. відбулося святкування 50-річчя утворення СРСР. Виголошена Л. Брежнєвим промова “Про п'ятдесятю річницю Союзу РСР” послужила культивуванню ідеї про завершення творення нової історичної спільності – “радянського народу”, що утворився на основі “зближення націй і досягнення їхньої повної єдності”. Різниці в означеннях “руський”, “російський”, “радянський” планомірно нівелювалися. Формування єдиної соціалістичної нації розв'язало проблему національних відносин в СРСР. Історичне обґрунтування оформлення “радянського народу” відбулося після святкування у 1979 р. 325-річчя “возз'єднання України з Росією”. Згідно з ним ще за часів Київської Русі існувала “єдина давньоруська народність”, що послужила формуванню “старшої” російської і “молодших” – української і білоруської націй, які після розпаду Давньоруської держави продовжували зберігати єдність, будучи основою для творення в майбутньому єдиного “радянського народу”. Ідеєю спільності історичного розвитку трьох народів обумовлювалися укладення Переяславської ради і підписання Березневих статей у 1654 р., що радянською історіографією трактувалося актом “возз'єднання України з Росією”. З кінця 70-х рр. в офіційному вжитку замість терміну “український народ” культивувався термін “народ України”, що мало б підтвердити розчинення української самобутності на шляху до остаточного оформлення загальноруської народності. Новий етап нівелювання української ідентичності був пов'язаний зі святкуванням у 1982 р. 1500-річчя заснування Києва. Свято послужило для широкої пропаганди ідеї “єдності братніх народів” і чергових перекручень давньої історії України. Ідеалізація торкалася всіх сфер суспільного життя. Офіційні ідеологічні норми канонізувалися і деформувалася система світоглядних цінностей людей. Партійна мережа розбудовувалася і чисельність КПРС невпинно зростала. Для проведення ідейно-виховної роботи зі залученням нових партійних членів використовувалися усі засоби усної, наочної і друкованої пропаганди. Досягнення національних культур усіяло применшували, знецінювали і компрометували. На будь-які протести проти такої політики навішували ярлики націоналізму. Прагнення до національної самобутності було забороненим і шкідливим пережитком минулого.

У першій половині 80-х рр. внаслідок приходу до влади нових Генеральних секретарів ЦК КПРС українське республіканське керівництво на чолі з В. Щербицьким не зазнало суттєвих змін. Короткотривале перебування при владі Ю. Андропова (з листопада 1982 р. до лютого 1984 р.) і К. Черненко (з лютого 1984 р. до березня 1985 р.) не зупинило політичного і економічного розвитку держави на шляху стагнації.

Зміни в демографічному, соціальному та національному складі населення

Демографічні та етносоціальні процеси в Україні у другій половині 60-х – на початку 80-х рр. визначалися наслідками суспільно-політичного і соціально-економічного життя республіки і характеризувалися відносною стабільністю у порівнянні з повоєнним десятиріччям, коли ці зміни були більш відчутними. Періодичними були Всесоюзні переписи населення, що проводилися із певними винятками кожні десять років – у 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. Населення республіки зростало: у 1959 р. на території України проживало 41,9 млн. осіб., у 1970 р. – 47,1 млн. осіб., у 1979 р. – 49,7 млн. осіб., у 1985 р. – 50,8 млн. осіб. Однак демографічне зростання не відзначалося високими показниками. У 1941–1960 рр. загальний приріст населення республіки становив 0,4 млн. осіб (близько 1 %). Тільки у 1960 р. загальна чисельність населення України досягла рівня 1941 р. Низьким був природній приріст у 1960–1980 рр., який зменшився з 13,6 до 3,4 осіб на одну тисячу населення, а в 1989 р. становив лише 1,7 осіб на одну тисячу мешканців. Визначальними в уповільненні темпів приросту населення були соціально-економічні й насамперед урбанізаційні процеси.

Соціально-економічні перетворення, викликані індустріалізацією й урбанізацією, обумовили зростання чисельності міського населення, інтенсивний ріст нових міст і перетворення окремих регіональних центрів у великі промислові осередки. Урбанізаційні процеси визначали зміни у співвідношенні сільського і міського населення республіки. Якщо на середину 60-х рр. припадає період їхньої рівноваги, то надалі баланс помітно змінюється на користь міст і у 80-х рр. співвідношення між містом і селом становить уже 2:1. Особливо інтенсивно ці процеси відбувалися у 60-х рр. Високими темпами зростали міста з населенням більше 500 тис. осіб. Міста розросталися за рахунок механічного і меншою мірою природного приросту населення, а чисельність сільських мешканців зменшувалась як через міграційні процеси, так і за рахунок повної ліквідації чи переходу окремих сільських населених пунктів до групи міст і селищ міського типу. З карти України зникли сотні оголошених “неперспективними” сіл, зокрема, у 1972–1986 рр. – 1502 села. Впродовж 1966–1985 рр. до міст переїхало 4,6 млн. осіб. У 1959–1985 рр. чисельність міського населення зросла з 19,2 до 33,2 млн. осіб, а сільського зменшилася з 22,7 до 17,6 млн. осіб. Міграція зі сіл у міста призвела до відтоку молоді зі сільської місцевості і загального постаріння мешканців сіл. Україна посідала друге місце серед республік Радянського Союзу (після Естонської РСР) по коефіцієнту маятникової міграції сільського населення.

Темпи приросту міського населення у західній, південно-західній та центральній частинах України значно перевищували середній республіканський показник. До певної міри цей процес обумовлювався зміною після 1965 р. географічної моделі капіталовкладень, що спричинило посилення економічного розвитку даних областей та міграцію сільського населення. За інтенсивністю обміном населенням з-поміж усіх регіонів республіки виділялись Одеська, Херсонська, Донецька, Дніпропетровська, а зі західноукраїнських – Львівська і Чернівецька області. Попри це, до середини 1980-х рр. у Західній Україні зберігався найвищий показник сільського населення (54,9 %). На 1977 р. менш ніж 40 % населення регіону проживало в містах і західноукраїнські області й надалі залишалися найменш урбанізованим регіоном України.

Зміни у віково-статевій структурі населення характеризувалися вирівнюванням статевої диспропорції, особливо у генеративному віці; загальним постарінням вікового складу населення – збільшенням питомої ваги в загальній масі жителів України старших вікових груп при одночасному зменшенні молодих і працездатних; зменшенням кількісного ефекту впливу вікової структури на зростання населення. Більш інтенсивне постаріння населення спостерігалось серед мешканців сільської місцевості. В умовах

зменшення питомої ваги працездатних вікових груп і зростання долі осіб старшого віку, особливо 60 і старше років, у 70–80-х рр. знизилися показники народжуваності. Вдвічі зменшилося число сімей з чотирма і більше дітьми. У 1979 р. середній розмір сільської та міської сім'ї зрівнявся і становив здебільшого три дитини на родину. Спостерігалася тенденція до зростання чисельності сімей, що склалися лише з двох осіб. Зменшення народжуваності було спричинене низьким життєвим рівнем, незадовільними житлово-побутовими умовами, зростанням дитячої смертності, фемінізацією суспільного виробництва, негативними змінами екологічної ситуації. Відбулося зростання загального коефіцієнта смертності з 6,9 осіб на одну тисячу населення у 1960 р до 8,7 осіб на рубежі 60–70-х рр., 10,9 осіб на рубежі 70–80-х рр. і 12,0 осіб у 1984 р. Серед республік СРСР Україна займала третє місце за рівнем смертності. У Вінницькій, Кіровоградській, Сумській, Харківській, Черкаській і Чернігівській областях кількість народжених у якийсь час навіть поступалася чисельності померлих. З кінця 70-х до середини 80-х рр. середня тривалість життя мешканців України зменшилася з 70 до 68 років.

У соціальній структурі зайнятого населення зросла частка робітників і службовців. Так у 1959 р. робітники і службовці склали 39,5 % і 15,5 %, у 1970 р. – відповідно 51,8 % і 23,2 %, а у 1979 р. – 56,4 % і 26,2 %. Натомість більше ніж удвічі в загальній чисельності населення зменшилася частка колгоспників (з 44,7 % у 1959 р. до 17,4 % у 1979 р.). У 1959–1970 рр. доля осіб, зайнятих розумовою працею, зросла на 63 % тоді, як зайнятих фізичною працею – лише на 1 %. Однак зростання соціальної групи службовців, що включала “службовців-неспеціалістів” та інтелігенцію, не супроводжувалося піднесенням суспільного престижу інтелектуальної праці. За національною ознакою, українці були найбільше представлені серед колгоспників (93,3 % у 1979 р.) та значно менше серед робітників (73,6 %) і особливо службовців (59,9 %). Спостерігалася тенденція залишення росіянами робітничої верстви і перехід у стан службовців, а українці, натомість, займали їхні місця серед робітників.

Стимульоване владою переселення росіян в Україну і скерування українців у віддалені райони СРСР (оргнабори робочої сили, сільськогосподарські переселення сімей, освоєння нафтових родовищ Сибіру, розподіл спеціалістів після здобуття освіти, мобілізація до лав Радянської армії та ін.) доповнене низьким рівнем природного приросту і русифікаторською політикою республіканського керівництва зумовили зростання чисельності росіян і російськомовного населення у республіці. Лише у 1970–1979 рр. чисельність українців на Далекому Сході й у Сибіру зросла на 22 %. Низька частка українців серед інтелігенції в Україні частково пояснюється тим, що кожен четвертий українець-представник інтелігенції працевлаштовувався за межами України. Поповнення росіянами трудових ресурсів України відбувалося за рахунок імміграції, що у 1959–1979 рр. складала від 1,5 до 2 млн. осіб. Росіяни-іммігранти поселялися в окремих регіонах здебільшого у містах і сприяли зростанню національної диспропорції міських жителів. Частка українців серед міського населення при цьому зменшувалася прямо пропорційно величині міста. Російські іммігранти отримували високі посади і краще забезпечувалися житлом. Низькою була частка українців у Донецькій, Одеській, Луганській областях й у Криму. Відповідно у цих регіонах посилювалися національні відмінності у загальному прирості населення. За переписом 1959 р., українці склали 32,2 млн. осіб (76,8 % населення республіки), росіяни – 7,1 млн. осіб (16,9 %), євреї – 0,8 млн. осіб (2 %), поляки – 0,4 млн. осіб (0,9 %). У 60–70-х рр. попри зростання чисельності українців їхня частка серед загальної кількості населення республіки зменшилася, а росіян невпинно зростала. На 1970 р. і 1979 р. українці становили відповідно 35,3 млн. осіб (74,9 % населення республіки) і 36,5 млн. осіб (73,6 %), росіяни – 9,1 млн. осіб (19,3 %) і 10,7 млн. осіб (21,7 %). Чисельність євреїв і поляків у 1979 р зменшилася до 0,6 млн. осіб (1,3 %) і 0,3 млн. осіб (0,5 %).

Суспільно-політичні процеси і демографічні зміни призвели до зростання російськомовного населення. Якщо у 1959 р. 93,5 % українців називали рідною мовою

українську, то у 1970 р. і 1979 р. їхня доля зменшилася до 91,5 % і 89,1 %. Найчисельніша зрусифікована група українців проживала у південних і східних регіонах республіки.

Економічний розвиток

З другої половини 60-х рр. відбулися зміни державної економічної політики. У вересні 1965 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову “Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва”. В основу господарської реформи було покладено принцип розширення самостійності підприємств, переведення їх на госпрозрахунок, застосування економічних важелів стимулювання праці. Головним критерієм оцінки господарської діяльності підприємств мали стати не валові показники виробництва, а обсяги реалізації виробленої продукції. Передбачалося створення спеціальних фондів для матеріального заохочення працівників. На практиці програма економічних перетворень була сповнена протиріч: передбачала розширення окремих повноважень на місцях і водночас характеризувалася посиленням загальної централізації.

У промисловості економічна реформа передбачала ліквідацію створених у 1957 р. рад народного господарства (раднаргоспів), що в свій час реформували централізоване галузеве управління промисловістю та здійснювали територіальне планування і керування цією галуззю у визначених адміністративно-економічних районах. Ліквідація раднаргоспів послужила відновленню центральних союзних і союзно-республіканських міністерств, що різко обмежило економічні права республік і посилило адміністративно-командні важелі управління. Всесоюзні відомчі комітети у Москві наділялися усією повнотою управлінських і розподільчих функцій. Позитивні нововведення реформи зводилися до розширення господарської самостійності підприємств; посилення економічних стимулів праці; акцентуванні уваги на оцінці якісних показників діяльності підприємств за рівнем рентабельності, виконанням планів поставок, реалізацією продукції. Реформа дозволяла певні прояви ініціативи на місцях, що в окремих випадках включало навіть незначне коригування планів виробництва здебільшого у бік їх зниження.

Введення реформи дещо стабілізувало економічний розвиток республіки на межі 60–70-х рр. Розвивалися енергетична, металургійна, машинобудівна, вугільна промисловості. Однак підпорядкування республіканських підприємств всесоюзним відомствам призвело до наростання економічної кризи: переривались усталені народногосподарські зв'язки, не враховувалися економічні можливості республік, знижувалася якість і водночас зростала собівартість продукції. Поступове згортання реформи в 70-х рр. зумовило посилення командно-адміністративних методів у господарюванні – унеможливились будь-які підприємницькі ініціативи і відновилося директивне управління економічними процесами. Зростання обсягів виробництва досягалося здебільшого екстенсивними методами: будівництвом нових і реформуванням діючих підприємств, залученням нової робочої сили, нарощенням капіталовкладень, збільшенням земельних площ для обробітку. Створювалися нові масштабні промислові комплекси у містах, будівництво яких тривало роками і потребувало значних фізичних зусиль та коштів. Саме у цей час були створені штучні “моря” на Дніпрі, що затопили тисячі гектарів родючих чорноземів; збудовані великі теплові й атомні електростанції, хімічні комбінати, екологічно небезпечні для довкілля.

Екстенсивний економічний розвиток і декларативність нововведень вели до щораз більшого наростання кризових явищ. Плани виробництва встановлювались як непорушні й виконувались за будь-яких умов. Часто це робилось всупереч логіці й без урахування перспектив. Навіть незначне перевиконання і здача плану кілька днів раніше встановлених строків вважалось значним успіхом і всіляко заохочувалась. Люди працювали у скрутних умовах неритмічної роботи підприємств. Зазвичай в перших

декадах місяця виробництво становило кілька відсотків або зовсім призупинялось. В останню ж декаду оголошувався “аврал”, за всяку ціну виконували план, доводили його до понад 100 % і знову відпочивали. Незадовільними були умови праці на підприємствах: неякісне опалення, пилюка, дим, протяги, шум від вентиляторів, малі приміщення. Відсутність витяжних вентиляцій зумовлювала отруєння повітря у цехах. Високими на підприємствах України були показники травматизму. Економіка України відчувала гостру потребу впровадження нових технологій, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли, інтенсифікації використання трудових ресурсів. Нераціональне використання сировинних матеріалів, палива вело до значних фінансових затрат.

Знижувалася якість виробленої продукції. В умовах байдужості до якісних показників виробництва і зниження собівартості виготовленої продукції затратним та малоефективним був сам процес виробництва. У 1970–1985 рр. вдвічі зменшилася рентабельність підприємств. Реалізовувалися планові показники виготовлення здебільшого непотрібних населенню товарів і цілком ігнорувалися споживчі потреби. Це зумовило виникнення у 70–80-х рр. дефіцитів на окремі продовольчі й промислові товари: масло, майонез, згущене молоко, будівельні матеріали, транспортні засоби, паливо, обладнання, меблі й ін.

Нововведення економічної реформи 1965 р. в сільському господарстві – запровадження сталого плану продажу продукції, підвищення заготівельних цін, введення доплат за надплановий продаж, стимулювання матеріального зацікавлення селян-колгоспників – мали загалом позитивні, хоча й недовготривалі наслідки для розвитку галузі. Малоефективним було суттєве (майже втричі) збільшення впродовж 70-х рр. капіталовкладень у сільське господарство. Вводилися масштабні програми, спрямовані на зростання механізації сільськогосподарського виробництва. До 1970 р. була механізована оранка, сівба і збирання зернових. На практиці заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази зводилися здебільшого до постачання колгоспів і радгоспів неякісною технікою й застарілим обладнанням, що вело до порушення технологічних циклів вирощування сільськогосподарських культур і значних їх втрат при зборі врожаю. Щорічно гинуло близько 1/3 вирощених овочів і фруктів, понад 10 % зерна. Через відомчі перепони і байдужість керівників на місцях вчасно не впроваджувалися аграрні нововведення. Всеохоплююча програма меліорації в сільському господарстві призвела до розорення родючих земель і порушення природного екологічного балансу. Значне забруднення ґрунтів та сільськогосподарської продукції було наслідком інтенсивного використання хімікатів і міндобрив.

Темпи зростання сільськогосподарського виробництва невпинно зменшувалися: у 60–70-х рр. вони складали щорічно в середньому 4,5 %, а на початку 80-х рр. досягли вже близько 3,9 %. Низькоякісні умови для зберігання сільськогосподарської продукції доповнені й так невисокими показниками врожайності та загальним скороченням посівних площ в кінцевому результаті значно знижували продуктивність сільського господарства. Понад 40 % колгоспів і радгоспів України на початку 1980-х рр. були нерентабельними і збитковими. Зерно та інші продукти продовжували закуповувати за кордоном. Уповільненню розвитку сільського господарства сприяло посилення централізації управління галуззю. Керівники на місцях отримували готові, розроблені центральним управлінням сільськогосподарські плани і директиви, що не враховували місцевої специфіки, природнокліматичних умов регіону, ресурсів і економічних можливостей конкретних господарств. Із збільшенням інвестицій у розвиток сільського господарства значно зросла чисельність працівників в управлінських структурах цієї галузі. Збільшення адміністративного апарату вело до залучення в управління сільським господарством кадрів низької кваліфікації, що в свою чергу призвело до послаблення контролю, необізнаності у нагальних проблемах розвитку сільського господарства, безвідповідальності та безгосподарності на місцях. Будь-яка ініціатива колгоспно-

радгоспного керівництва в більшості випадків зводилася нанівець, а якщо і вводилася, то лише в окремих випадках.

В умовах систематичного зростання вартості техніки, транспорту, хімікатів ціни на продукти сільськогосподарського виробництва залишалися незмінними. Радянський селянин формувався у середовищі практично узаконеної системи розкрадання державного майна, неправомірному розподілі доходів, байдужості до кінцевих результатів своєї праці й загалом безперспективності життя у селах в умовах неефективної колгоспно-радгоспної системи на тлі привабливих міських стандартів. Люди були незацікавлені в результатах своєї праці, перестали цінувати землю й шукали інших заробітків. В одних це зумовлювало соціальну пасивність, в інших, навпаки, – прагнення залишити село і переїхати в місто.

Економічна реформа 1965 р. здійснювалася протягом нетривалого часу, загалом не була реалізована і засвідчила, що економічні перетворення в державі не можливі без демократизації політичного курсу. Невиконаною залишилася Продовольча програма, ухвалена у травні 1982 р. Уповільнення економічного розвитку в 70-х рр., неефективні заходи управління господарством, декларативний характер нововведень призвели на початку 80-х рр. до значного спаду виробничих показників і входження України у економічну кризу.

Назрівання соціально-побутових проблем

Нововведення економічної реформи 1965 р. і, зокрема збільшення капіталовкладень у легку і харчову промисловість, сприяло підвищенню у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. стандартів життя населення України. Цей процес позначився на зростанні заробітної плати, поліпшенні житлово-побутових умов, підвищенні освітнього рівня, вдосконаленні медичного обслуговування. У 1966–1967 рр. була запроваджена гарантована оплата праці колгоспників. Впродовж 1960–1980 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві зростає з 78,3 крб. до 155,1 крб., колгоспників – з 24,3 крб. до 103,6 крб. З 1965 р. колгоспники отримали право на пенсію за віком, мінімальний розмір якої у 1965–1968 рр. становив 12–28 крб. На початку 70-х рр. здійснювалися чергові заходи по підвищенні соціальних виплат: мінімальних пенсій, студентських стипендій, пільг жінкам-матерям. Однак в цілому розміри пенсії пересічних радянських громадян були незначні, їх вистачало лише на задоволення найнеобхідніших потреб. Оплата праці була вищою у сфері матеріального виробництва – кваліфіковані робітники на заводах отримували вищі доходи, ніж працівники бюджетних установ.

Соціальний розвиток село, його газифікація, водопостачання, медичне і торговельне обслуговування помітно відставали від міста. Важкими були умови життя і праці в колективізованих селах. Радянський селянин перебував у підневільному становищі необхідності праці в колгоспних господарствах. Заробітки у колгоспах і радгоспах були низькі, а оплата праці частково проводилася продуктами сільського господарства. Праця в колгоспі полегшувалася за наявності родини й допомоги при обробці колгоспних наділів. У селі самотній людині без родини й допомоги було важко прожити. Неефективна колгоспна система й обмеження щодо розвитку особистих підсобних господарств вели до скорочення прибутків селянських господарств. Особам, що відмовлялися працювати у колгоспі “обрізали” наділи городів, запроваджували інші обмеження. Численними були скарги сільських педагогів на незадовільні умови проживання, порушення постачання паливом та продуктами харчування. Відмова у забезпеченні помешканнями змушувала вчителів оплачувати приватні квартири з власних коштів.

Рівень оплати праці в сільському господарстві був набагато нижчим, аніж у промисловості, будівництві й інших галузях. У селі потрібно було працювати значно

більше й важче, і що головне – постійно. Робота в місті давала непоганий заробіток, можливість у майбутньому отримання вищу пенсію і вільний час, який можна було витратити на власні потреби. Сільській сім'ї достатньо було мати лише одного працівника в місті, заробітної платні якого вистачало на прожиття.

Урбанізаційні процеси зумовили гостру житлову проблему в містах. Можливості купити квартиру не було навіть за наявності коштів. Існував єдиний шлях – вступати у черги на житло, що тягнулися роками. Коли у 50-х рр. у них перебували 3–4 роки, то у наступних десятиріччях – близько 15, а інколи й понад 20 років. Заяви про бажання стати на чергу подавалися за місцем проживання чи місцем праці і підписувалися всіма повнолітніми членами сім'ї, що проживали разом. Створювалися окремі черги для молодих спеціалістів та пільговиків. До отримання власного житла виділяли так звані “малосімейки” або тимчасові відомчі, часто непридатні для життя помешкання. Вирішення житлової проблеми залежало від темпів будівництва. Швидше черги на житло просувалися на заводах, які вели власне будівництво. На державній роботі отримати помешкання було практично неможливо, через що люди часто змінювали місце праці. Чіткою система розподілу квартир була на великих підприємствах, коли терміни отримання житла можна було навіть підрахувати. Іншу проблему складала обширність черг, у них перебували тисячі людей. Спорудження житла зі зменшеними квартирними площами (до 45 кв. м) і зниженою висотою приміщень (так званих “хрущовок”) із збірних залізобетонних блоків та введення з 60-х рр. кооперативного будівництва значною мірою розв'язало житлову проблему, але повністю її не вирішило. Станом на 1985 р. у чергах на житло в містах налічувалося близько 2 млн. сімей. Численними були порушення при розподілі житла. Неправомірно покращувалися житлові умови осіб, що мали доступ до розподілу житлової площі, та їхнього оточення. Низькою залишалася якість житла. Нерідко нові квартири вимагали ремонту відразу після вселення. Квартирна плата була майже незмінною і становила в середньому близько 3 % сімейного бюджету. Швидкі темпи житлового будівництва зумовили з 1960-х рр. різке зростання попиту на меблі. У меблевих магазинах практично все розкупували. Постійними були потреби у кухонних меблях, наборах дитячих меблів, однокімнатних наборах. У 1980-х рр. створювалися спеціальні черги на отримання меблів.

Виробництво товарів народного споживання здійснювалося низького гатунку і не відповідало попиту населення ні за асортиментом, ані за якісними показниками. У продажі бракувало взуття, трикотажу, тканин. Одяг був низької якості. Люди одягалися “стандартно і сіро”. Перевага одягу темних кольорів пояснювалася його практичністю. Швейні фабрики поспішали перевиконати планові завдання; у певний час їх навіть звільняли від бракеражу, тобто виявлення браку і перевірки відповідності продукції стандартам, що вело до порушення затвердженої шкали ростів і розмірів. Траплялися курйозні випадки, коли рукави або штанини виготовленого виробу були різної довжини. Покупці скаржилися на якість тканин і пошиття, немодні фасони, одноманітність кольорів. Люди купляли тканини і звертались до послуг ательє та приватних осіб.

В умовах невиконання і недовиконання продовольчих планів звичними були дефіцити на окремі продукти харчування. Обсяги виробництва і реалізації споживчих товарів значно відставали від потреб населення. Постійною прикметою радянського життя були черги біля прилавків магазинів і різного роду дефіцити. Черги були завжди і відбувалися своєрідними хвилями – труднощі з придбанням окремих продуктів то загострювалися, то зникали. Вони були постійними за молочними і м'ясними продуктами. Черги у продуктових магазинах почали зростати зі середини 70-х рр. Магазины отримували лише частину дефіцитних товарів, яку в свою чергу продавці ділили між собою, родичами і знайомими. У чергах стояли цілими сім'ями і навіть “позичали” у них чужих дітей. Це робилося, наприклад, для того, щоб отримати більше масла – до 500 г на особу. Зранку люди “робили круг” по найближчих магазинах і займали черги, самі наперед не знаючи за чим. Черги займали одночасно у кількох

магазинах. Траплялося так, що в одному магазині було їх кілька. Щоб купити усе необхідне, покупцям доводилося перебігати з черги у чергу. Під вечір з дефіцитних товарів у продажі не залишалося практично нічого, тому йти за покупками після роботи не було сенсу. Нереалізовані приватні кошти накопичувалися у державних ощадних касах, що нібито було черговим свідченням зростання доходів населення.

Рекомендовані джерела і література

- Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003.
- Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). [Серія “Україна кризь віки”. Т. 13.]. К., 1999.
- Всесоюзная перепись населения 1979 года. Сборник статей / Под ред. А. А. Исупова, Н. З. Шварцера. М., 1984.
- Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. К., 2000.
- Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / В. В. Стешенко, В. Ф. Бурлин, А. Л. Перковский и др. К., 1977.
- Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.) / В. С. Стешенко, В. П. Пискунов, Л. В. Чуйко. К., 1987.
- Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). К., 2003.
- Кондратюк К. Умови праці робітників західних областей України у 60–80-х роках XX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Львів, 2001. Вип. 4. С. 394–398.
- Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. К., 1997.
- Лисяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. Т. 2.
- Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. К., 2003.
- Політична історія України XX століття: У 6-ти т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії, 1945–2002 / Авт. тому В.П. Андрущенко. К., 2003.
- Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. 1973. № 4. С. 77–82.
- Україна в XX столітті (1900–2000): Зб. Документів і матеріалів / Упор.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. К., 2000.

6. УКРАЇНСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ (ДИСИДЕНТСЬКИЙ) РУХ (1965–1985 РР.)

Політизація дисидентського руху в другій половині 60-х рр.

Демократизація суспільно-політичного життя в період так званої хрущовської “відлиги” в кінці 50-х – на початку 60-х рр. сприяла відродженню підпільних форм діяльності українського руху та розвитку національно-культурного життя в Україні, носіями якого стало нове покоління української інтелігенції, назване за часом своєї діяльності шістдесятниками. У їхньому середовищі набули розвитку ідеї відродження національної культури, гуманізму та індивідуалізму, підвищення статусу загальнолюдських цінностей, зростання зацікавлення до надбань власної історії, культури і традицій українського народу. Шістдесятники у своїй творчості і громадській діяльності зверталися до реальних життєвих проблем тогочасного українського суспільства, до внутрішнього світу людини, вимагаючи права на вільне вираження думок і почуттів. Використання терміну “рух опору” доцільне трактуючи його не у широкому контексті як масовий рух із окресленою політичною програмою і чіткою організаційною структурою, а радше як про еволюцію духовного світогляду національно свідомої української інтелігенції, моральне, а вже потім політичне протистояння радянській системі.

На середину 60-х рр. результати діяльності шістдесятників впродовж першої половини десятиріччя набрали загрозливих форм для подальшого функціонування радянського режиму. Це зумовило хвилю політичних арештів. З кінця серпня до початку вересня 1965 р. у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії було затримано понад два десятки осіб, однією з причин арештів яких була самвидавська діяльність або причетність до неї більшості затриманих. Судові процеси над ув'язненими відбулися весною 1966 р. Чи не найбільшою (налічувала 10 осіб) була група заарештованих у Львові: Степан Батурин, Іван Гель, Богдан і Михайло Горині, Мирослава Зваричевська, Михайло Косів, Михайло Масютко, Ярослава Менкуш, Михайло Осадчий, Ганна Садовська. Судовий процес у справі М. Масютка, І. Геля та Я. Менкуш відбувся у березні 1966 р., підсудних звинуватили у веденні антирадянської агітації і розповсюдженні антирадянських матеріалів. У квітні 1966 р. у Львові пройшов наступний судовий процес у справі Б. Гориня, М. Гориня, М. Осадчого і М. Зваричевської. Для підтримки підсудних з акціями протесту до Львова приїхали Ліна Костенко, Іван Драч, В'ячеслав Чорновіл, Микола Холодний, Іван Дзюба. На захист заарештованих виступили депутат Верховної Ради України А. Малишко і Г. Майборода, депутат Верховної Ради СРСР М. Стельмах, кінорежисер С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов. Партійні догани отримали члени Львівської організації Спілки письменників України, що звернулися з листом-клопотанням про взяття на поруки заарештованого літературознавця Б. Гориня. Протести, пікетування приміщення Львівського обласного суду, підготовлені клопотання не дали результатів. Затриманих засудили до ув'язнення у таборах суворого режиму. У 1965 р. припинив свою діяльність Клуб творчої молоді “Пролісок”, створений у Львові в грудні 1962 р. за прикладом київського клубу “Сучасник”. Відновити проведення семінарів творчої молоді у Львові вдалося лише наприкінці 60-х рр. Внаслідок арештів у 1965 р. були ув'язнені викладачі Валентин Мороз і Дмитро Іващенко, художник Опанас Заливаха, інженери Іван Русин і Олександр Мартиненко, працівниця хімічного факультету Київського університету Євгенія Кузнецова, вчитель Михайло Озерний, робітник Анатолій Шевчук.

Репресивні дії влади в 1965–1966 рр. зумовили наростання хвилі протестів серед однодумців заарештованих. З осудом арештів й акцією протесту проти дій влади під час прем'єрного показу фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” у київському кінотеатрі “Україна” в 1965 р. виступили І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл. У квітні 1968 р. представники української інтелігенції звернулися з листом-протестом проти арештів діячів української опозиції і рішень судових процесів 1965–1966 р. до вищого державного керівництва –

генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнева, голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна, голови президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного. Лист-петицію підписали 139 осіб, переважну більшість яких складала наукова і творча інтелігенція: М. Брайчевський, І. Заславська, Л. Плющ, В. Бондарчук, З. Франко, М. Білецький, М. Коцюбинська, І. Драч, Л. Яценко, А. Горська та ін. Прорадянська спрямованість звернень і скромні вимоги прохачів не дозволили їм уникнути звільнень з місць праці і навчання, виключень з партії і подальших переслідувань. Відлунням арештів 1965 р. у Львові було позбавлення місця праці художника і викладача Інституту прикладного і декоративного мистецтва І. Остафійчука, бібліографа Інституту суспільних наук Я. Дашкевича.

Під впливом арештів 1965 р. наприкінці цього ж року І. Дзюбою була написана і розповсюджена самвидавом праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Автор звернувся до вивчення національної політики в Україні і причин масових акцій протесту української інтелігенції. Незважаючи на написання праці з дотриманням ленінсько-марксистських принципів і закликів повернення партійного керівництва до ідей ленінської національної політики, у ній відкрито викривався русифікаторський курс в Україні і відповідальність за його наслідки покладалася на безініціативний, повністю підпорядкований московській політиці республіканський уряд. Переклади монографії І. Дзюби широко публікувалися за кордоном. У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав листа з протестом проти арештів на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і голови ради міністрів УРСР В. Щербицького, до якого додав свою працю. І. Дзюбу звільнили з роботи, але надали змогу уникнути покарання за умов відречення від написаного і підписання офіційної заяви про відмежування від українського опозиційного руху, а також згоди на подальшу співпрацю з владними структурами і підготовку дослідження про розквіт України за радянського режиму. Завдяки поступкам з боку І. Дзюби йому вдалося залишитися членом Спілки письменників України. Надання можливості жертвам репресій уникнути ув'язнення за умов визнання ними своїх провин і згоди на співпрацю з радянською владою мало великий деморалізуючий вплив на українське суспільство – будь-який вияв опозиції радянській владі видавався марним. Це вело до відмови частиною шістдесятників від своїх ідейних переконань і відходу від громадської діяльності.

У липні 1966 р. до тримісячних примусових робіт був засуджений В. Чорновіл. Притягнення до відповідальності було зумовлене відмовою В. Чорновола у квітні 1966 р. свідчити на судовому процесі проти М. і Б. Горинів, М. Осадчого і М. Зваричевської, а також написання праці “Правосуддя чи рецидиви терору?”, в якій автор майстерно відобразив настрої українського опозиційного руху середини 60-х рр. Наступний арешт В. Чорновола відбувся у серпні 1967 р. за підготовку документальної збірки “Лихо з розуму” про двадцятьох жертв репресій 1965–1966 рр. Обидві книги перевидавалися за кордоном.

Активізація опозиційного руху спричинила посилення утисків і переслідувань інакомислячих. У 1965–1966 рр. було затримано і засуджено лише невелике коло опозиційно налаштованих осіб, великою мірою явно не ключових постатей інтелектуальної опозиції. Звільнені за браком доказів або запідозрені у співпраці чи прихильності до підсудних особи, члени родин засуджених перебували під контролем влади. Внаслідок позасудового терору їх звільняли з місць праці та позбавляли права на гідне працевлаштування, виключали з Комуністичної партії. Позбавлення партійного квитка унеможливлювало будь-який службовий ріст і трактувалося в радянському суспільстві чи не найсуворішим покаранням. Людей затримували за переконання або за підозрою в поглядах, що суперечили офіційній ідеології. Очевидною метою арештів було залякати інакомислячих. Для залякування і політичної нейтралізації населення застосовували обшуки, допити, адміністративні покарання.

Весною 1967 р. була викрита діяльність Українського національного фронту (УНФ), створеного у жовтні 1964 р. під керівництвом Дмитра Квецка і Зіновія Красівського. Організація діяла мирними, ненасильницькими методами, а у програмних засадах, як і Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), містила ідею виходу України зі складу

СРСР. Після судового процесу в Івано-Франківську учасники УНФ були притягнуті до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність.

Однією з форм виявлення опору існуючій системі було відзначення днів пам'яті визначних українських діячів. Так, 22 травня 1967 р. у Києві владні структури намагалися розігнати неформальне зібрання біля пам'ятника Т. Шевченку і затримали ряд осіб. У результаті мирне зібрання переросло у маніфестацію протесту з вимогою звільнити заарештованих. Натовп вирушив до будинку ЦК КПУ і розійшовся лише після виконання вимог демонстрантів.

У другій половині 60-х рр. відбувся розквіт самвидаву, утвердження його як однієї з форм існування українського дисидентського руху. Поява самвидаву була зумовлена цензурними заборонами на публікацію літератури з будь-якими ідейними відхиленнями від офіційно встановленого політичного курсу. Спочатку самвидав виник як суто літературне явище з метою розповсюдження неопублікованих творів українських літераторів Л. Костенко, М. Холодного, Василя Симоненка, І. Драча, Ірини Стасів-Калинець, Ігоря Калинця, Миколи Вінграновського, Тараса Чубая та ін. Зі середини 60-х рр., з публікацією праць І. Дзюби, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, В. Мороза, самвидав набуває рис політичної публіцистики, спочатку анонімної, а з другої половини 60-х рр. відкритої. Політизації самвидаву сприяла поява у 1964–1965 рр. низки публіцистичних статей: “Націоналісти?”, “Про сучасне і майбутнє України”, “З приводу процесу над Погружальським” (відгук на пожежу в Центральній науковій бібліотеці у Києві). Відомими творами українського самвидавського руху були “Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби (1965 р.); “Правосуддя чи рецидиви терору?” (1966 р.), “Лихо з розуму” (1967 р.), “Як і що обстоює Богдан Стенчук” (1969 р.) В. Чорновола; “Репортаж із заповідника імені Берії”, “Серед снігів”, “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан” В. Мороза; “Собор у риштуванні” Є. Сверстюка та ін. Серед праць львівських авторів самвидаву слід виділити поетичні збірки І. Стасів-Калинець та І. Калинця, книги М. Осадчого “Більмо” (1968 р.) та І. Гея “Грані культури”, статті “Сучасний імперіалізм”, “Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства”, “Література і псевдолітература на Україні” М. Масютка. Самвидавом оприлюднювалися також невеликі літературно-художні твори, публіцистичні розвідки, листи протесту. Основні питання, що піднімалися у публікаціях самвидаву стосувалися національної політики в Україні, демократизації радянського суспільства, протестів проти арештів і переслідувань української інтелігенції.

Арешти і переслідування українських дисидентів на початку 70-х рр.

Нову хвилю опору режимові викликали протести серед української інтелігенції проти збройної інтервенції радянських військ у Чехословаччину весною 1968 р. Збройне придушення “празької весни” розвіяли сподівання інтелігенції на можливість демократизації радянського суспільства. У листопаді цього ж року в'язень сталінських таборів, колишній вояк УПА Василь Макух вдався до акції самоспалення на Хрещатику в Києві й помер від опіків у лікарні. Невдалу спробу самоспалення поблизу Київського університету здійснив у березні 1969 р. Микола Бериславський.

Посиленню переслідувань української опозиції сприяло призначення у липні 1970 р. керівником КДБ України В. Федорчука, який змінив на цьому посту ставленика П. Шелеста В. Нікітченка. У січні 1971 р. на засіданні політбюро ЦК КПРС було прийняте рішення провести всесоюзну кампанію спрямовану на ліквідацію самвидаву і дисидентського руху загалом. Влітку 1971 р. ЦК КПРС, з наступним ухваленням ЦК КПУ, було прийнято таємну постанову “Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів”. Це було початком нового етапу арештів діячів українського дисидентського руху в 1972–1973 рр. Ще восени 1970 р. за написання і публікацію публіцистичних праць у самвидаві був засуджений на 9 р. увезення і 4 р. заслання В. Мороз.

Офіційним приводом для арештів діячів українського дисидентського руху послужило затримання у січні 1972 р. бельгійського студента українського походження Ярослава Добоша, звинуваченого у нав'язуванні контактів із українськими опозиціонерами під час його туристичної поїздки в Україну. Основним об'єктом переслідувань стала інтелігенція Києва і Львова. Внаслідок арештів 1972–1973 рр. у Києві покарання відбували Є. Сверстюк, Микола Плахотнюк, Василь Рубан, Леонід Плющ, В. Стус, І. Світличний, М. Холодний, С. Параджанов та ін. У Львові до судової відповідальності були притягнуті В. Чорновіл, І. Гель, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, М. Осадчий, художник Стефанія Шабатура та ін.

Організаційній консолідації дисидентського руху на початку 70-х рр. послужила публікація у Львові в 1970–1972 рр. самвидавського журналу “Український вісник”. Головним редактором видання був В. Чорновіл, котрий після повернення з ув'язнення до Львова у 1969 р. розпочав роботу над його підготовкою. У публікації журналу брали участь Ярослав Кендзьор, Алена Пашко, М. Косів, Олена Антонів, Людмила Шереметьєва (Дашкевич). У 1970–1972 рр. було опубліковано шість випусків “Українського вісника”. У виданні друкувалися заборонені цензурою літературні і політико-публіцистичні праці, замовчувані засобами масової інформації відомості про події суспільно-політичного життя, хроніка переслідувань діячів українського опозиційного руху. Кримінальна справа за фактом виготовлення і поширення “Українського вісника” була порушена у серпні 1971 р. Публікація видання була перервана ув'язненням В. Чорновола.

Арешт у грудні 1971 р. дружини політв'язня Святослава Караванського (проти нього влітку 1969 р. в ув'язненні було порушено нову кримінальну справу за написання заборонених праць і зібрання матеріалів про розстріл польських офіцерів у Катині), мікробіолога Одеського медичного інституту і діяча дисидентського руху Ніни Строкатої-Караванської послужив приводом для створення з ініціативи В. Чорновола правозахисної організації Громадський комітет захисту Н. Строкатої-Караванської – однієї з перших організацій такого типу в СРСР. Установчу заяву, в якій говорилося про неправомірний характер переслідувань українських дисидентів, підписали В. Чорновіл, І. Стасів-Калинець, В. Стус, Л. Тимчук, відомий російський дисидент Петро Якір та ін. Арешти засновників комітету завадили подальшій його діяльності.

На рубежі 60–70-х рр. судових переслідувань зазнали львівський економіст, працівник Української сільськогосподарської академії С. Бедріло за виготовлення і розповсюдження листівок про самоспалення В. Макуха; львівський науковець, завідувач бібліотеки УНДІ біохімії і фізіології тварин В. Ривак за листи у газету “Правда” про централізаторську політику русифікації в Україні; представники творчої молоді Дніпропетровська поети І. Сокульський, М. Кульчицький і асистент Дніпропетровського металургійного інституту В. Савченко за підготовку листа на захист роману “Собор” О. Гончара; вчитель з Тернопільської області М. Горбаль за написання поеми “Думи”, присвяченої розстріляним кобзарям; харківські дисиденти Г. Алтунян, В. Пономарьов, В. Недобор та ін. У 1970 р. при нез'ясованих обставинах у Василькові поблизу Києва загинула художниця А. Горська.

Опозиційні настрої охопили робітниче середовище. За звинуваченнями у зберіганні та розповсюдженні самвидавської літератури і підготовку колективного листа зі скаргами на житлово-побутові умови в 1969 р. були засуджені окремі працівники Київської ГЕС. На початку 70-х рр. хвиля робітничих страйків охопила Київ, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кам'янець-Подільський. Робітничі маніфестації і страйки мали розрізнений характер і не ставили політичних вимог. Однак у другій половині 70-х рр. були здійснені перші спроби надати робітничому рухові організованого характеру – в 1978 р. у Донецьку була створена Асоціація вільних профспілок робітників, що налічувала близько 200 осіб. Ініціатор створення і керівник Асоціації Володимир Клебанов у 1978 р. був затриманий і направлений у психіатричну лікарню.

За підозрами у причетності до дисидентського руху було звільнено ряд працівників Інституту філософії та Інституту мовознавства АН УРСР. Репресії спрямували проти національно свідомих діячів історії та літератури. Керівництво кампанії чисток у галузі

історії і суміжних наук здійснював В. Маланчук. З Інституту історії були звільнені О. Апанович, О. Компан, Я. Дзира. Співробітників Інституту археології на чолі з директором, членом-кореспондентом Федором Шевченком звинуватили у ряді “історичних, методологічних і теоретичних помилок”, зокрема у відсутності зв’язку між історичними пам’ятками часів Київської Русі та Північної і Північно-Східної Русі. Ф. Шевченка усунули від керівництва “Українським історичним журналом” і звільнили з посади директора Інституту археології. Критиці піддавалася діяльність ряду працівників Інституту археології та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського за включення заборонених прізвищ і праць у підготовлені ними збірники “Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.)” І. Шовкопляса і “Українське карпатознавство”. Восени 1972 р. у Львові з Інституту суспільних наук були звільнені літературознавці М. Вальо і Р. Кирчів, мовознавці У. Єдлінська і Л. Коць-Григорчук, франкознавець С. Щурат й ін. Заарештований був син командувача УПА Р. Шухевича – Юрій Шухевич. Його звинуватили у написанні незакінченого твору “Роздуми в голос” про перспективи національної боротьби в Україні у найближчому майбутньому і зберігання самвидавської літератури. У Львові обшукам піддалися працівник музею етнографії Л. Шереметьєва, викладач кафедри іноземних мов університету Л. Попадюк, поет Г. Чубай та ін.

Твори розкритикованих авторів вилучалися з бібліотек, їх позбавляли можливості друкуватися, зростав список осіб, прізвища яких забороняли згадувати. Дозволені у недавньому минулому теми досліджень ставали загрозою для особистої безпеки. Критикувалися навіть частково реабілітовані у 60-х рр. постаті, зокрема, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, М. Скрипник, В. Блакитний-Елан, а в окремих випадках навіть І. Франко.

Зі Спілки письменників України були виключені І. Дзюба, Василь Захарченко, Віктор Іванисенко, Олесь Бердник та ін. Зініційованій партійною владою хвилі репресій проти українських літераторів передували персональні зміни у керівництві Спілкою письменників України. У 1971 р. Юрій Смолич змінив усунутого від керівництва Спілкою О. Гончара. У 1973 р. на цю посаду був призначений Василь Козаченко – ініціатор переслідувань київської інтелігенції, що виступила з протестом проти судових процесів другої половини 60-х рр. Переслідування діячів української літератури посилювались після прийняття резолюції ЦК КПРС “Про літературно-мистецьку критику”, у якій ставилась вимога приділити більшу увагу на дотримання літераторами партійного курсу, зокрема, висвітлення спорідненості літературних спадщин народів СРСР, написання творів, “які б надихали колгоспників і фабричних робітників”. У 1973–1974 рр. цькування літераторів набрали масового характеру. Список розкритикованих авторів поповнили Є. Гуцало, М. Руденко, М. Лукаш, Г. Кочур та ін. Зі Спілки кінематографістів України було виключено С. Параджанова, В. Некрасова, Г. Снегір'єва.

Переслідувань зазнала студентська молодь. Права навчатись у Київському університеті були позбавлені В. Рубан, Н. Кир’ян, В. Голобородько та ін. У 1973 р. понад двадцять студентів було виключено з Львівського університету, серед них – М. Долинська, В. Морозов, В. Яворський, Б. Рокетський, І. Сварник та ін. Приводом для звільнень була спроба студентів самочинно організувати Шевченківський вечір, розповсюдження листівок з протестами проти арештів, випуск самвидавчої літератури. Переслідувань зазнав викладацький склад університету, роботу втратили І. Ковалик, Л. Попадюк, П. Кобилянський та ін. Схожі події менших масштабів мали місце в інших навчальних закладах України.

Кількість заарештованих дисидентів у 1972–1973 рр., за різними даними, сягала від 70 до 100 осіб. Жертви арештів цих років отримали здебільшого від 8 до 12 р., а в окремих випадках – до 15 р. позбавлення волі у тюрмах, таборах суворого режиму та на засланні. Значно більше коло осіб зазнало позасудових переслідувань – звільнень з місць праці, виключення з партії, заборони друкувати свої праці. Упродовж 1960–1972 рр. до різних видів дисидентської діяльності (участь у неофіційних зібраннях і демонстраціях, публікація і розповсюдження самвидаву, підготовка петицій і листів протесту та ін.) загалом було

залучено близько 975 осіб. Переслідування охопили різні верстви українського суспільства. Серед учасників дисидентського руху переважали освічені і соціально мобільні верстви міського населення, замкнені у своєму середовищі й ізольовані від широких суспільних верств. Ця замкненість була на заваді дисидентам у середині 80-х рр., коли в період горбачовської перебудови виникла необхідність ведення агітаційної роботи серед населення. Географія опозиційного руху охоплювала майже всю територію України, а насамперед Київську і Львівські області з центрами в обласних містах (Київ (38 %), Львів (25 %)), і меншою мірою інші регіони України, серед яких помітно вирізнялися Івано-Франківська, Дніпропетровська, Тернопільська, Донецька, Волинська, Рівненська та ряд інших областей. У національному складі дисидентського руху помітно переважали українці, які у різний час налічували від 25 % до 77 %. Близько 10 % припадало на інші національності, в основному євреїв і кримських татар. Росіяни, що у загальній частці населення становили близько 20 %, в опозиційному русі складали лише 0,5 %. Висока частка українців, євреїв і кримських татар, при низькому представленні привілейованої в радянському суспільстві російської національності, ще раз засвідчує першочерговість національного фактора у дисидентському русі в Україні.

Український дисидентський рух формувався з трьох основних течій: національно орієнтованої опозиції, що виступала проти радянської системи, засуджувала її русифікаторську політику і обмеження демократичних прав та свобод (В. Чорновіл, І. Дзюба, В. Мороз, Є. Сверстюк, С. Караванський та ін.); релігійного дисидентства, що вело боротьбу за відновлення Української греко-католицької й Української автокефальної православної церков, свободу діяльності протестантських релігійних громад (Й. Тереля, В. Романюк, П. Вінс, Г. Вінс та ін.); правозахисної течії, представленою Українською громадською групою сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ).

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод

Репресії проти національно свідомої української інтелігенції не ліквідували дисидентського руху, а надали йому лише радикальнішого характеру. Масштабні ув'язнення діячів опозиційного руху 1972–1973 рр. перетворили ціле покоління молоді української інтелігенції на покоління зі статусом політичних в'язнів, що почало засуджувати можливість будь-якого компромісу і співпраці з радянським режимом. Кілька років після арештів початку 70-х рр. український дисидентський рух відновлював свою діяльність в умовах підпілля без відкритих проявів протесту. Сформовані після 1973 р. розрізнені дисидентські групи не провадили злагодженої координаційної діяльності і не підтримували контактів зі засудженими керівниками опозиційного руху. Перед діячами опозиційного руху, що уникнули ув'язнення, постало завдання оновити тактику протистояння радянській владі. Породжений радянською системою, дисидентський рух в обґрунтуванні своїх вимог нерідко спирався на її ідейні засади і юридичні норми. Очевидною стала неефективність попереднього курсу з формуванням вимог, що підкріплювалися цитуванням праць В. Леніна про національну політику і посиланнями на радянське законодавство. Сформовані як виступ проти окремих моментів радянської системи, ідейні позиції дисидентства поступово переросли у визнання необхідності докорінних змін у суспільстві. На відміну від популярної у другій половині 60-х рр. праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, 7/8 випуск “Українського вісника”, що вийшов весною 1974 р., засвідчив про оновлення тактики діяльності опозиційного руху. “Український вісник” перетворився на видання національної опозиції, що вимушено перейшла в підпілля і виступила з ідеєю краху радянського режиму і проголошення самостійної демократичної України. Авторами і видавцями журналу були Степан Хмара, Віталій Шевченко, Олександр Шевченко.

В 1975 р. у Гельсінкі на Нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі було підписано “Прикінцевий акт”, яким визнавалася територіальна цілісність кордонів європейських держав. Водночас із цим 35 країн-учасниць зобов'язалися виконувати

положення гуманітарних статей акта, зокрема, щодо дотримання основних прав людини і недопустимість переслідувань за особисті переконання. На території кожної з країн-учасниць передбачалося створення постійних органів контролю за дотриманням Гельсінських угод.

У травні 1976 р. російські дисиденти у Москві створили громадську групу для контролю за виконанням Гельсінських угод. Формуванню сприятливих умов для правозахисної діяльності дисидентського руху в Україні послужило кілька чинників. До опозиційного руху влилися нові сили національно свідомих діячів, серед яких були відомі українські письменники, колишні члени Спілки письменників України, – Микола Руденко і Олесь Бердник. Наприкінці 1975 р. з ув'язнень повернулися Л. Лук'яненко, І. Кандиба, Н. Строката-Караванська. Організаційному оформленню українського дисидентського руху посприяв досвід схожої діяльності, пов'язаний зі створенням у грудні 1971 р. Громадського комітету захисту Н. Строкатої-Караванської – першої несанкціонованої правозахисної організації в Україні. Можливість утворення української групи сприяння виконанню Гельсінських угод обговорювали з діячами української опозиції учасники російської групи В. Гінзбург і О. Гінзбург під час свого перебування влітку 1976 р. у Львові.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод була створена 9 листопада 1976 р. Наприкінці 1976 р. – на початку 1977 р. розпочали свою діяльність литовська, грузинська, вірменська національні гельсінські групи. До складу Української гельсінської групи (УГГ) ввійшли М. Руденко (керівник групи), О. Бердник, Л. Лук'яненко, Н. Строката-Караванська, І. Кандиба, Оксана Мешко (керівник групи з березня 1979 р.), Микола Матусевич, Олексій Тихий, Микола Маринович. Інтереси групи у Москві погодився представляти колишній генерал-майор радянської армії Петро Григоренко.

Підписаний у грудні 1976 р. меморандум визначив програму діяльності УГГ. Своїм завданням учасники групи декларували: інформувати широкі кола української громадськості з Декларацією прав людини (ООН); сприяти виконанню гуманітарних статей “Прикінцевого акта”, прийнятого у Гельсінці; домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах з питань обговорення підсумків виконання Гельсінських угод Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією; з метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси.

Громадська група заявила про легальність методів своєї діяльності, у якій керуватиметься не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами. Своїм головним завданням група вважала ознайомити світову спільноту з порушеннями прав людини в Україні. У меморандумах, деклараціях, маніфестах, заявах і зверненнях, інформаційних бюлетенях піднімалися проблеми дотримання прав людини: вільний виїзд за кордон і повернення назад, створення наукових, творчих, мистецьких та інших об'єднань, ліквідація цензури, незаконність політичних переслідувань, звільнення політичних в'язнів; подавалися списки ув'язнених та інформація про умови їхнього перебування у тюрмах і таборах суворого режиму. Характерною рисою українського правозахисного руху було поєднання національних вимог з боротьбою за демократичні права людини. У документах УГГ порушувалися важливі питання української державності, пропагувалася правомірність можливого виходу України зі складу СРСР, а отже, спостерігався перехід українського дисидентського руху на самостійницькі позиції. Окремі документи УГГ виходили в авторській редакції без погодження з іншими членами групи. У підготовленому в 1977 р. О. Тихим і священником В. Романюком документі “Позиція українських політичних в'язнів” говорилося про необхідність здобуття Україною державної самостійності. Діяльність УГГ не обмежувалася українською проблематикою, а поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. П. Григоренко здобув міжнародне визнання завдяки обороні інтересів кримських татар. Українська група мала налагоджені контакти з правозахисними організаціями інших республік СРСР і за кордоном.

Діяльність українського дисидентського руху мала широку підтримку за кордоном, особливо серед діячів української діаспори у Канаді та США. Підтримці правозахисного руху в Україні, виданні матеріалів УГГ і донесенні їх до світової громадськості сприяло

створення у листопаді 1976 р. вашингтонського Комітету гельсінських гарантій для України (керівник А. Зварун), а також діяльність з жовтня 1978 р. Закордонного представництва Української гельсінської групи (керівник П. Григоренко), до якого ввійшли українські емігранти Л. Плющ, Н. Строката-Караванська та ін. З 1980 р. за кодом виходив інформаційний часопис “Вісник репресій в Україні” за редакцією Надії Світличної.

Незважаючи на цілком легітимне функціонування УГГ у дозволеніх межах радянської конституції і підписаних СРСР міжнародних угод, її діяльність проходила в умовах постійного тиску з боку владних структур. Уже в грудні 1976 р. члени групи були піддані обшукам. У лютому 1977 р. були заарештовані й засуджені до тривалих строків ув’язнення М. Руденко і О. Тихий, згодом – М. Маринович, М. Матусевич і Л. Лук’яненко. Арешти не припинялися до середини 80-х рр. УГГ постійно поповнювалася новими учасниками. До її складу ввійшли П. Вінс, Л. Плющ, В. Стрільців, Ю. Литвин, М. Мельник, М. Горбаль, З. Красівський та ін. За весь час діяльності УГГ до початку 80-х рр. її членами були 37 осіб; у 1982–83 рр. до її складу ввійшли В. Марченко, В. Малинкович, П. Рубан, М. Горинь. Однак кількість реально діючих членів групи, як правило, налічувала 5–10 осіб. Поповнення чисельності УГГ тривало до початку 80-х рр., коли після чергового розмаху арештів у 1980 р. більше не виявилось охочих вступити у групу. Цього ж року були заарештовані зі звинуваченнями у антирадянській агітації і пропаганді В. Чорновіл, О. Шевченко, В. Стус, С. Хмара та ін. На початку 80-х рр. звільненню підлягали декілька раніше засуджених членів УГГ, однак під різними приводами їм продовжили терміни перебування в ув’язненні. В умовах арештів і переслідувань УГГ втратила свої позиції, але формально не оголосила про свій саморозпуск, на відміну від Московської гельсінської групи, що у 1982 р. заявила про припинення своєї діяльності. Звільнені з ув’язнення члени УГГ у грудні 1987 р. відновили діяльність групи. У липні 1988 р. УГГ була реорганізована в Українську гельсінську спілку (УГС).

УГГ була найчисельнішою з усіх існуючих в СРСР національних гельсінських груп. Українські політичні в’язні становили більшість ув’язнених у тюрмах і таборах суворого режиму. У мордовських таборах українці складали 60–70 %. У 1977–1985 рр. із 37 членів УГГ 23 особи були засуджені за політичними і кримінальними статтями та відправлені у табори і заслання (6 осіб терміном на 15 р., 3 особи – на 12 р., 13 осіб – від 3 до 9 р. і лише 1 особа – на 1 рік), 6 осіб були позбавлені радянського громадянства. В 1984–1985 рр. унаслідок тяжких умов перебування в ув’язненні загинули В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин.

Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод дозволило винести українське національне питання на міжнародну арену. Відбулися внутрішні зміни в ідейних засадах дисидентського руху – український опозиційний рух перейшов на стадію проголошення гуманістичних демократичних ідей, цьому сприяло також його організаційне оформлення із чітко визначеною програмою політичних реформ. В умовах посиленого тиску з боку владних структур і нечисленної підтримки в українському суспільстві правозахисний рух не зміг втримати свої позиції, але його діяльність була помітним фактором суспільно-політичного життя в Україні у 60-х – на початку 80-х рр. і стала суттєвим підґрунтям для подальших політичних змін у 1985–1991 рр.

Рекомендовані джерела і література

Батенко Т. Нариси з історії українського руху опору кінця 50-х – початку 90-х рр. Львів, 1999.

Гель І. Грані культури. Львів, 1993.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. К., 2000.

- Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К., 2000.
- Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998.
- Дмитрук В. Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. К., 2004.
- Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) // Львів. Історичні нариси / Упоряд. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 543–610.
- Зайцев Ю. Беззбройний опір тоталітарному режимові // Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 3. С. 323–347.
- Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К., 1995.
- Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. К., 1997.
- Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертника: [Героїчні сторінки боротьби за незалежність України]. К., 2006.
- Погром в Україні, 1972–1979 / Упоряд. Р. Купчинський. Мюнхен, 1980.
- Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К., 1998.
- Сіренко В. І. Велика зона злочинного режиму: Про переслідування та репресії українських інакодумців у 70–80-х роках минулого століття. Дніпропетровськ, 2005.
- Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. Документів і матеріалів / Упор.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. К., 2000.
- Український правозахисний рух. Документи і матеріали української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні. Торонто, 1978.
- Чорновол В. Лихо з розуму. Збірник матеріалів. Львів, 1991.

7. ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА (ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-х РОКІВ)

Освіта

Процеси, що відбувалися у соціально-економічній сфері України, позначилися на розвитку культури і духовному житті суспільства. Важливою складовою реалізації ідеологічної програми радянської влади вважалася освіта. Зі зміною вищого державного керівництва у 1964 р. призупинилося втілення освітньої реформи М. Хрущова 1958 р., якою семирічні і десятирічні школи перетворювалися на восьмирічні (обов'язкові) і одинадцятирічні (з виробничою практикою). Збереженими залишилися положення про загальнообов'язковий характер восьмирічної неповної середньої освіти, відміну грошової плати за загальну середню і вищу освіту. Продовжували функціонувати започатковані з 1956 р. школи-інтернати і з 1960 р. школи продовженого дня. У 1966 р. загальноосвітні школи з одинадцятирічного терміну навчання знову перейшли на десятирічний. Незважаючи на помилки і перекручення, що мали місце в розвитку загальноосвітньої школи, усім дітям було забезпечено доступ до освіти. Однак посилювався процес централізації освітньої сфери – повноваження республіканського Міністерства освіти суттєво звузило створене у 1969 р. Міністерства освіти СРСР.

Особливості організації навчального процесу в 70–80-х рр. визначили прийнята у 1972 р. ЦК КПРС і Радою міністрів СРСР спільна постанова “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи” і “Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту” (1973 р.). Із прийняттям цих документів здійснювався перехід до загальної обов'язкової середньої освіти, спеціальне положення про яку було внесене до Конституції УРСР (1978 р.). У 1984 р. Верховна Рада СРСР ухвалила документ під назвою “Основні напрями реформ загальної і професійної школи”, що визначали освітню політику партії в умовах “розвинутого соціалізму”. Запроваджувалося навчання дітей віком зі 6 років. Восьмирічні школи були реорганізовані у дев'ятирічні, а десятирічні – в одинадцятирічні.

Політизувався навчально-виховний процес. Із 1966/1967 навчального року розпочався перехід на нові програми навчання, що тривав до 1977 р. Передбачалося введення у навчальний процес нового спеціального курсу суспільствознавства. У старших класах вводили факультативні заняття. Розширювалася мережа шкіл із поглибленим вивченням окремих предметів. З метою посилення ідеологізації шкільного навчання, поглиблення значення історії Комуністичної партії реформувалися курси історії СРСР та історії УРСР, започатковувався новий курс “Основи радянської держави і права”. З 1972 р. у середніх школах вводилася загальнообов'язкова початкова військова підготовка.

Положення про загальну середню освіту виконувалися беззастережно. Середня освіта запроваджувалася не лише через загальноосвітню школу, а й через середню спеціальну освіту і систему професійно-технічного навчання. Переважна більшість випускників середніх шкіл прагнули продовжувати навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. У другій половині 60-х рр. із 76 % до 82 % зросла чисельність випускників восьмих класів, що здобули загальну чи спеціальну середню освіту (нерідко з метою в майбутньому продовжити навчання у вищих навчальних закладах). Нагальні потреби в освіті сприяли створенню при підприємствах спеціальних технічних училищ і так званих змінних шкіл робітничої молоді. Широко впроваджувалися вечірня і заочна форми навчання, що почали набирати масового характеру. До навчання залучалися усі особи, хто у віці до 45 р. не мав середньої освіти. Прогрес у розвитку середньої освіти засвідчили кількісні показники. Наприклад, у 1979–1980 навчальному році в Україні діяло 23,4 тис. шкіл, у яких здобувало освіту 7,5 млн. учнів.

Загальнообов'язковість середньої освіти вела до зниження освіченості серед випускників середніх шкіл і загального знецінення якості знань. Оцінка роботи навчальних

закладів визначалася не якісними, а кількісними характеристиками; кращим вважався педагог, що мав високі показники роботи у навчально-виховному процесі. Проводилася політика збереження цілісності учнівських колективів і уникнення повторного навчання неуспішних учнів. Перешкодами у ефективному функціонуванні шкіл були незадовільний рівень матеріально-технічного забезпечення, низькі показники відвідування занять (особливо у заочних і вечірніх школах), порушення дисципліни. Заробітна плата вчителів була невисокою. Численними були скарги сільських педагогів на незадовільні умови проживання, порушення постачання паливом та продуктами харчування; відмова у забезпеченні помешканнями змушувала їх сплачувати вартість житла з власних коштів. Рівень підготовки учнів у сільських школах був нижчим, аніж у міських. Окрім навчально-виховної роботи вчителів залучали до різного роду громадських доручень, що не стосувалися їхнього основного призначення.

Особлива увага приділялася трудовому навчанню шкільної молоді, оволодінні нею прикладних знань. Усіляко заохочувалося поєднання процесу здобуття середньої освіти з працею на виробництві й залучення до сільськогосподарських робіт. Створювалися міжшкільні навчально-виробничі комбінати, у яких учні здобували початкову професійну підготовку. За браком коштів політику трудового навчання здебільшого зводили до залучення учнів до шефської роботи промислових підприємств, колгоспів і радгоспів.

З відтоком сільської молоді генеративного віку в міста і відповідно браком учнівського контингенту в сільській місцевості загального явища набуло закриття початкових і середніх шкіл. У 1960–1980 рр. кількість загальноосвітніх шкіл в Україні зменшилася майже на 9,3 тис. Міграція сільської молоді у міста з метою здобуття освіти була загальнопоширеним явищем того часу. Колишні мешканці сіл і районних містечок становили значний відсоток студентів міст. У 70-х рр. міграція в міста формувала більше 75 % усіх студентів професійно-технічних училищ республіки, а мігранти у вищих і середніх спеціальних учбових закладах становили 71,6 % загальної кількості студентів денної форми навчання.

Під впливом політики посилення професійної підготовки молоді високих темпів розвитку досягла система середньої спеціальної освіти. Особливо помітно зросла чисельність професійно-технічних навчальних закладів. Професійно-технічні училища різних типів (технічні, ремісничі, будівельні, залізничні, механізації сільського господарства й ін.) були реорганізовані у єдиний тип навчального закладу – середні професійно-технічні училища (СПТУ). Розширився перелік спеціальностей з нових галузей науки і техніки, за якими велася підготовка кадрів. СПТУ давали змогу отримати загальну середню освіту і спеціальність водночас. Державними постановами передбачалося постійне зростання кількості профтехучилищ. У кінці 70 – на початку 80-х рр. планувалося вдвічі збільшити набір у СПТУ. Труднощів зі вступом у середні спеціальні навчальні заклади практично не було. Успішне складання вступних іспитів, наявність стажу практичної роботи не менше 2 років, похвальні грамоти зі школи, направлення на навчання з промислових підприємств, будов, установ та організацій, радгоспів і колгоспів передбачали позаконкурсне зарахування. СПТУ перебували на державному утриманні, окремі з них забезпечували студентів одягом (спеціальною формою), харчуванням, гуртожитками. Нерідко СПТУ проводили додаткові набори учнів у вересні-жовтні кожного року, вводили скорочені навчальні програми. З огляду на недостатній розвиток матеріально-технічної бази багатьох училищ, низький кваліфікаційний рівень викладацького складу і майстрів виробничого навчання рівень знань випускників профтехучилищ значною мірою не задовольняв вимог виробництва.

Необхідність фахівців з вищою освітою призвела до розширення мережі вищих навчальних закладів. На початку 80-х рр. в Україні діяло 147 вищих навчальних закладів. У 1964 р. було відкрито Донецький, у 1972 р. – Сімферопольський, у 80-х рр. – Запорізький, Прикарпатський, Волинський університети. Станом на 1980 р. в Україні налічувалося 5,3 млн. осіб зі середньою і вищою освітою (при загальній кількості населення 50,1 млн. осіб), їхня чисельність зростала і в 1985 р. досягла 7,3 млн. осіб.

Проблемною залишалась якість підготовки спеціалістів. Питання бюджетного асигнування розвитку вищої освіти в Україні, політика щодо вступу у вищі навчальні заклади, програми навчання в аспірантурі вирішувалися централізовано. Лише незначна частина всіх вузів і спеціальних середніх навчальних закладів була в підпорядкуванні республіканського Міністерства освіти. Чимало вищих навчальних закладів використовували ресурси галузевих міністерств, при великих промислових підприємствах створювали загальнонаукові і загально технічні факультети, коли студенти позмінно поєднували навчання і працю. Зорієнтовані на кількісні показники – зростання чисельності підготовлених кадрів, навчальні заклади у загальній своїй масі забезпечували невисоку якість освітнього процесу. Суворими були вимоги щодо наявності стажу практичної роботи серед абітурієнтів. Переваги при вступі надавалися особам, звільненим зі збройних сил, і молоді з виробничим досвідом. Існувала система “відсіву” абітурієнтів з “неблагополучних” (з точки зору влади) сімей, вивчалися особові справи вступників, обмежувався вступ на окремі спеціальності.

Посилилася русифікація освітнього процесу. Цьому сприяло ухвалення спеціальних всесоюзних постанов. У жовтні 1978 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову “Про заходи по поліпшенню вивчення російської мови в союзних республіках”. З метою виконання курсу, спрямованого на русифікацію навчально-виховного процесу, республіканське керівництво схвалювало власні постанови. У листопаді 1978 р. Міністерство освіти УРСР скерувало в органи управління освітою на місцях директиву “Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки”, що поклато початок новому етапу русифікації освітніх закладів. У травні 1979 р. у Ташкенті відбулася всесоюзна науково-теоретична конференція “Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР”. Її результати засвідчили посилення ролі російської мови в інтеграційних процесах союзних республік; наводилися рекомендації розпочати засвоєння російської мови у дошкільному віці зі запровадженням її викладання у дитячих садках, для розширення російськомовного середовища заохочувалося здобуття освіти у навчальних закладах Російської федерації, України і Білорусії студентів із середньоазіатських республік.

У травні 1983 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли спільну постанову “Про додаткові заходи для удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік”. Усілякою підтримкою наділялися особи, що долучалися до розширення сфер функціонування російської мови. Для вчителів російської мови в Україні була встановлена 15-відсоткова надбавка до заробітної плати. Статус вчителя української мови в російських школах був надзвичайно низьким, тоді як в українських вчитель російської мови і літератури користувався великим авторитетом. Для поглибленого вивчення російської мови і літератури класи, у яких було понад 25 учнів, ділили на менші групи і проводили заняття окремо. У середовищі школярів спілкування російською мовою заохочувалося у позашкільний час. Активізувалися елементи хрущовської освітньої реформи 1958 р. щодо вибору батьками мови навчання дітей. Звичним стало звільнення за волею батьків учнів від вивчення української мови і літератури, що зберігалися у програмах російських шкіл в Україні. Колективна письмова заява батьків вважалася достатнім аргументом для переведення школи на російську мову навчання. Знання російської мови були необхідними для здобуття престижної освіти і подальшого службового росту. Наприкінці 70-х рр. російські школи складали понад 70 % загальної кількості шкіл в обласних містах України, тоді як українські і змішані українсько-російські налічували лише більше 20 %. У 80-х рр. тільки половина дітей навчалися в українських школах, переважно у сільській місцевості. Існували регіональні відмінності розподілу українських шкіл. Особливо швидкими темпами мережа україномовних шкіл скорочувалася у великих містах південних і східних регіонів України.

Наука

У другій половині 60-х – на початку 80-х рр. помітно посилювався вплив науки у суспільстві. Формувалися нові напрямки наукових досліджень у галузях металофізики, геофізики, теоретичної фізики, механіки, хімії, загальної біології, геології горючих копалин, кібернетики, ядерних досліджень та ін. Розбудовувалася мережа науково-дослідних установ Академії наук, що продовжувала залишатися центром наукових досліджень республіки. З 1962 р. роботу АН УРСР очолював відомий спеціаліст у галузі електрозварювання Борис Патон. Крім наукових установ Академії наук діяла широка мережа галузевих і вузівських науково-дослідних закладів, організацій, підрозділів: інститутів, секторів, лабораторій, відділів, кафедр та ін. У 60–70-х рр. головні напрямки досліджень АН УРСР визначалися трьома основними секціями: фізико-технічних і математичних наук, хіміко-технологічних і біологічних наук, суспільних наук. Секції в свою чергу поділялися спочатку на 9, а потім на 12 відділень.

Під керівництвом провідних учених у кожному з численних напрямків науки проводилися теоретичні та експериментальні дослідження. У наукових установах і вищих навчальних закладах творилися цілі наукові школи, велася підготовка наукових кадрів, чисельність яких постійно зростала. У 1960–1985 рр. кількість працівників в установах АН УРСР зросла з 3,6 тис. до 15,3 тис. осіб. Очолюваний почергово академіками В. Глушковим і В. Михалевичем Інститут кібернетики був провідною установою в СРСР зі створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин. Інститут прикладних проблем механіки і математики АН УРСР був визначальним у проведенні наукових досліджень у галузі термомеханіки. Фундаментальні дослідження проводилися у галузі фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, радіоастрономії. Основні закономірності поведінки матеріалів під дією різних фізико-хімічних факторів, нові технології зміцнення деталей машин і елементів конструкцій розроблялися у Фізико-механічному інституті ім. Г. Карпенка АН УРСР. Інститут проводив розробку приладів здатних реєструвати слабкі електромагнітні поля, які використовувалися в географічних і космічних дослідженнях; апаратури для аероелектророзвідки корисних копалин, що давало змогу проводити розвідувальні роботи у важкодоступних місцях. Зусиллями вчених, насамперед Б. Патона, в Україні у складі АН УРСР було створено масштабний центр досліджень у галузі зварювання металів, пошуку нових технологій добування високоякісних і особливо чистих металів і сплавів. У 1969 р. в умовах космічного вакууму і невагомості завдяки вченим Інституту електрозварювання вперше провели зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Значними були успіхи у галузі біохімії, хімії, хімічних технологій, загальної біології, фізіології, теоретичної медицини. В результаті у виробництво було впроваджено чимало прогресивних хімічних технологій і процесів, створено нові матеріали, високоякісні полімери, ізоляційні і термостійкі покриття. Спільні дослідження науковців ряду інститутів мали практичну цінність для розвитку сільськогосподарської науки. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту під керівництвом академіка В. Ремесла вивів нові сорти пшениці. Було виведено ряд високоврожайних сортів кукурудзи, соняшника, цукрових буряків; винайдено ефективні засоби боротьби з хворобами плодових рослин і виноградників.

Розвиток науки значною мірою здійснювався у руслі принципів функціонування радянської системи. Наукові установи працювали на єдиний союзний народногосподарський комплекс і не мали змоги повною мірою реалізувати свій науковий потенціал. Творчий пошук науковців сковувала надмірна централізація науково-виробничої бази. Науково-дослідні інститути України все більше інтегрувалися в систему наукових закладів СРСР, а українська наука вважалася допоміжною союзній. Відбувалася монополізація управління наукою, що зосереджувалося у руках невеликого кола вчених-адміністраторів Академії наук

СРСР. Диспропорція розміщення наукових установ відчувалася на республіканському рівні. Більшість наукових закладів концентрувалися у Києві. Висококваліфіковані науковці України скеровувалися для впровадження своїх розробок далеко за межі республіки.

Незважаючи на зростання обсягів державного фінансування, кошти на науку виділялися за залишковим принципом. Як на державному рівні, так і в суспільстві загалом недооцінювалося її значення для наукового прогресу. Значна частина підрозділів АН УРСР і наукових колективів вищих навчальних закладів реалізовували конкретні технологічні завдання і були позбавлені можливості ґрунтовної розробки фундаментальних досліджень на перспективу, створення майбутньої бази для прикладних розробок. Пріоритетними напрямками залишалися електрозварювання, обробка металів в умовах високого тиску, матеріалознавство, саме у розвитку яких українським науковцям вдалося вийти на світовий рівень. Першочергово покривалися витрати на наукові розробки в сфері військово-промислового комплексу, масштабних наукових проектів загальнодержавного значення. Брак фінансування не давав змоги забезпечити науково-дослідні установи необхідними приміщеннями, створити належну експериментальну і виробничу базу, ефективно використати інтелектуальний потенціал. Зростаючі потреби науки у кваліфікованих кадрах не задовольнялися збільшенням чисельності наукових працівників із вченими ступенями; відчувався брак науково-допоміжного персоналу.

Належним чином не стимулювалося впровадження наукових розробок у виробництво. Між розробкою і впровадженням був подекуди настільки тривалий проміжок часу, що наукові новачі і прогресивні ідеї встигали застаріти. В умовах екстенсивного розвитку економіки промислові підприємства, колгоспи і радгоспи не були зацікавлені у негайному впровадженні наукових нововведень. Їх вводили під адміністративним тиском. Значна кількість наукових розробок не знаходила практичного втілення, а продовжувала функціонувати в наукових колах. Пришвидженню технологічних впроваджень прогресивних наукових досягнень на початку 80-х рр. сприяло об'єднання зусиль наукових установ АН УРСР, вищих навчальних закладів, галузевих інститутів і створення на їхній базі міжвідомчих науково-виробничих комплексів та цільових науково-виробничих об'єднань, наприклад, "Інституту електрозварювання ім. Є. Патона", "Інституту надтвердих матеріалів", "Інституту проблем матеріалознавства" й ін.

В умовах посиленого ідеологічного тиску і цензурних обмежень розвивалися суспільні науки. Окремі важливі моменти суспільно-політичного і економічного життя замовчувалися. Порушувався принцип наукової об'єктивності; істинними вважалися наукові твердження, корисні для політики радянської влади. Вивченню підлягали насамперед проблеми пов'язані зі соціалістичним і комуністичним будівництвом. Науковими колективами було підготовлено ряд багатотомних праць. Важливими результатами досліджень в історичній науці стали видання: "Радянська енциклопедія історії України" у 4-х томах, "Історія міст і сіл Української РСР" у 26-ти томах, "Історія Української РСР" у 10-ти книгах. Авторський колектив "Історії міст і сіл Української РСР" у 1976 р. був удостоєний державної премії СРСР. Багато проблем з історії України у зв'язку з об'єктивними причинами висвітлювалися в ідеологічно забарвленому ключі, а деякі взагалі не досліджувалися. Попри всюдисущий ідеологічний контроль окремі історики намагалися дотримуватися об'єктивності у висвітленні історичного минулого. М. Брайчевський написав кілька розвідок з давньої історії України – "Походження Русі", "Коли і як виник Київ", "Приєднання чи возз'єднання", за що піддавався переслідуванню. Автор не сприймав загальноприйнятую в історичній науці тезу про возз'єднання України з Росією внаслідок укладення Переяславської ради. Теорію спільного походження трьох слов'янських народів критикував у своєму історико-філософському дослідженні "Лист до російських та українських істориків" Ю. Бадзьо. Досягненнями мовознавців було видання словника "Сучасної української літературної мови" у 5-ти томах, "Словника української мови" в 11-ти томах. Науковці у галузі літературознавства і мистецтвознавства опублікували колективні праці "Історія української літератури" у 8-ми томах і "Історія українського мистецтва".

Змін зазнала видавнича політика. Різко зросла кількість російськомовних видань. У 1970 р. українською мовою було опубліковано 38 % книг, а у другій половині 80-х рр. – 21 %. При загальному зростанні видавничих тиражів відсоток публікацій українською мовою невпинно зменшувався. Наприкінці 70-х рр. співвідношення української і російської літератури становило 1:3, а чисельність книжок українською мовою скоротилася до рівня середини 20-х рр. Переважно російською мовою видавалася навчальна і технічна література. Скорочувалася кількість україномовних журналів і газет, а тиражі наявних суттєво зменшувалися. На початку 70-х рр. були ліквідовані історичні видання “Історичні джерела і їх використання”, “Історичні дослідження в Українській РСР”, “Київська старовина”, “Середні віки на Україні” й ін.

Література і мистецтво

Суперечності й труднощі суспільно-політичного життя 60-х – першої половини 80-х рр. позначилися на розвитку літератури і мистецтва. Державно-політичний курс вимагав від діячів культури дотримуватися принципів офіційної ідеології, творити в руслі соціалістичного реалізму, ставити в центр художньої творчості пересічну радянську людину, її боротьбу за побудову соціалізму і комунізму, змальовувати інтернаціональну солідарність народів, відвертаючи увагу від повсякденних життєвих проблем. Творча особа у своїй діяльності не могла відкрито виявляти свої погляди і задуми, а неминуче змушена була йти на компроміси і зазнавати психологічного роздвоєння. Одним з найголовніших ідеалів краси соціалістичного реалізму була беззастережна пожертва особистості заради утвердження і розвитку панівної ідеології. Саме тому в творчому доробку на перший план виходила історико-революційна та військова тематика, образ героя-мученика, готового віддати життя заради виконання ідеологічних приписів. Багато діячів літератури і мистецтва залишалися на позиціях соціалістичного реалізму і безперешкодно вели свою творчу діяльність. Іншим було важко миритися з постулатами офіційної ідеології, замовчуванням наростаючих кризових явищ, девальвацією загальнолюдських і моральних цінностей, занепадом національної культури, звуженням сфер вживання української мови.

Метод соціалістичного реалізму приніс у мистецтво поляризацію основних понять добра і зла, а, у зв'язку з цим – неймовірно збаналізоване протиставлення позитивного і негативного героя. Наслідком цього стало крайнє спрощення емоційної реакції глядача і значне звуження діапазону його естетичних переживань. Реакція глядача була наперед прогнозована. Безконечна складність людських характерів, неповторність психіки, неоднозначність помислів і вчинків, багатоманітність взаємодії відтворювалися певним усталеним набором “типових образів і типових обставин”. Людину, яка постійно сумнівається, думає не так, як усі, страждає і мучиться оголошували пережитком минулого. Право визначати цінність праці митця надавалося кожному, хто не мав навіть найменшого поняття про мистецтво, його історію і специфіку творчого процесу, про справжні критерії краси. Творча роль автора зводилася до простого відтворення, копіювання з акцентом не на естетичну і мистецьку цінність, а ідеологічну свідомість.

Українську літературу поповнили твори О. Гончара (“Собор”, “Тронка”, “Циклон”, “Берег любові”, “Твоя зоря”), М. Стельмаха (“Чотири броди”, “Дума про тебе”, “Правда і кривда”), П. Загребельного (“Диво”, “Розгін”), Р. Іваничука (“Мальви”), І. Білика (“Меч Арея”), В. Земляка (“Лебедина зграя”, “Зелені млини”), О. Чендея (“Березневий сніг”), Р. Федоріва (“Турецький міст”) та ін.

В умовах посиленого ідеологічного тиску літературні твори зазнавали офіційної критики. Цей процес розпочала кампанія цькування роману О. Гончара “Собор” у 1968 р. Наступними об'єктами критики стали романи В. Дрозда “Катастрофа”, Р. Іваничука “Мальви”, І. Білика “Меч Арея” та ін. Одне з провідних місць серед літературних сюжетів посідала історична тематика. Історичну прозу представляли І. Білик, Р. Іваничук, Р. Федорів, В. Малик та ін. Пріоритетність серед літераторів сюжетів з історичного минулого України

мотивувалася свободою авторів від марксистсько-ленінської методології і відповідно подекуди більшим наближенням до історичної істини, на відміну від окремих наукових історичних досліджень. Окрім цього історичні матеріали давали змогу порушувати гостріші проблеми, аніж сюжети, що описували радянську дійсність.

На початку 70-х рр. партійна критика літератури набрала масового характеру. Список осіб, виключених зі Спілки письменників України, постійно поповнювався. Йшлося не просто про нівеляцію талановитих представників української культури, а значною мірою її ліквідацію як культури української спільноти. Спілка письменників, як і спілки художників, композиторів, будучи громадськими організаціями, виступали засобами контролю радянської влади за культурним життям. Водночас приналежність до Спілки була мінімальним, але чи не єдиним послаблюючим фактором для репресивних дій органів влади. Як правило, арешту і засудженню літераторів передувало їх виключення зі складу Спілки, що зумовлювало подекуди широкий громадський резонанс навіть міжнародного характеру, як, наприклад, у справі В. Іванисенка, Г. Кочура, М. Лукаша.

Серед осіб, що стали жертвами репресивних дій радянської влади насамперед слід виділити талановитого поета, літературознавця, критика Василя Стуса. У 1980 р. його засудили до 10 років позбавлення волі і 5 років заслання. У 1985 р. в ув'язненні В. Стус помер, у 1989 р. його прах перепоховали в Києві на Байковому кладовищі. У таборах і в'язницях у свій час перебували І. Світличний, М. Руденко, Є. Сверстюк, О. Бердник, Ю. Литвин, Ю. Бадзьо, В. Рубан та ін. Поет, письменник, публіцист М. Руденко зазнав ув'язнення у психіатричній лікарні, де написав цикл віршів “Я вільний”, поетичні збірки “Прозріння”, “За ґратами”, поему “Хрест”. Неодноразово був заарештований і відбував ув'язнення літературний критик, поет І. Світличний.

Розкритиковані літературні твори вилучали з доступу читацького загалу, а їхніх авторів позбавляли можливості друкуватися. Відмови у публікаціях сприяли розквіту літературного самвидаву. Твори українських письменників почали видаватися за кордоном. Так, в 1970 р. у Бельгії були опубліковані збірки І. Калинця “Вірші з України” і В. Стуса “Зимові дерева”. Г. Снегірьов опублікував за кордоном повість “Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)” про процес над діячами “Спілки визволення України”. Через відмову видавництва у публікації лише у 1980 р. з'явився друком роман у віршах Л. Костенко “Маруся Чурай”, що описував епоху Б. Хмельницького. Призупинили публікацію збірок письменниці “Зоряний інтеграл” і “Княжа гора”. Неможливість виразити свій талант в оригінальній творчості вилилася у помітне зростання перекладацької діяльності. Наприкінці 70-х рр. великою популярністю користувався журнал “Всесвіт”, у якому друкували переклади світової літератури. Загальноукраїнське визнання отримала перекладацька діяльність А. Содомора, М. Лукаша, Г. Кочура, Б. Тена, М. Білика, Ю. Мушака й ін.

Розвиток театральнo мистецтва пов'язаний з іменами таких режисерів, як С. Сміян, А. Скибенко, О. Король, В. Загоруйко, В. Афанасьєв, О. Беляцький, С. Данченко й ін. З кінця 70-х рр. С. Данченко (до цього головний режисер Львівського театру ім. М. Заньковецької) очолив Національний український академічний драматичний театр ім. Івана Франка у Києві. З переїздом режисера у київському театральному середовищі з'явилися імена львівських акторів Б. Ступки, Н. Лотоцької, А. Хостікоєва. Загальної популярності набули актори Н. Ужвій, А. Роговцева та ін. Русифікаторська політика державного керівництва позначилася на театральному житті. На середину 80-х рр. менше 30 % професійних театрів України були українськими. Зі семи театрів у Києві статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка. Не існувало театрів, які б ставили вистави мовою національних меншин.

Українське оперне мистецтво прославили Київський оперний театр, Львівський театр опери та балету ім. Івана Франка, оперні театри Одеси, Харкова, Дніпропетровська й інших обласних центрів України. Всесвітньовідомими стали оперні виконавці Є. Мірошниченко, Л. Петриненко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, С. Козак, М. Стефан'юк, А. Мокренко та ін. Державною премією ім. Т. Шевченка у 1971 р. було відзначено Львівський театр опери та балету ім. Івана Франка за постановку опери Б. Лятошинського “Золотий обруч”.

Друга половина 60-х рр. стала періодом розквіту українського кіномистецтва. Його репрезентували художні кінострічки “Тіні забутих предків” (режисер С. Параджанов), “Камінний хрест” (режисер Л. Осика), “Криниця для спраглих” (режисер Ю. Ілленко), “Білий птах з чорною ознакою” і “Вавилон ХХ” (режисер І. Миколайчук). Український кінематограф забезпечувала діяльність трьох кіностудій: Київської ім. О. Довженка, Одеської і Ялтинської (остання фактично являлася філіалом Московської кіностудії ім. М. Горького). Щороку київська кіностудія працювала близько над десятком фільмів. Однак долю кінострічок часто визначали не професійність режисури і виконавська майстерність акторів, а позиція владних структур. Так, фільми “Тіні забутих предків” і “Білий птах з чорною ознакою” виключили з кінопрокату, а фільм “Криниця для спраглих” узагалі не був випущений на кіноекран. Видатним явищем українського кіно була творчість Л. Бикова, О. Савченка, Р. Сергієнка, К. Муратової.

Музичне мистецтво представляли П. Майборода, О. Білаш, В. Івасюк, С. Людкевич, І. Шамо, Л. Ревуцький, М. Скорик, А. Кос-Анатольський та ін. Загально улюбленими виконавцями масової естрадної пісні стали С. Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук. Широкою популярністю користувалися пісні В. Івасюка “Я піду в далекі гори” (1968 р.), “Червона рута” (1969 р.), “Водограй” (1969 р.). В умовах русифікаторської політики національний колорит і високий творчий потенціал зберігали Державний народний хор ім. Г. Вірьовки, Академічна хорова капела “Думка”, Академічна капела бандуристів, Київський камерний хор, Гуцульський ансамбль пісні і танцю та ін.

Серед діячів образотворчого мистецтва прославилися скульптор і живописець І. Гончар, художники О. Заливаха, А. Горська, Л. Семикіна, І. Кулик, А. Рибачук, В. Мельниченко та ін. Обмеження у творчій діяльності не обминули діячів образотворчого мистецтва. Заборонили відкриття музею творчості І. Гончара у Києві. Переслідувань і репресій зазнали художники А. Горська (трагічно загинула при нез’ясованих обставинах у 1970 р.) і О. Заливаха. Занепадав розвиток або взагалі зникали численні види українського народного мистецтва.

Таким чином, загальна політична і соціально-економічна криза у суспільстві позначалася на розвитку освіти, науки і культури в Україні. Основною рисою освітньої політики стало виховання людей у дусі радянського патріотизму і відданості ідеям марксизму-ленінізму. В умовах русифікації і всеохоплюючого контролю над культурним життям постало питання про саме існування українського народу і його національної культури. Кращі здобутки діячів-новаторів української літератури і мистецтва, противників офіційно прийнятих ідеологічних норм, зникали з доступу широкого загалу, а їхні автори нерідко ставали об’єктами переслідувань і репресій.

Рекомендовані джерела і література

- Голубець О. М. Між свободою і тоталітаризмом. Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття. Львів, 2001.
- Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 3.
- Коломієць Р. Сергій Данченко. Портрет режисера в інтер’єрі часу. К., 2001.
- Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. К., 1997.
- Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том II. (1953–1966) / Упорядники Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка, Л. Батрак-Плодиста, Б. Микитів. Редколегія Ю. Сливка (відп. ред.), Т. Галайчак, О. Луцький. Львів, 1996.
- Личкова В. Неокласицизм та утопізм соцреалізму: міфи про міф // Соціалістичний реалізм і українська культура: Матеріали наукової конференції. К., 1999. С. 36–40.

- Лобановський Б. Український живопис у лабетах перебудов: від джерел соцреалізму до 1980-х років // Реалізм та соціалістичний реалізм в українському живописі радянського часу. К., 1998. С. 11–89.
- Національна культура в сучасній Україні / Голова редколегії І. Ф. Курас. К., 1995.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. К., 1998.
- Ріпко О. У пошуках страченого минулого: Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ століття. Львів, 1996.
- Стан культурної сфери та культурної політики в Україні. Аналітичний огляд / Під редакцією О. А. Гриценка. К., 1995.
- Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. Документів і матеріалів / Упор.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. К., 2000.
- Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. К., 1995.
- Яців Р. Митці сучасності // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів, 1998. С. 371–388.

8. УКРАЇНА У 1985–1990 РР.

Зміни в соціально-економічному житті

На середину 80-х рр. у радянському суспільстві назріла потреба кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних змін. Кризове становище в економіці загострили зростаюча науково-технічна відсталість, незадовільні темпи економічного розвитку, низькі якісні показники виробленої продукції, безгосподарність, неспроможність колгоспно-радгоспної системи забезпечити належний розвиток сільського господарства, низький життєвий рівень населення, дефіцити і черги. Негаразди соціально-економічного життя посилили суспільно-політичну напругу.

Радикальні перетворення у внутрішній і зовнішній політиці знайшли своє втілення з обранням у березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайла Горбачова. У квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС генсек уперше заявив про потребу кардинальних змін, що започаткувало впровадження курсу перебудови, хоча сам термін “перебудова” виник значно пізніше. У доповіді М. Горбачова на пленумі поняття “перебудова” згадувалося у вузькому розумінні – як необхідність покращити управління народним господарством і прискорити соціально-економічний розвиток шляхом широкого використання досягнень науково-технічної революції та приведення господарства у відповідність до тогочасних умов і потреб. Реформаторський процес, що його розпочав М. Горбачов, не мав на меті здійснити докорінні зміни у соціально-економічних відносинах; ставилося завдання зміцнити існуючу систему шляхом виправлення її окремих негативних моментів. В офіційній концепції перебудови, що в загальних рисах сформувалася до 1988 р., передбачалося поєднати радикальну економічну реформу з демократизацією суспільного життя, коли впровадження елементів ринкового господарства відбувалося поряд з існуванням централізованої системи економічного планування, політичного плюралізму – з провідним становищем Комуністичної партії, суверенітету республік – зі збереженням єдиної союзної держави. В підсумку реалізації перебудови планувалося досягнути “гуманного, демократичного соціалізму”.

Першим гаслом, проголошеним у ході здійснення перебудови, був курс на “прискорення” в економіці. На XXVII з’їзді КПРС у 1986 р. були прийняті “Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 рр. і на період до 2000 р.”. Ставилось завдання широко впроваджувати науково-технічні нововведення, підвищити продуктивність праці і за 1986–2000 рр. створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже накопиченому за всі попередні роки радянської влади. Однак без кардинальних змін в державній економічній політиці курс на “прискорення” був приречений на невдачу. Інвестиційні потоки скеровувалися не на структурну перебудову економіки задля ресурсозбереження, збільшення матеріаломісткості виробництва, створення екологічно чистих виробничих процесів, а на побудову якнайбільшої кількості нових підприємств у традиційних для республіки галузях важкої та хімічної промисловості, електроенергетики. Недосяжні планові показники доповнювалися зниженням якості виробленої продукції. Це призвело до запровадження з січня 1987 р. державного приймання готової продукції. Держприймання виявило суттєві недоліки у забезпеченні необхідного рівня якості виробництва. Продукція приймалася тільки після доробки і повторного пред’явлення. Однак ці силові методи давали лише тимчасовий ефект і через певний проміжок часу від них відмовилися.

У 1987–1989 рр. відбулися нові зміни в державній економічній політиці, спрямовані на перехід від адміністративно-командних до економічних методів управління. Початок цьому процесу поклав пленум ЦК КПРС у червні 1987 р., на якому було проголошено курс на радикальну економічну реформу. Відповідно до рішення пленуму 30 червня 1987 р. було прийнято “Закон про державне підприємництво”. Закон передбачав перехід державних підприємств на принципи госпрозрахунку і самофінансування; вони отримали право на певну свободу в плануванні своєї діяльності і налагодженні міжвідомчих зв’язків. Реформою

передбачалося розробити правові та економічні основи для забезпечення співіснування державного і незалежного від держави сектору народного господарства. З цією метою частина державних підприємств переводилася в кооперативні, орендні, акціонерні, приватні та змішані форми власності, навіть із залученням іноземного капіталу. Введення економічних методів управління у централізовану структуру керівництва народним господарством дозволило суттєво скоротити чисельність управлінь і самостійних відділів у структурі міністерств і відомств, укрупнити підприємства і їхні структурні підрозділи.

Половинчастий характер реформи вносив дезорганізацію в управління економікою. Господарська діяльність підприємств залишалася суворо регламентована державними замовленнями. Зберігалася державна монополія на замовлення промислової продукції, встановлення оптових і роздрібних цін та величини оподаткування. Підприємства використовували послаблення контролю центру в своїх інтересах: безпідставно занижували виробничі плани; збільшували прибуток не за рахунок збільшення випуску продукції, а підвищення цін реалізації; відмовлялися від неприбуткових трудомістких виробничих процесів і переходили до випуску товарів, реалізація яких гарантувала швидкі і високі прибутки. Нерентабельні підприємства отримували державні дотації. Наслідком надання підприємствам можливості самочинно формувати фонди заробітної плати стало посилення різниці між зростанням доходів працівників і їхньою продуктивністю праці. Як наслідок, велика грошова маса не забезпечувалася споживчими товарами, що вело до знецінення грошей, посилення інфляції і загалом зростання соціальної напруги. В умовах знецінення грошової одиниці звичного явища набував натуральний (бартерний) обмін.

Закони Верховної Ради СРСР “Про індивідуальну трудову діяльність” (листопад 1986 р.) і “Про кооперацію в СРСР” (травень 1988 р.) забезпечували розширення сфер індивідуальної і кооперативної діяльності. Однак ці нововведення розвивалися насамперед у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі і недостатньо впроваджувалися у виробництво. Майже 60 % кооперативів створювалися у мережі громадського харчування замість підприємств державної торгівлі, що згортали свою діяльність. Більшість кооперативів виробляли продукцію зі сировини, що закуплялася на державних підприємствах чи у роздрібній торгівлі. За таких умов ціни в кооперативних і приватних підприємствах були завищеними, а якість товарів подекуди нижчою, ніж у державному секторі.

Розвиток аграрної сфери економіки визначила спільна постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни”. На її підставі було створено додатковий орган управління сільським господарством – Держагропром із розгалуженою мережею агропромів на місцях. Продовженням політики пошуку нових підходів до врегулювання справ в аграрному секторі економіки стало впровадження альтернативних форм ведення господарств: фермерства, різних видів оренди, сімейного підряду, кооперативів. Проте в умовах посиленого тиску з боку колгоспно-радгоспного керівництва та труднощів у придбанні сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних матеріалів, збуті виробленої продукції селяни не поспішали переходити до нових форм господарювання. Окремі колгоспи, радгоспи, обслуговуючі і переробні підприємства сільськогосподарської продукції відмовлялися від підпорядкування місцевим агропромам і створювали більш прогресивні форми управління.

На рубежі 80–90-х рр. економічна ситуація все більше виходила з-під контролю. Невпинно наростали темпи інфляції і зростав дефіцит державного бюджету. Економічна реформа обмежувалася зовнішньою реорганізацією і не давала відчутних результатів без якісних змін у системі виробничих відносин. На державному рівні обговорювалися підготовлені групами економістів програми пристосування адміністративно контрольованої радянської економіки до ринкових умов. У підсумку в листопаді 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла основні пункти переходу до ринкової економіки, що передбачали стимулювання особистої ініціативи товаровиробників, забезпечення свободи

підприємницької діяльності і гарантій соціального захисту, введенні еквівалентного товарообміну з ринками інших республік і зарубіжних країн.

Реформування економіки України утруднювала необхідність її структурної перебудови. 60 % усієї промисловості України становила важка промисловість. Пріоритети надавалися низько прибутковим галузям продукування засобів виробництва, видобутку сировини і палива, а інвестиційні потоки здебільшого скеровувалися на забезпечення розвитку оборонної промисловості й атомної енергетики. Частка засобів виробництва у загальному обсязі промислової продукції України у 1990 р. складала 72 %, а споживчих товарів – 28 %. Дві третини всіх працівників промисловості були задіяні у трьох профільюючих галузях – вуглевидобувній, чорній металургії і машинобудуванні. На початку 1991 р. 95 % промислової продукції республіки вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування, а уряд України мав у своєму підпорядкуванні тільки 5 % промислового потенціалу республіки. Наслідком інтеграційної економічної політики було зосередження в Україні близько 80 % підприємств, що не мали завершеного технологічного циклу і постачали комплектуючі деталі в інші республіки. Наприкінці 80-х рр. в умовах зриву планових поставок, незавершеності технологічних циклів підприємства союзного підпорядкування одне за одним зупинилися. Контроль над усіма республіканськими підприємствами Україна отримала лише у червні 1991 р. Економічну залежність від союзного центру посилювало фінансове законодавство. Доходи підприємств централізовано направлялися у союзний бюджет і лише потім розподілялися на місця, але, як правило, без врахування суми надходжень і виробничих витрат. Низькі темпи технологічної модернізації вели до зношеності основних фондів підприємств, що у другій половині 80-х рр. у різних галузях промисловості досягла 50–60 %. Високими залишалися показники застосування ручної праці у промисловості й особливо у будівництві та сільському господарстві.

Колгоспно-радгоспна система ведення сільського господарства з характерними їй низькою продуктивністю праці, значними втратами виробленої продукції, безгосподарністю, некомпетентністю і безвідповідальністю керівництва призвела до глибокої кризи аграрного сектора економіки. У другій половині 80-х рр. її посилювали низький рівень технологічного забезпечення і відповідно висока частка застосування ручної праці, незадовільне постачання паливно-мастильними матеріалами, економічно необґрунтовані низькі державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Оплата праці в сільському господарстві залишалася найнижчою серед усіх галузей економіки. Давалися взнаки наслідки безгосподарного використання сільськогосподарських угідь: високий рівень розораності, втрата значних площ родючих ґрунтів через ерозію, виснаження, індустріальне будівництво, прокладення нафто- і газопроводів, отруєння хімікатами і відходами хімічної і атомної промисловості. На кінець 80-х рр. загострилася продовольча проблема. Її не вдалося вирішити навіть за високих врожаїв 1989 р. і 1990 р., що за сприятливих погодних умов досягли відповідно 51,2 і 51 млн. тонн зерна.

Погіршувався життєвий рівень населення. Середня заробітна плата жителів України була нижчою за середню всесоюзну. Станом на 1988 р. в Україні середньомісячна заробітна плата робітників і службовців становила 200 крб. тоді, коли в РРФСР – 235 крб. і в СРСР – 220 крб.; середньомісячна грошова оплата праці колгоспників складала відповідно 168 крб., 200 крб. і 182 крб. Низьким залишався рівень забезпечення середньостатистичного жителя України товарами державної і кооперативної торгівлі, що складав 1213 крб. (1408 крб. він становив у РРФСР і 1282 крб. – у СРСР). Однією з найгостріших залишалася житлова проблема. У квітні 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв постанову про основні напрямки вирішення житлової проблеми до 2000 р. Необхідних економічних підстав це рішення не мало і для більшості жителів України питання отримання власного житла залишилося не реалізованим. У 1991 р. лише в містах України у черзі на отримання житла налічувалося понад 2,5 млн. сімей. З 1986 р. набула чинності “Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр.”, якою передбачалося забезпечити населення предметами повсякденного вжитку, ліквідувати дефіцити і черги.

Однак попит на промислові та продовольчі товари не вдавалося задовольнити. На кінець 80-х рр. перелік дефіцитних товарів значно зріс. У 1990 р. інфляція досягла 12 %. У квітні 1991 р. роздрібні ціни були підвищені вдвічі. З 1885 р. було розпочато боротьбу з алкоголізмом і його негативними наслідками. Антиалкогольна кампанія завдала великих збитків Україні. Зменшення обсягу випуску алкоголю викликало різке збільшення виробництва самогону і, як результат, у 1988 р. цукор у республіці реалізовувався по картках. Державна казна України втратила 10 млрд. крб. Були вирубані великі площі виноградників і садів у Криму й на Закарпатті. Масового поширення набули токсикоманія і наркоманія. Продовжувала погіршуватися демографічна ситуація. У 1980–1990 рр. природній приріст населення України знизився майже у п'ять разів. Станом на 1990 р. за народжуваністю Україна посідала останнє місце серед усіх республік, за смертністю – друге в СРСР. Медичні установи республіки були забезпечені медикаментами лише на 30–40 %, чимало медичних установ розміщувалися у непридатних для цього приміщеннях. Високими залишалися показники дитячої смертності, середня тривалість життя мешканців України щороку зменшувалася.

Критичних форм і так незадовільна екологічна ситуація в Україні набрала після вибуху 26 квітня 1986 р. реактора четвертого енергоблоку на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС), розташованій у м. Прип'ять (Київська обл.). Аварія мала катастрофічні екологічні та економічні результати. Від реактивного опромінення постраждали жителі уражених територій і задіяні ліквідатори наслідків аварії. До 1990 р. в Україні було дегазовано 3,5 млн. га орної землі і 1,5 млн. га лісу, що становило близько 12 % території республіки. Найбільше постраждали Київська, Житомирська і Рівненська області. Із 30-кілометрової “зони відчуження” було здійснене масове переселення людей в інші регіони республіки. На 1990 р. 64 тис. ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС стали інвалідами і 7 тис. померли. Наслідки радіоактивного опромінення вплинули і впливатимуть на здоров'я ще не одного покоління. Інформація про справжні масштаби катастрофи замовчувалася. Більше того, незважаючи на підвищення радіоактивності, у Києві було проведено багатолюдну першотравневу демонстрацію. Жителі України були дезінформовані засобами масової інформації про нешкідливість наслідків аварії на ЧАЕС. Офіційне попередження про загрозу радіоактивних викидів у атмосферу для здоров'я людей з'явилося лише через кілька днів після вибуху. У серпні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову “Про невідкладні заходи із захисту України від наслідків чорнобильської катастрофи”, у якій Україну було оголошено зоною екологічної кризи, висунуто вимогу припинити використання ЧАЕС і розпочати заходи щодо подолання наслідків катастрофи. Поряд з екологічними та економічними наслідками аварії не менш важливими були її політичні результати. Критична екологічна ситуація, що виявила суттєві недоліки державної політики, стала джерелом зростання недовіри до державних структур і політичних керівників та загалом підвищення політичної активності суспільства. Символ Чорнобиля як руйнівної катастрофи почав широко застосовуватися при характеристиці кризових явищ у різних сферах суспільного життя – “духовний Чорнобиль”, “інформаційний Чорнобиль”, “мовний Чорнобиль” та ін.

Суспільно-політичні перетворення

Активізувалося суспільно-політичне життя. З весни 1987 р. розпочалося організаційне оформлення різних неформальних громадських об'єднань, організацій і товариств. У вересні 1987 р. у Києві утворився Український культурологічний клуб (УКК), діячами якого стали С. Набока, О. Матусевич, О. Шевченко та ін. У жовтні 1987 р. національно свідому молодь Львова об'єднало офіційно створене Товариство Лева. Друкованим органом товариства стала газета “Поступ”. У 1988 р. у Київському університеті виникла неофіційна студентська організація “Громада”. Студентський рух представляли Українська студентська спілка, Студентське братство у Львові й ін. Головними напрямками діяльності неформальних товариств і організацій були ідеї демократизації суспільного життя і національно-

культурного відродження з відчутною критикою існуючої політичної системи, що викликало опір з боку владних структур. Вживалися заходи щодо заборони громадських зібрань, організації вечорів і зустрічей. У 1988 р. відбулися перші масові зібрання і мітинги. 26 квітня 1988 р. у Києві була проведена демонстрація протесту проти замовчування владними структурами наслідків аварії на ЧАЕС. Масові мітинги, організовані неформальними товариствами і групами відбулися влітку 1988 р. у Львові, Києві, Вінниці, Хмельницькому та інших містах республіки. Учасники демонстрацій і мітингів висловлювали недовіру держаним діячам, висували вимоги демократизації суспільного життя і розширення прав республік. Акції протесту і мітинги нерідко закінчувалися зіткненнями демонстрантів із загонами міліції.

До активізації суспільно-політичних процесів значною мірою долучилися політичні в'язні, звільнення яких розпочалося у 1987–1988 рр. Уже влітку 1987 р. за редакцією В. Чорновола вийшов черговий номер журналу “Український вісник”. У липні 1988 р. було створено Українську гельсінську спілку (УГС), лідером якої обрали Л. Лук'яненка, що перебував у засланні і повернувся лише взимку 1989 р. Виконавчий комітет УГС сформували В. Чорновіл, М. Горинь, С. Хмара, М. Горбаль, Є. Пронюк та ін. Спілка виступила правонаступницею Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Влітку 1988 р. була опублікована програма УГС “Декларація принципів”, яку підготували В. Чорновіл, М. Горинь і Б. Горинь. Спілка висунула компромісні ідеї перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав, передачу влади від КПРС до демократично обраних рад народних депутатів, гарантії політичних і економічних прав через утворення демократичної багатопартійної системи і ринкової економіки. УГС виступила за надання українській мові статусу державної, право України на власну дипломатичну діяльність, легалізацію заборонених віросповідань. Офіційним органом Спілки став журнал “Український вісник”. Представництва організації були створені у Прибалтиці та Москві. Спілка виступала як неофіційне об'єднання неформальних правозахисних груп і організацій. У вересні 1989 р. основна програмна вимога УГС щодо створення на базі СРСР конфедерації незалежних держав була замінена тезою про необхідність виходу України зі складу Союзу.

За прикладом республік Прибалтики у 1989 р. в Україні назріла ідея створення широкого демократичного руху. У листопаді 1989 р. Київське відділення Спілки письменників України і працівники Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР висунули ідею створення ініціативної групи для вироблення програми Народного руху України. До неї увійшли І. Драч (голова групи), Д. Павличко, С. Тельнюк, В. Терен, Б. Олійник, Г. Сивокінь та ін (усього двадцять осіб). Створення групи викликало негативну реакцію владних структур, їх намагалися переконати у недоцільності створення Руху. З огляду на це проект Програми Народного руху України, опублікований 16 лютого 1989 р. у газеті “Літературна Україна”, містив визнання керівної ролі Комуністичної партії. Рух виступив за те, щоб земля, корисні копалини, підприємства, що були народною власністю, використовувалися республіканськими і союзними міністерствами за згодою Верховної Ради й уряду УРСР; за право на висунування кандидатів у депутати рад усіх рівнів; вільний доступ до інформації, скасування цензури; законодавче закріплення за українською мовою статусу державної. Загальнодемократичний характер програми Руху не завадив проведенню широкої кампанії гострої критики з боку державних структур. 18 березня 1989 р. у Києві на зборах Руху було утворено Координаційну раду і поставлено за мету створення осередків організації на всій території України. В березні 1989 р. виникла Тернопільська регіональна організація Руху, у травні – Львівська, у липні – Київська. Формування регіональних організацій Руху в південних і східних областях відбувалися повільніше, ніж у західних. Рух ставав чисельною громадсько-політичною організацією, яка, за твердженнями її київських представників, на липень 1989 р. лише у Київській області нараховувала 200 тис. осіб.

Створюватися нові партії і громадські організації. 11–12 листопада 1989 р. у Києві відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), на якій було затверджено статут і обрано керівний склад організації на чолі з Д. Павличком.

Товариство виступило за надання українській мові статусу державної. У березні 1989 р. у Києві було створено українське відділення товариства “Меморіал”. Учасники обох організацій висловилися за підтримку ініціативи створення Народного Руху України. У жовтні 1989 р. у Києві відбулися установчі збори Асоціації “Зелений світ”, яку очолив Ю. Щербак. Діяльність Асоціації зосереджувалася навколо екологічних проблем, що загострилися внаслідок аварії на ЧАЕС.

Поштовхом для активізації громадсько-політичного життя стали вибори до Верховної Ради СРСР у березні 1989 р. Це були перші вибори на альтернативній основі. Вони проводилися відповідно до нового “Закону СРСР про вибори народних депутатів”, який важко до кінця назвати послідовно демократичним адже Комуністична партія зберегла за собою третину всіх депутатських місць. Решта кандидатів у депутати висувалися окремими передвиборними зборами, діяльність яких значною мірою контролювалася владними структурами. Попри це вибори до Верховної Ради СРСР були активно використані демократичною опозицією для популяризації своїх програмних вимог і відчутно знизили авторитет КПРС. Народними депутатами СРСР були обрані Д. Павличко, Р. Братунь, А. Ярошинська, Ю. Щербак, В. Яворівський та ін. Трансляція по радіо і телебаченню з’їзду народних депутатів СРСР, що відбувся у травні–червні 1989 р., дала змогу громадськості спостерігати відкриту політичну боротьбу. Це викликало широкий громадський резонанс і сприяло демократизації суспільства.

Однією з площин національного відродження в Україні стала релігійна сфера. Наприкінці 1980-х рр. розгорнувся рух за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У серпні 1987 р. у Львові група представників УГКЦ звернулася до папи Івана Павла II і М. Горбачова зі заявою про вихід із підпілля. Громадський комітет за відновлення УГКЦ очолив Іван Гель. Упродовж травня–листопада 1989 р. тривало голодування греко-католицьких священників і єпископів у Москві, де вони неодноразово зверталися до вищих державних органів влади; у західноукраїнських областях відбувалися багаточисельні мітинги і демонстрації, учасники яких виступали за поновлення прав УГКЦ. У грудні 1989 р. уряд СРСР легалізував діяльність УГКЦ. В січні 1990 р. у Преображенській церкві у Львові відбувся собор УГКЦ, який офіційно проголосив акт її легалізації. У березні 1991 р. патріарх УГКЦ кардинал Іван Мирослав Любачівський переїхав до Львова у собор св. Юрія. Рух за відновлення УАПЦ розпочався у лютому 1989 р. зі створення у Києві Ініціативного комітету. У серпні 1989 р. настоятель і парафіяни церкви св. Петра і Павла у Львові оголосили про відмову від підпорядкування Російській православної церкві (РПЦ) і перехід до УАПЦ. У жовтні 1989 р. у підпорядкування УАПЦ перейшов житомирський і овруцький єпископ РПЦ Іоан Бондарчук. Всеукраїнський собор УАПЦ, що відбувся у червні 1990 р. у Києві, проголосив Патріархом Київським і всієї України митрополита Мирослава (С. Скрипника), керівника Українських православних церков США і Канади. Легалізація УАПЦ відбувалася в основному в західноукраїнських областях, які стали ареною гострих міжконфесійних конфліктів. Зібрання громад віруючих нерідко переростали у відкриті сутички за право володіння церковними спорудами. У січні 1990 р. РПЦ в Україні була перейменована на Українську православну церкву (УПЦ), її очолив митрополит Філарет.

З літа 1989 р. масового характеру набула страйкова боротьба робітників. Загальна хвиля страйків охопила працівників вугільної промисловості. У липні 1989 р. страйкували шахтарі Макіївки, Донецька, Горлівки. На 25 липня 1989 р. виступи страйкарів охопили більшість шахт Донецької і Луганської областей, усі шахти Західного Донбасу і Львівсько-Волинського басейну. Стихійно розпочаті страйки набули організованих форм. Організовувалися страйкові комітети і спеціальні дружини для підтримки порядку. У серпні 1989 р. було створено Регіональну спілку страйкових комітетів Донбасу. Суто економічні вимоги страйкарів (підвищення заробітної плати, покращення життєвих умов, вирішення проблем продуктового і медичного забезпечення та ін.), що спричинили загальну страйкову хвилю, згодом набули політичного характеру. Шахтарі вимагали відставки місцевого

партійного керівництва, створення незалежних профспілок, проведення демократичних виборів. Страйкові комітети змусили піти у відставку майже кожного третього директора шахти у Донецькій області, оголосили недовіру більшості керівництва профспілок і окремим партійним посадовцям. Шахтарі домоглися значних поступок від уряду – суттєвого підвищення заробітної плати, вирішення соціальних питань. У 1990 р. політичні вимоги страйкарів наростали, розширилася сфера їхнього впливу. В червні й жовтні 1990 р. у Донецьку відбулися два з'їзди шахтарів СРСР. Гірники ставили вимогу відставки існуючого уряду і формування уряду народної довіри. Націоналізація майна КППС і скасування будь-яких привілеїв для неї містилися у резолюції “Про ставлення до КППС”. Страйкарі вимагали виведення парткомів з підприємств, деполітизації правоохоронних органів. Страйковий рух гірників у 1990 р. підтримали робітники інших галузей промисловості; за деякими даними у ньому взяло участь 180 тис. осіб, у тому числі майже 45 тис. студентської молоді.

8–9 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України. З'їзд ухвалив Програму і Статут організації, було обрано голову і керівні органи. Статут Руху декларував його масовий громадсько-політичний характер. Основною програмною метою було визначено “побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу й умов для гідного життя людини...”. Чільне місце у Програмі посідала проблема забезпечення національно-культурних потреб національних меншин; гарантії їм права на організацію шкіл і класів із власною мовою навчання, створення національних осередків. Програма Руху не містила ідей самостійності української держави; передбачалося, що суверенна українська держава будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору. З Програми усунули положення про керівну роль Комуністичної партії, натомість Рух все ще виступав за принципи “радикального оновлення суспільства”, проголошені ХХVII з'їздом КППС, XIX Всесоюзною партконференцією і Першим з'їздом народних депутатів СРСР. Рух виступив за право власності народу України на землю, надра, промислові підприємства; надання українській мові статусу державної, відновлення національної символіки та ін. Головою Руху було обрано І. Драча, секретаріат очолив М. Горинь. 21 січня 1990 р. на честь річниці Акту злуки ЗУНР і УНР (22 січня 1919 р.) Рухом було організовано “живий ланцюг” між Львовом і Києвом, що, за різними даними, зібрав від 400 тис. до 3 млн. осіб.

Восени 1989 – на початку 1990 рр. основна увага української спільноти була прикута до проведення виборів у Верховну Раду УРСР і місцевих рад. Під тиском громадськості наприкінці жовтня 1989 р. зі закону про вибори було усунуто положення про представництво від громадських організацій і двоступеневий характер виборів вищих органів влади (З'їзд народних депутатів і Верховна Рада УРСР). Вибори відбувалися на основі прямого, таємного голосування з можливістю альтернативного вибору кандидатур, коли на кожне місце висували не менше двох кандидатур.

У ході передвиборчої кампанії в листопаді 1989 р. демократичні сили України у складі понад сорок неформальних громадських організацій утворили Демократичний блок. Виборча програма блоку загалом повторювала вимоги Народного руху України. На початку 1990 р. передвиборча кампанія проходила у великому напруженні. На 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало близько 3 тис. осіб. Вибори відбувалися в умовах монопольного контролю Комуністичної партії на державні засоби масової інформації і адміністративні кошти, що позначилося на результатах виборів. Березневі вибори 1990 р. засвідчили перевагу Комуністичної партії. Демократичним силам вдалося отримати лише 111 місць із 442 обраних депутатів Верховної Ради УРСР (четверту частину). Їхня перемога була беззаперечною у західних областях, у центральних вони отримали половину голосів (у тому числі в Києві). Значну перевагу демократи здобули в окремих великих містах Східної і Південної України, зокрема в Донецьку і Харкові. Натомість Комуністична партія зберегла пріоритетні позиції у невеликих населених пунктах, особливо і південно-східних регіонах України; у трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – вона

змушена була перейти в опозицію. Такий стан справ похитнув монопольну позицію Компартії в Україні. Наприкінці березня – у квітні 1990 р. на будівлях державних установ Львівщини були вивішені синьо-жовті прапори. 3 квітня 1990 р. національний прапор було піднято над Львівською ратушею, а у липні 1990 р. його встановили над будівлею Київської міської ради.

У травні 1990 р. розпочала роботу перша сесія Верховної Ради УРСР. З перших днів засідання сесії тривала жорстка політична боротьба між представниками різних політичних угруповань. Значна частина депутатів, обраних за списками Демократичного блоку, на час обрання ще залишалися членами Комуністичної партії. Офіційне оформлення комуністичної більшості у парламенті відбулося з утворенням об'єднання “За радянську суверенну Україну” (або “Група 239”, оскільки налічувала 239 депутатів) (лідер – Олександр Мороз). Демократичні сили у Верховній Раді УРСР разом із декількома незалежними депутатами перейшли в опозицію й оформилися як “Народна Рада” чисельністю 115–133 осіб (лідер – Ігор Юхновський). З “Народною Радою” у парламенті співпрацювала депутатська група “Демократична платформа Комуністичної партії України”, що налічувала 41 особу, 38 із яких увійшли до “Народної Ради”. Боротьба між депутатськими угрупованнями розгорнулася навколо обрання Голови Верховної Ради УРСР. На цей пост претендували десять кандидатур: М. Горинь, В. Гриньов, І. Драч, В. Івашко, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, І. Салій, В. Чорновіл, І. Юхновський, В. Яворівський. Головою Верховної Ради УРСР було обрано першого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка, якого підтримала комуністична більшість парламенту. У вересні 1989 р. на пленумі ЦК КПУ за участю М. Горбачова В. Івашко змінив усунутого з посади першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. На посаду першого заступника Голови Верховної Ради УРСР Демократичний блок висунув кандидатуру І. Юхновського, однак після її відхилення на цей пост було обрано голову Київської обласної ради Івана Плюща. Головою Ради міністрів УРСР залишився Віталій Масол.

Поряд із політичною боротьбою у парламенті тривало формування нових політичних партій. Цьому сприяло вилучення з Конституції СРСР (березень 1990 р.) шостої статті про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. 29–30 квітня 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП), що виникла на базі Української гельсінської спілки. Новостворену партію очолив Л. Лук'яненко. УРП являлася однією з найчисельніших і добре організованих політичних партій, що створювалися. З'їзд УРП прийняв програму і обрав раду партії у складі 75 осіб. Програма декларувала вимоги заборонити діяльність політичних організацій, координація діяльності яких відбувалася за межами України; націоналізувати власність КППС; здійснити перехід до ринкової економіки; привести державні закони у відповідність з міжнародними нормами права; створити професійне військо; проголосити Україну без'ядерною державою та ін.

У 1989–1990 рр. утворилося ряд правих радикальних партій (Українська національна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Всеукраїнське політичне об'єднання “Державна самостійність України”), які критикували діяльність Народного руху України за поміркований характер і співпрацю з державними органами влади та виступали з радикальними націоналістичними вимогами. У липні 1990 р. вони об'єдналися в Українську між партійну асамблею (УМА), яку очолив лідер УНП Григорій Приходько. Програма діяльності УМА передбачала створення незалежної української держави шляхом бойкоту існуючих державних органів влади, реєстрації громадян нової держави і скликання парламенту – Національного конгресу громадян України. Діяльність УМА не знайшла підтримки серед Руху і УРП – наймасовіших партій опозиції.

У березні 1990 р. група лідерів Руху (І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський) оголосили про свій вихід з КППС і створення ініціативної групи для формування Демократичної партії України. Установчий з'їзд партії відбувся у грудні 1990 р. Її очолив Юрій Бадзьо. У травні–червні 1990 р. у Києві відбулися установчі з'їзди Об'єднаної соціал-демократичної партії

України та Української Селянської демократичної партії. У вересні й грудні 1990 р. оформилися Партія зелених України і Партія демократичного відродження України.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Ухваленню Декларації посприяли кілька чинників. 11 червня 1990 р. аналогічний документ був прийнятий Верховною Радою РРФСР. У липні 1990 р. у Москві проходив XXVIII з'їзд КПРС. У його роботі була залучена чисельна група українських депутатів, які відповідно не брали участі у прийнятті Декларації про державний суверенітет України. В. Івашко був головою редакційної комісії на з'їзді. 11 липня 1990 р. він залишив посаду Голови Верховної Ради УРСР у зв'язку з призначенням заступником Генерального секретаря ЦК КПРС. Це завдало дошкульного удару престижу Комуністичної партії України.

Декларація заклала основи юридичного оформлення державотворчого процесу в Україні. У ній проголошувалося право української нації на самовизначення, окреслювалися принципи формування державної влади, гарантувалися економічна самостійність і територіальна неподільність. Єдиним джерелом влади було визначено народ України, який включав громадян республіки всіх національностей. Особлива увага була приділена формуванню збройних сил і системи зовнішньої та внутрішньої безпеки держави. Громадяни УРСР, що проходили військову службу на території республіки, звільнялися від можливості використання їх у військових цілях за межами держави без відповідного на це рішення Верховної Ради УРСР. Відносини УРСР з іншими радянськими республіками мали визначатися системою договорів, укладених на принципах рівності та невтручання у внутрішні справи. Народній Раді не вдалося реалізувати пропозиції надати Декларації статусу конституційного закону, натомість її положення мали бути визначальними при укладенні нового союзного договору.

Рекомендовані джерела і література

- Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). К., 2000.
- Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003.
- Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 р.р.): Навчальний посібник. К., 2004.
- Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 р.р.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002.
- Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. К., 1992.
- Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса, 1997.
- Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. К., 2000.
- Марплз Д. Україна за Горбачова // Сучасність. 1989. Ч. 2. С. 78–86.
- Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару. К., 1996.
- Політична історія України XX століття: У 6-ти т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії, 1945–2002 / Авт. тому В.П. Андрущенко. К., 2003.
- Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К., 1998.
- Україна в XX столітті (1900–2000): 36. Документів і матеріалів / Упор.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. К., 2000.

9. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ

Політична ситуація в Україні в першій половині 1991 р.

1985–1991 роки були завершальним етапом існування Радянського Союзу і перебування в його складі України. Прихід до керма держави Михайла Горбачова і розпочата з його ініціативи перебудова стали спробою партійно-державної верхівки СРСР вивести країну з кризового стану. Без проведення реформ старий лад був приречений. Але на початку 1990-х рр. стало очевидним, що всі спроби їх проведення зазнали невдач. За шість років, що минули з часу початків перебудови не було завершено жодне із задекларованих М. Горбачовим завдань. Одночасно послабився контроль центру над республіками. Ці та інші причини стали передумовою розпаду СРСР.

На початку 1991 р. внутрішньополітична ситуація в Радянському Союзі різко загострилася. Її детонатором стали криваві події у Вільнюсі. 10 січня М. Горбачов в ультимативній формі звернувся до Верховної ради Литви з вимогою відновити на території республіки дію конституції СРСР. В результаті застосування збройної сили, під час спроби захоплення Вільнюського телецентру спец підрозділом “Альфа” загинуло 14 людей. М. Горбачов намагався в цій ситуації перекласти відповідальність за людські жертви на підлеглих. Однак така його позиція викликала відверте обурення суспільства, особливо негативно відреагували представники інтелігенції. Події у Вільнюсі ще більше підірвали авторитет “центру”. Вільнюська трагедія консолідувала демократичні сили багатьох республік. В Україні, зокрема, литовські події спричинили до ще більшого розходження політичних поглядів на майбутнє держави перших осіб ЦК КПУ та Верховної Ради України – Станіслава Гуценка та Леоніда Кравчука.

Весною 1991 р. ще більш посилювалося протистояння “центру”. Прагнення регіональних політичних еліт до суверенітету особливо проявилось у республіках Балтії, Закавказзя і в Україні. Парад суверенітетів союзних республік розпочався ще на початку 90-х рр. 9 березня 1990 р. першою з такою заявою виступила Грузія. Слідом за нею 11 березня 1990 р. новообрана Рада Литовської РСР прийняла акт “Про відновлення незалежності Литовської держави”. 30 березня – Декларацію про суверенітет прийняла Верховна Рада Естонської РСР, а 4 травня – Латвія. 12 червня 1990 р., з ініціативи Бориса Єльцина Декларацію про державний суверенітет прийняла Верховна Рада Російської Федерації. За прикладом депутатів РРФСР 28 червня 1990 р. український парламент почав розглядати питання про державний суверенітет. Відтак остаточний текст Декларації про державний суверенітет України було ухвалено 16 липня 1990 р.

За цих обставин у політичному житті України головні політичні пристрасті розгорілися навколо доцільності підписання нового Союзного Договору та розбудови Радянського Союзу як оновленої “федерації рівноправних республік”. Перший президент СРСР М. Горбачов (обраний 15 травня 1990 р.) ще у листопаді 1990 р. розіслав у союзні республіки проект нового Союзного Договору. Підписання цього документу становило серйозну загрозу для консервативних сил країни. На практиці це означало перехід до федеративної держави й усунення частини старих державних структур разом з їх бюрократичним апаратом, які в нових умовах ставали непотрібними. Політика М. Горбачова в певний момент почала не влаштовувати ні ліві, ні праві сили агонізуючої держави. Перед очима одних поставала слабкість державної влади, інші бачили у ній зраду національних інтересів. В Україні ідея підписання нового договору була зустрита неоднозначно. Майже всі положення проекту суперечили Декларації про державний суверенітет України. Під тиском консервативних сил М. Горбачов звернувся за підтримкою свого проекту Союзного договору до народу, запропонувавши провести всенародний референдум щодо подальшої долі Радянського Союзу. Питання про майбутню долю СРСР він запропонував у такому формулюванні: “Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої

національності?”. У цій ситуації Голова Верховної Ради УРСР Л.Кравчук запропонував провести одночасно із Всесоюзним референдумом – республіканський. Жителям України було запропоновано дати відповідь на запитання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”. В Західній Україні був ще й третій бюлетень, в якому запитання звучало кардинально: “Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?”. 17 березня 1991 р. населення України висловили свою волю. На питання союзного бюлетеня ствердно відповіли 22,1 млн. осіб, або 70,2 %. У голосуванні на питання республіканського бюлетеня відповіли “так” 25, 2 млн. осіб, або 80,2 %. У Львівській області з ідеєю “оновленої федерації” погодилися лише 14,7 % виборців, Івано-Франківській – 16,1 %, Тернопільській – 17,6 %. Тобто майже 88 % громадян західних областей України висловилися за незалежну державу. Прихильники і противники суверенізації республіки однаково розцінювали результати референдуму як свою перемогу. Більшість населення України (за винятком трьох західних областей) була ще не готова до рішучого розриву з Союзом. Однак результати референдуму засвідчили про трансформацію настроїв українського суспільства на користь незалежності України.

У квітні 1991 р. відбувся Пленум ЦК КПРС. На ньому 45 перших секретарів обкомів із 75-ти висунули вимогу звільнити М.Горбачова з посади Генерального секретаря ЦК КПРС. Горбачову вдалося ненадовго зберегти свою посаду завдяки домовленості з керівниками дев'яти республік у Ново-Огарьово (під Москвою) 23 квітня 1991 р. Зустріч керівників РРФСР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану та Туркменістану стала спробою стабілізувати політичну ситуацію в СРСР шляхом спільного пошуку компромісної формули нового Союзного Договору (9 + 1). На зустріч не прибули лідери Прибалтійських республік, Молдови, Вірменії та Грузії. Водночас українська сторона пропонувала ідею конфедеративного міждержавного об'єднання, тобто утворення Співдружності на зразок Європейського співтовариства. 23 липня в Ново-Огарьово було розглянуто останній проект Союзного Договору. Після того як учасники зустрічі зійшлися на назві “оновленої федерації” – Союз Суверенних Республік, проект мав бути поданий на ратифікацію парламентами республік. Підписання Договору планувалося на вересень-жовтень 1991 р. Однак, наприкінці липня відбулися зустрічі М.Горбачова, Б.Єльцина і Н.Назарбаєва. М.Горбачов передбачаючи, що підготовлений проект може не отримати підтримку у Верховній Раді СРСР запропонував їм розпочати поетапне підписання не у встановлені терміни, а раніше – 20 серпня 1991 р. В обмін він погодився задовольнити деякі вимоги республік. У такому разі М.Горбачов отримував шанс залишитися і надалі лідером оновленого Союзу. Однак події стали розвиватися по зовсім іншому сценарію.

“Новоогарьовський процес” певною мірою сприяв спільним діям демократичної опозиції і націонал-комуністів у Верховній Раді УРСР. Водночас в Україні спалахнули шахтарські страйки. Вони паралізували економічну і політичну ситуацію в державі. Народ стомився від безкінечних розмов про реформи, в той час як матеріальний добробут людей все більше знижувався. Становище ставало дедалі більше небезпечним і для тоталітарної системи, та загрозливим для інтересів партійної номенклатури. Підписання Союзного договору загрожувало багатьом першим особам втратою державних посад. Найменш гнучка і недалекоглядна частина правлячої еліти з апарату ЦК, законодавчої та виконавчої влади, силових міністрів вбачали єдиний вихід в тому, щоб запровадити в країні надзвичайний стан для наведення “порядку”, а намічене на 20 серпня підписання нового Союзного Договору підштовхнуло консерваторів до рішучих дій.

Спроба державного перевороту в СРСР (серпень 1991 р.) та розгортання подій в Україні

У ніч на 19 серпня 1991 р. представники консервативного оточення президента СРСР, які займали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізолювали М.Горбачова на його кримській дачі у Форосі і запропонували скласти із себе повноваження. Так розпочалася спроба державного перевороту в СРСР метою якої було зупинити процес демократизації в суспільстві, стримати розпад агонізуючої радянської держави антиконституційним шляхом.

О 6 годині ранку 19 серпня 1991 р. офіційні теле- і радіоканали передали повідомлення з Москви про утворення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), відомого за російською аббревіатурою як “ГКЧП” –(Государственный комитет по чрезвычайному положению). За спинами заколотників стояли реакційні сили у керівництві КПРС, хоча формально до його складу не увійшов жоден компартійний функціонер, а на перші ролі вийшли потужні сили армії, КДБ, державних органів влади. До складу незаконного комітету увійшли: віце-президент СРСР Г.Янаєв, прем’єр-міністр В.Павлов, голова КДБ В.Крючков, міністр внутрішніх справ Б.Пуго, міністр оборони Д.Язов, перший заступник Голови Ради Оборони СРСР О.Бакланов, президент Асоціації державних підприємств та об’єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв’язку А.Тізяков, голова Селянського Союзу В.Стародубцев.

Цього ж дня було обнародовано чотири документи які мали на меті легалізувати змовницькі дії, і свідчили про наміри заколотників розгромити демократичні сили, відновити тоталітарну систему, зберегти унітарний характер Радянського Союзу. Першим указом віце-президент СРСР Г.Янаєв проголосив про те, що власне він приступив до виконання обов’язків Президента СРСР у зв’язку з хворобою М.Горбачова. Хоч як відомо ніяких підстав для цього не було, як і не було оприлюднено висновок медичної експертизи щодо стану здоров’я останнього. Наступний документ “Заява радянського керівництва”, на пів року запроваджував режим надзвичайного стану в окремих місцевостях СРСР, зокрема в Москві, та Ленінграді. У “Зверненні до Радянського народу” ДКНС проголосив себе “захисником” демократії і реформ. Йшлося про кризу економіки, руйнацію міжреспубліканських господарських зв’язків, падіння життєвого рівня населення, залякування голодом і т.д. “Постанова ДКНС № 1” забороняла мітинги, маніфестації, страйки, призупиняла діяльність демократичних партій та організацій, встановлювала контроль за засобами масової інформації. Окрім цього постанова пропонувала здійснити цілий ряд економічних і соціальних заходів.

Головні події цих днів розгорнулися в Москві. 19 серпня в столицю СРСР змовниками було введено Таманську мотострілкову та Кантемирівську танкову дивізії. У їхньому розпорядженні була Тульська повітряно-десантна дивізія, елітний підрозділ “Альфа”, загони спецміліції та інші силові структури. Війська перекрили основні магістралі міста, було оголошено комендантський час.

Проте наступ заколотників був зупинений керівництвом РРФСР, на чолі з Б.Єльцином, якого активно підтримали мешканці Москви. Центром опору стала Верховна Рада РРФСР. У своєму зверненні до громадян Росії Президент Б.Єльцин, Голова Ради Міністрів І.Силаєв, Голова Верховної Ради республіки Руслан Хасбулатов закликали громадян республіки підтримати законно обрані органи влади і використати у боротьбі із змовниками різноманітні форми громадського протесту. Указом Б.Єльцина від 19 серпня декрети ДКНС визнавалися не чинними на території Росії. На його заклик десятки тисяч людей вийшли на вулиці столиці і перекрили військам та бронетехніці шлях до будинку Верховної Ради РРФСР. Тисячі добровольців утворили “живе кільце” захисників навколо нього, що стало стримуючим фактором його штурму військами. Серед захисників демократії в Москві було чимало українців. Над барикадами, поруч з іншими майорів і український синьо-жовтий прапор. Поштовхом для виведення військових частин з Москви стала загибель у ніч з 20 на

21 серпня трьох юнаків. Колегія Міністерства оборони СРСР рекомендувала терміново вийти зі складу ДКНС міністру оборони Д.Язову. 21 серпня в Крим, до М.Горбачова прибули майже одночасно дві делегації. Представники ДКНС, які ще сподівалися на порозуміння з М.Горбачовим, та делегація парламенту Росії на чолі з О.Руцьким і І.Силаєвим. Президент СРСР відмовив у зустрічі керівникам путчу, яких невдовзі було заарештовано. Натомість в оточенні представників Б.Єльцина М.Горбачов вилетів до Москви. Цього ж дня в Москві відкрилася надзвичайна сесія Верховної Ради Росії, яка для всіх знаменувала поразку ДКНС. 22 серпня М.Горбачов скасував всі незаконні постанови керівників ДКНС. А самі вони були звільнені з займаних посад і заарештовані. Отож, рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, рішучі дії керівництва Росії на чолі з Б.Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових підрозділів на сторону демократії, нерішучість самих путчистів спричинили провал заколоту 22 серпня 1991 р.

Окремої уваги заслуговує розвиток серпневих подій 1991 р. в Україні. Вранці 19 серпня до Києва прибув командувач сухопутних військ СРСР генерал В.Варенников. Він з'явився в кабінеті Голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука в супроводі командуючого Київським військовим округом генералом В.Чечеватовим та першим секретарем ЦК КПУ С.Гуренком. Голову Верховної Ради України було попереджено, що будь-які спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану і радив Л.Кравчуку подумати і зайняти “правильну позицію”. Л.Кравчук опинився у складній ситуації. Він не контролював ні силові структури, ні військові сили на території республіки. За таких обставин він обрав позицію ухильного вичікування, проявивши таким чином неабияку політичну гнучкість і вміння маневрувати. Відтак висловив депутації свою думку про те, що введення надзвичайного стану на території республіки згідно з Конституцією – прерогатива лише Верховної Ради України і він не стане брати на себе ніяких зобов'язань без її скликання. Водночас Л.Кравчука насторожили слова російського генерала про те, Москва може прийняти рішення про введення надзвичайного стану на основі подання військових з України.

Після зустрічі з посланцем від ДКНС Л.Кравчук зібрав керівників політичних партій, громадських рухів та об'єднань для проведення консультацій. Заручившись їхньою підтримкою і за дорученням Президії Верховної Ради УРСР 19 серпня 1991 р. Л.Кравчук виступив по республіканському телебаченню. У ньому прозвучав заклик до громадян України до спокою і витримки. Лейтмотивом його виступу стали слова: “Ми повинні діяти так, щоб не пролилася невинна кров”. Водночас заколотники не почули у виступі української офіційної сторони підтримки ДКНС. Таким чином, в дні путчу Л.Кравчук фактично зайняв позицію з одного боку холоднокривності та витримки, з іншого – нерішучості та обережності.

Цього ж вечора було скликано термінове засідання Президії Верховної Ради УРСР. Однак ні на цьому, ані на засіданні яке відбулося наступного дня, не було прийнято жодних рішень. Комуністи, які мали більшість у Президії або голосували проти або утримувалися. Відвертий протест висловили народні депутати, об'єднані в рамках парламентської фракції Народна Рада. О.Ємець, В.Яворівський, І.Юхновський, Л.Танюк, В.Гриньов зайняли антипутчистську позицію і закликали визнати дії ДКНС антиконституційними.

20 серпня, в Києві, в Будинку письменників України відбулося засідання представників Народної Ради, Народного Руху України, політичних партій та громадських організацій. У відозві яку підписали представники 9 партій і 10 громадських організацій, вимагалось від Президії Верховної Ради України визнати утворення ДКНС антиконституційною акцією, вжити рішучих заходів щодо захисту державного суверенітету України, скликати позачергову сесію Верховної Ради не пізніше 22 серпня. Водночас представники політичних партій і організацій демократичного спрямування об'єдналися в коаліцію “Незалежна Демократична Україна”. 20 серпня о 14.00 частина членів Президії Верховної Ради України (О.Ємець, В.Гриньов, В.Яворівський, Л.Танюк, В.Пилипчук, Д.Павличко, І.Юхновський) виступили із засудженням перевороту. У “заяві сімох” вони кваліфікували дії ДКНС як

антиконституційні і незаконні, водночас висловили свою підтримку демократичним силам Росії, а сам комітет вважали самочинним і контрреволюційним. А в разі спроби захоплення путчистами влади в Україні закликали народ до непокори.

Після дводобового майже безперервного засідання президія Верховної Ради УРСР 20 серпня ввечері нарешті ухвалила заяву, яка була компромісом між демократичною більшістю та комуністичною меншістю. В ній наголошувалося, що на території УРСР влада буде послідовно відстоювати права людини, демократичні завоювання перебудови. У документі також йшлося про запобігання дестабілізації в республіці, говорилося про необхідність утримуватися від мітингів, страйків як цього вимагали путчисти, однак, важливою було заява про те, що дія постанов ДКНС на території України не визнавалася. 21 серпня було скликано екстрену нараду Верховної Ради УРСР. Л. Кравчук засудив переворот в Москві як неконституційний.

Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Офіційна позиція ЦК КПРС і ЦК КПУ щодо ДКНС не була задекларована відкрито. З одного боку є відомості про те, що Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця шифрограму на підтримку дій ДКНС. З іншого, існує офіційний документ, лист ЦК КПУ, адресований 19 серпня Київському міському Компартії України з пропозицією керуватися змістом виступу по телебаченню Голови Верховної Ради Л.Кравчука. Очевидним є те, що вищі компартійні структури в Україні були готові підтримати антиконституційний переворот, адже всі головні “текачепісти” належали до чільних органів влади. Керівництво ЦК КПУ, попри словесну завісу, фактично опинилося на боці заколотників. Вже після провалу путчу, 23 серпня, в приміщенні Львівському обкому КПУ було вилучено документи, які свідчили про те, що натхненником і організатором путчу був партапарат. Опозиційна лінія, яка спиралася на прояви народного невдоволення, дозволила визначитися у вирішальний момент тим суверен-комуністам, які до цього часу маскували свої національні почуття. Це дало можливість солідарно ухвалити ті рішення щодо ДКНС, які стали доленосними для України. Водночас дії заколотників призвели до дискредитації Компартії.

Публічним центром опозиційних настроїв щодо ДКНС стали національно-демократичні сили, об’єднані в політичні партії, громадські об’єднання й рухи. Народний рух України на середину дня 19 серпня оприлюднив заяву за підписом тодішнього Голови НРУ І.Драча де зазначалося, що Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов’язковими для себе. Громадян України закликали створювати осередки активного руху опору, для координації всеукраїнського страйку. Основними центрами антипутчистських виступів були західні області України, Харків, Київ, та Донецьк. Ситуація була ще невизначеною, однак обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей прийняли сміливі рішення про неправомірність дій указів заколотників на територіях згаданих областей. Зокрема Львівська обласна рада закликала громадян до масових актів непокори. Такі ж заклики прозвучали і від представників Комітету громадянської згоди, проводу Крайової організації НРУ, Демократичної спілки молоді Львівщини. Пророчими стали слова Б.Гориня на засіданні Ради Львівської обласної організації Української Республіканської Партії: “Довго заколотники не протримаються... Ми повинні внести свою власну частку в боротьбі за незалежність... Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною”. 20 серпня тисячі львів’ян вийшли на віче. У численних виступах було засуджено спробу перевороту, висловлено готовність захищати суверенітет України. Про основні тенденції ставлення громадян України в цей час до ДКНС свідчать такі статистичні дані. За даними “Соцінформ”, на запитання: “Чи вважаєте Ви законною діяльність комітету з надзвичайного стану?” – 20-21 серпня 1991 р. негативну відповідь дали в Києві – 75% опитуваних, у Львові – 73%, у Москві – 57%. Таким чином зустрівши опір широких верств населення країни, путч провалився.

Події у Верховній Раді 24 серпня 1991 р. та проголошення незалежності України

Провал перевороту став поразкою реакційних сил. Демократичним силам вдалося не тільки вистояти, а й при підтримці народних мас перемогти путчистів. Серпневі події 1991 р. викликали серйозні зміни у державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР.

24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради України. Ця дата стала початковим пунктом у відліку нової сторінки історії України як незалежної держави. На сесії було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці та прийнято ряд винятково важливих рішень. Серед них доленосними для українського народу були постанова “Про політичну обстановку в Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту” та “Акт проголошення незалежності України”. З доповіддю виступив Леонід Кравчук. Із співдоповідями – О. Мороз і І. Юхновський. Л. Кравчук у промові запропонував означити і сформувані всі структури суверенітету та механізми його практичного втілення. Оскільки спроба державного перевороту показала незахищеність республіки як від зовнішніх так і від внутрішніх зазіхань, Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про статус військ, що перебували на території України, вирішити проблему департизації силових органів республіки. Були запропоновані заходи і для забезпечення економічного суверенітету України. І. Юхновський, який виступив від Народної Ради запропонував обнародувати документ, в котрім було б зафіксовано новий державний статус України, вищість її Конституції, законів та державних указів. Водночас представники Народної ради вимагали заборонити діяльність Комуністичної партії України. Увечері 24 серпня Верховна Рада Української РСР переважною більшістю голосів (346 – “за”, 4 – “проти”) ухвалила Акт проголошення незалежності України. З урахуванням його виняткової важливості і значення для українського народу наводимо його повний текст.

“Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв’язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про Державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України. Територію України – неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його підписання”.

Хоча формально Україна вже була проголошена незалежною і самостійною державою, однак для зміцнення легітимності статусу новоутвореної держави, за наполяганням Л. Кравчука і за підтримки лідера Народної Ради І. Юхновського, було вирішено провести 1 грудня 1991 р. республіканський референдум з метою всенародного підтвердження Акту. Водночас Верховна Рада ухвалила рішення провести в цей день вибори Президента України. Окрім того було прийнято згадану постанову в якій визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, запобігати неконтрольованому вивозу за межі республіки матеріальних ресурсів, захищати споживчий ринок республіки, ввести в обіг власну грошову одиницю.

Таким чином, здійснені Верховною Радою рішучі кроки ознаменували радикальний поворот у свідомості української політичної еліти та масовій свідомості громадян України. Вперше за багато віків український народ одержав змогу вирішувати долю своєї країни.

Очевидно, що результати прийнятих рішень в Україні залежали від позиції комуністичної більшості, оскільки з 450 парламентських мандатів їм належало 239. “Група 239” протягом декількох місяців перебувала під тиском націонал-демократичних сил Верховної Ради, які бажали проголошення незалежності. Тож прийняття доленосного акту стало можливим не лише завдяки збігові історичних обставин, але й завдяки активній попередній роботі різних політичних сил. Частина колишньої партноменклатури адекватніше розуміла тогочасні реалії суспільно-політичного життя. Водночас тактика опозиції по використанню суперечностей усередині правлячої більшості виявилася продуктивною. Разом з тим важливим чинником, завдяки якому вдалося за такий відносно короткий час проголосити незалежність України, став фактор ситуативного збігу позицій національно-демократичної опозиції та суверен-комуністів.

Отже, проголошення незалежності, поклавши початок принципово новому періоду в історії України, разом з тим стало символічним ще в одному відношенні. Воно продемонструвало часткове співпадіння інтересів двох груп, що до того майже в усьому протистояли: старій номенклатури й національно-демократичної опозиції. Звичайно, загальні інтереси, з яких виходила кожна з цих груп, були різними. Для націонал-демократів несподівано відкрилася можливість реалізувати заповітну мрію, яку більшість з них бачила лише у далекій історичній перспективі, – побудову незалежної Української держави. Для номенклатури це був єдиний спосіб владу зберегти; існування в єдиному просторі з Росією, що перемогла путчистів і чії перспективи вбачалися в той момент пов'язаними з максимальною демократизацією, загрожувало не тільки втратою влади, але й можливою відповідальністю за її використання в минулому. Тож не дивно, що в критичний момент, усвідомивши цю дилему, представники номенклатури в Верховній Раді не тільки перетворилися на прихильників незалежності, але й визнали за доцільне відмовитися від скомпрометованих власних партійних структур, прийнявши рішення про заборону компартії. Але така одноставність при проголошенні незалежності з одного боку породила ейфорію, пов'язану з ілюзією національного єднання, з іншого – відкрила можливості для подальшого порозуміння номенклатури з правою частиною політичного спектру. Точніше було б сказати про швидке порозуміння головної й найбільш впливової частини старої номенклатури зі значною, а може й більшою частиною лідерів та ідеологів правих. Останні таким чином переходять від опозиції до влади до співпраці з нею. Закладаються підвалини союзу цих двох груп, правила гри та розподіл ролей, який в загальних рисах зберігаються й донині. Основні принципи цього розподілу такі: за номенклатурою залишаються командні пости й реальні управлінські функції, перш за все у сфері економіки; праві партії й політики домінують у ідеологічній сфері, а також значною мірою впливають на зовнішню політику. Це, в основному, відповідало інтересам обох груп.

25 серпня Президія Верховної Ради прийняла рішення про націоналізацію майна КПРС та КПУ на території України. А 26 серпня 1991 р. було видано Указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України. 30 серпня, коли створена президією Верховної Ради спеціальна комісія довела участь партапарату у підготовці путчу. Л. Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради “Про заборону діяльності Компартії України”.

Таким чином, 24 серпня 1991 р. Україна прийняла юридичне рішення про незалежність. Україна мирним шляхом, без кровопролиття, що було характерним для попередніх етапів її боротьби стала самостійною і суверенною державою. З проголошенням незалежності України починається новий період суспільно-політичного життя.

Повним ходом, як відзначає в одній зі своїх праць історик Володимир Баран ішов “парад незалежностей”. 20–21 серпня його розпочали Латвія, Литва та Естонія, а 24–31 серпня його продовжили Україна, Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан, Киргизія. В наступні місяці про свою незалежність заявили інші союзні республіки, що почали практичну розбудову національної державності. Процес суверенізації суттєво змінив геополітичну ситуацію на колишніх теренах СРСР. За таких обставин Росія почала неприховано висловлювати імперські амбіції, претендувати на роль єдиного спадкоємця Радянського

Союзу. Урядовці РРФСР стали робити заяви про можливість перегляду кордонів з Україною, в разі якщо остання не погодиться на відновлення нової союзної держави. Зокрема прес-секретар Б.Єльцина П. Воцанов 26 серпня 1991 р. заявив, що “Росія не ставить під сумнів право на самовизначення, однак існує проблема кордонів, неврегульованість якої можлива і є допустимою лише при існуванні закріплених відповідним договором союзницьких стосунків. У разі їх припинення РРФСР залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів. Сказане стосується всіх союзних республік”. У центральних виданнях, на телебаченні та радіо розгорнулася антиукраїнська компанія. 28 серпня до Києва прибула російська делегація у складі О. Руцького, О. Собчака, С. Станкевича та ін. Метою візиту російських політиків була спроба переконати депутатів Верховної Ради України анулювати Акт проголошення незалежності України і залишитися у складі СРСР. Однак українська сторона проявила рішучість, наслідком якої стало підписання сторонами комюніке, що залишило в силі принципи неподільності й недоторканості кордонів згідно російсько-українського Договору від 19 листопада 1992 р.

Таким чином у політичну практику стосунків колишніх республік приходили нові реалії. Росія хоч болісно, але все-таки змушена була сприймати Україну в новій іпостасі.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991р.

1 грудня 1991 р., відповідно до попередньо прийнятих Верховною Радою України рішень відбулися Всеукраїнський референдум та вибори Президента України. Однак шлях від проголошення Акту про незалежність України і до підтвердження його волевиявленням всього українського народу був далеко не простим. У новоствореній парламентській газеті “Голос України” було опубліковано звернення Верховної Ради до громадян республіки із закликом підтримати незалежність на референдумі 1 грудня. Хоч закон про заснування інституту президентства в Україні було ухвалено ще за півтора місяця до серпневого заколоту, однак ідея президентства як і ідея референдуму в українському суспільстві сприймалися неоднозначно. Й серед політиків були небезпідставні побоювання, що, що під виглядом посади президента може легко утворитися авторитарний режим. На хвилі демократизації символом політичної демократії і свободи виступав парламент, саме тому ідея парламентської республіки на початку 90-х рр. мала значно більше прихильників.

Наприкінці осені 1991 р. загострилася боротьба за посаду Президента України. Своїх кандидатів на президентське крісло висунули 109 партій, рухів та трудових колективів. 7 осіб з 95 претендентів були зареєстровані Центральною виборчою комісією. Історик та політик Володимир Литвин у монографії “Політична арена України: Дійові особи та виконавці” виділяє три групи претендентів в президенти. До першої він зараховує Л. Кравчука, В. Чорновола та Л. Лук’яненка. Всі вони досвідчені політики зі стажем. До другої – тих, хто зійшов на політичну арену 1990 р. До цієї групи він відносить В. Гриньова та І. Юхновського. І до третьої – маловідомих політиків Л. Табурянського та О. Ткаченка. Найбільші шанси на перемогу мав Л. Кравчук. На його стороні був досвід політичної діяльності, репутація зваженого політика і позиція у якій кожен виборець бачив те, що хотів. Передвиборча програма Л. Кравчука складалася з п’яти “Д”: Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра. Першість Л.Кравчука відзначали і його суперники. Зокрема В. Чорновіл реально оцінюючи стан справи, зазначав, що на боці Кравчука і адмінресурс і досвід. Однак найбільшою вадою демократів він вважав початок боротьби між самими лідерами демтабору. Як і прогнозувалося переконливу перемогу одержав Л.Кравчук. За нього проголосувало 61,59% виборців. За В. Чорновола віддали свої голоси 23,27%, Л.Лук’яненка – 4,49%, В.Гриньова – 4,17%, І.Юхновського – 1,74%, Л.Табурянського – 0,57%. Отже, першим всенародно обраним президентом став Леонід Кравчук. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради він склав присягу народові України. Цього ж дня на пленарному засіданні Головою Верховної Ради обрано Івана Плюща.

1 грудня 1991 р., відповідно до вищезазначених рішень, відбувся всеукраїнський референдум. У голосуванні взяли участь 31,9 млн. громадян, або 84,2 % загальної кількості включених до списків. 28,8 млн. громадян, тобто 90,3% підтвердили Акт проголошення незалежності. Таким чином результати голосування засвідчили, що за незалежність висловилися 76% усіх дієздатних громадян України. Найменший відсоток громадян, що проголосували за незалежність (54%), у Криму. Найбільший – у Тернопільській області, майже 98,7%. Високі результати референдуму викликали з одного боку здивування, з іншого – захоплення такою однотайністю. Наслідки всенародного волевиявлення 1 грудня 1991 р. засвідчили, що український народ існує як нація. Референдум став поворотним моментом в українській історії. Його результати дали перспективу для дальшого просування України по шляху мирного демонтажу Радянського Союзу.

Роль України в розпаді радянської імперії

7–8 грудня 1991 р. Президент України Л. Кравчук, Росії – Б.Єльцин та голова Верховної Ради Білорусії Станіслав Шушкевич провели в Біловезькій Пущі. Тут було підписано Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Факт припинення Радянського Союзу було задекларовано у документі під назвою “Угода про створення Співдружності Незалежних Держав”. У документі зазначалося: “Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація, Україна, як держави-засновниці Союзу РСР, які підписали Союзний Договір 1922 року, констатуємо, що Союз РСР як об’єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив своє існування”. 10 грудня його ратифікували парламенти України і Білорусії, 12 грудня – Росії. Питання про те хто “розвалив” СРСР і до сьогодні не дає спокою багатьом політикам та історикам. У цьому зв’язку, очевидно, має рацію перший президент незалежної України Л. Кравчук, який характеризує перебіг тогочасних подій зазначав: “Чому розпався Союз? Та не тому, що поганими політиками і людьми виявилися Кравчук, Єльцин і Шушкевич. Чи, навпаки, гарними. Не в тім річ. Все одно прийшли б інші й зробили б те саме. Існують об’єктивні закони, з якими не можна не рахуватися”. Чимало моментів грудневої події, що відбулася у білоруській офіційній резиденції “Віскулі” й нині лишаються таємницею для широкого загалу. Однак очевидним залишається той факт, що українські політики відіграли не останню роль в розпаді радянської імперії. Дослідник цього періоду О. Бойко, аналізуючи реальну суть “демократичного перевороту” у Біловезькій Пущі подає своє бачення цих подій. На його погляд керівники України, Росії, та Білорусії мали різні мотивації щодо “Біловезького розлучення”. Однак усіх їх об’єднувала спільна мета. Насамперед це здобуття республіками справжньої незалежності, усунення з політичної сфери союзного центру, мінімізація негативних результатів від розпаду СРСР. Таким чином до моменту підписання біловезької угоди інтереси колишніх радянських республік співпали в головному – у намаганні як можна скоріше завершити процес власної суверенізації. Кожна з них хотіла максимально наповнити “матеріальним змістом” свої права на власність, бюджет, податки тощо. Кожна мріяла про швидке дипломатичне визнання зовнішнім світом.

Для Л. Кравчука біловезькі рішення зняли на певний час проблему кордонів та територіальних претензій Росії до України, дали можливість не загострювати увагу на проблемі енергоносіїв, відкрили шлях визнання України Заходом.

При ратифікації документів, підписаних у Біловезькій Пущі Українським парламентом, думки політиків розділилися. Одні пропонували його ратифікувати, аби остаточно визначитися з незалежністю України. Інші – ревниво поставилися до “самоуправства” Президента, що не порадився з Верховною Радою. Треті ж виступали проти вступу України в будь які нові структури, доки незалежна держава не “встане на міцні ноги”. Однак справу було зроблено. Л. Кравчук як представник від України формально у Біловезькій Пущі діяв у відповідності до юридичних норм і своїх посадових прав.

Заключним актом розпаду СРСР стала відставка М. Горбачова з поста Президента радянської держави 25 грудня 1991 р. Таким чином на геополітичній карті світу, на уламках

СРСР утворилася нова держава – Україна. В історії українського народу розпочався новий період – період незалежності.

Рекомендовані джерела і література

Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003.

Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 р.р.): Навчальний посібник. – К., 2004.

Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.). – Ніжин, 2006.

Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008.

Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії. – К., 1994.

Литвин В. Історія України: Підруч. – К., 2006.

Історія України XX – XXI століття: Навч. посібн. / П. Панченко, Н. Барановська, С. Падалка та ін.; За заг. Ред. В. Смолія. – К., 2004.

Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Курас (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 6.

Михальченко М., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна. 1991–1995. – К., 1996.

Рибак І. Історія радянського суспільства (випробування, криза та загибель 1941–1991 рр.). Кам'янець-Подільський, 1998.

10. РОЗБУДОВА ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ

Реорганізація системи влади. Конституція України 1996 р.

Керівники тільки що проголошеної незалежної української держави розуміли, що одночасна руйнація всіх старих державних структур могла лише поглибити політичний, економічний та правовий хаос республіки. Тому законодавчі інститути було залишено без змін, а виконавчі зазнали реорганізації. Концепція реорганізації державного управління передбачала розмежування законодавчої та виконавчої влад і місцевого самоврядування. Було вирішено вилучити у Рад законодавчі функції, зокрема на рівнях області та району, тобто ліквідувати їхні виконкоми. Натомість 5 березня 1992 р. за поданням президента Л. Кравчука Верховна Рада прийняла Закон “Про представників Президента України”. Згідно закону найвищими посадовими особами виконавчої влади стали голови місцевих державних адміністрацій, сформованих на базі колишніх виконкомів, їхніх управлінь та відділів. Представники президента в областях і районах набули досить широких повноважень. У Республіці Крим (таку назву в лютому 1992 р. дістала Кримська АРСР) президент України встановив своє представництво. Запровадження інституту представників президента дещо зміцнило виконавчу вертикаль влади, однак не зняла існуючих протиріч між Верховною Радою, Президентом та Прем’єр-міністром. Головні проблеми державного будівництва розв’язувалися вкрай повільно. Верховна Рада скликання 1990 р. так і не спромоглася прийняти нову конституцію, хоча проект її не раз перероблявся. Тому залишилися відкритими питання, чи буде Україна президентською чи парламентською республікою, унітарною чи федеративною державою, як розподілятимуться повноваження між Президентом, урядом і Верховною Радою.

Невпорядкованість системи державного управління була однією з причин тертя і наруги між центром і районами. Влада часто виявлялася безсилою перед проблемами, що поставали перед суспільством у перші роки незалежності. Тому наприкінці 1994 р. Президент України Леонід Кучма вніс на розгляд Верховної Ради проект закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”, який був схвалений у травні 1995 р. За цим законом Президент став одноосібним главою виконавчої влади, мав право самостійно формувати уряд без узгоджень і затверджень Верховної Радою. Органами виконавчої влади на місцях ставали державні адміністрації, керівниками яких Президент затверджував, обраних населенням, голів відповідних Рад. Компетенції місцевих Рад значно обмежувалися. В Україні фактично встановлювалася президентська вертикаль влади.

Для того, щоб Закон “Про державну владу на місцеве самоврядування” почав ефективно діяти, потрібно було змінити низку статей Конституції 1978 р. Верховна Рада, у якій більшість належала прокомуністичним силам, всіяляко саботувала такі зміни. Президент Л. Кучма у травні 1996 р. видав указ про проведення опитування громадської думки щодо довіри Президентові та Верховній Раді. Налякана перспективою дострокового розпуску, Верховна Рада поступилася, і в червні було підписано “Конституційний договір”, який призупинив чинність статей Конституції 1978 р., що суперечили закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”.

Після цього у Верховній Раді розгорнулася запекла боротьба навколо проекту нової Конституції. Під час обговорення проекту Конституційна комісія отримала понад 47 тис. різних пропозицій, на їх основі було доопрацьовано 188 статей Конституції, 48 вилучено, внесено 30 нових. 4 червня 1996 р. депутати прийняли проект Конституції у першому читанні. Однак проходження проекту в другому читанні загальмовувалося. Тоді Президент 26 червня підписав указ про Всеукраїнський референдум щодо прийняття Конституції України, причому на референдум планував винести попередній проект Конституційної комісії, який передбачав ширші повноваження Президента. Це означало, що Верховна Рада не матиме впливу на зміст Конституції. Напруга у владних структурах досягла крайніх меж. Все активніше ширилися чутки про готовність Президента розпустити парламент. За

можливості такого розвитку подій Верховна Рада майже протягом доби проводила засідання і 28 червня 1996 р. Конституцію України було прийнято. Важливу роль у досягненні консенсусу відіграли Голова Верховної Ради О. Мороз і голова узгоджувальної комісії, народний депутат Михайло Сирота. За прийняття Конституції проголосувало 338 народних депутатів, проти – 18, утрималися – 5, не голосувало – 25.

Конституція 1996 р. стала результатом політичного компромісу різних політичних сил, вона надала великі можливості Президенту залишатися домінуючим елементом політичної системи. Це дало підстави багатьом експертам говорити про трансформацію України з президентської до президентсько-парламентської республіки. У налузі прав і свобод людини, за визнанням іноземних правників, українська Конституція була однією з найдосконаліших у світі. Інша річ, що значна частина цих прав і свобод не завжди реалізовується. Історичне значення Конституції 1996 р. полягало в тому, що вона закріпила процес становлення незалежної України і накреслила той правовий та суспільний ідеал, якого необхідно ще досягти. 16 жовтня 1996 р. було створено Конституційний Суд України у складі 18 суддів як гарантію додержання конституційних норм.

Як показав розвиток подій, Конституція 1996 р. не консолідувала політичну еліту України, що супроводжувалося конфронтацією між Президентом, Верховною Радою, Кабінетом Міністрів.

У серпні 2002 р. Л. Кучма виступив з ідеєю проведення зміни моделі політичної системи в Україні з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Досягнути це передбачалося шляхом перерозподілу владних повноважень від Президента на користь Прем'єр-міністра. Добровільна відмова самими Л. Кучмою від частини своїх повноважень викликала сумніви в ширості декларованих ним намірів. Окрім того, певні політичні сили не бажали обмеження президентських повноважень напередодні виборів. Однак гостра політична криза, в якій опинилася Україна під час президентських виборів 2004 р. змусила політиків, представлених у Верховній раді, повернутися до цього питання. Прийнятий 8 грудня 2004 р. Закон “Про внесення змін до конституції України” мав компромісний характер. Він виступав умовою і одночасно гарантом проведення повторного голосування 26 грудня 2004 р.

Внаслідок прийняття змін до Конституції президент став залежним від Верховної Ради щодо визначення кандидатури на посаду Прем'єр-міністра. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді, яка має складати більшість і має бути сформована протягом місяця з дні першого засідання, повинна визначати кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра України. Власне коаліція вносить пропозицію Президенту щодо кандидатури прем'єра. Це право має стосовно Президента зобов'язуючий характер, оскільки подання про призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра, має відбутися в строк не пізніше, ніж на 15-й день після отримання такої пропозиції. Президент втратив також право відправлення Прем'єр-міністра у відставку. Суттєво скоротився вплив Президента на призначення міністрів. Лише міністр оборони і закордонних справ призначаються Верховною Радою за подання Президента, інші члени Кабміну призначаються Верховною Радою за подання Прем'єр-міністра. Відповідно Президент втратив право і на звільнення міністрів. Змін зазнало право Президента на дострокове припинення повноважень парламенту, призначення і звільнення з посади головного прокурора України та ін.

Таким чином, інститут президенства, запроваджений в Україні в переддень отримання незалежності, протягом усього подальшого періоду знаходився на етапі беззаперечної трансформації, детермінуючи зміст та інтенсивність перебігу політичного життя країни. Схоже на те, що надії на стабілізацію політичного життя після прийняття даного закону так і не справдилися. Протистояння між Президентом щодо обсягу владних повноважень навпаки ще більше загострилось і привело до чергової політичної кризи та розпуску парламенту. Проведені 30 березня 2007 р. дострокові парламентські вибори змінили конфігурацію правлячої коаліції у Верховній раді. Уряд очолила лідерка БЮТ Юлія Тимошенко, однак не зняла гостроти існуючих протиріч у взаєминах Президент – Прем'єр-міністр.

Особливе місце в процесі становлення державно-територіального устрою незалежної України належить законодавчому врегулюванню взаємовідносин між центральними органами державної влади та органами управління Автономної Республіки Крим. Після проголошення України незалежною державою у відносинах центру і Кримської автономії виникла низка політико-правових проблем, які підсилювались нагнітанням у Криму антиукраїнських настроїв. Радикальні представники російської громади виступали за відновлення СРСР або за приєднання Криму до Росії, що суперечило суверенітету України, загрожувало її територіальній цілісності. Поступово ці проблеми були розв'язані шляхом прийняття Верховною Радою України законів “Про Автономну Республіку Крим”, “Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим” і особливо – прийняття нової Конституції України 1996 р.

У Конституції України Автономній Республіці Крим присвячено окремий десятий розділ. Її статус визначено як адміністративну автономію, що є невід'ємною складовою частиною України. Республіці надані широкі повноваження в питаннях організації та діяльності органів влади і місцевого самоврядування, прийняття нормативно-правових актів, що не суперечать законам України, права власності на об'єкти, що їй належать. АР Крим здійснює розпорядчі і контрольні повноваження в розробці й реалізації програм економічного, соціального і культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля; створення і функціонування вільних економічних зон згідно з законодавством України. До повноважень Автономної Республіки Крим віднесені також питання реалізації державної політики в галузі освіти, культури, розвитку мови і національних традицій, охорони здоров'я, спорту тощо.

Як відомо, в Україні, крім українців, проживають представники понад 130 національностей. 39 етнічних груп уконституювалися як національні меншини, тобто утворили свої національні громадські організації, які черед органи державної влади та місцевого самоврядування захищають права та інтереси своєї національності. Найбільшими національними меншинами є росіяни (22 %), євреї і білоруси (по 1 %), а також кримські татари, молдавани, болгары, поляки, угорці, румуни, гагаузи та ін.

Незалежна Українська держава зуміла налагодити проблеми статусу та національно-культурного розвитку національних меншин, уникнути етнічних конфліктів, зберегти високий рівень міжнаціональної злагоди. Цьому сприяло, насамперед те, що вже в перші роки незалежності Верховна Рада України ухвалила закони, які регламентували права національних меншин: “Декларація прав національностей України” (1991 р.), “Про громадянство України”, “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту”, “Про свободу совісті і релігійні організації”, “Основи законодавства України про культуру”. Конституція України 1996 р. закріпила статус української мови як державної, але гарантувала “вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”, проголосила державне сприяння “розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”. Конституція зафіксувала нове розуміння українського народу як “громадян України всіх національностей”. В Україні утвердилося розуміння української нації як державно-політичної, а не етнічної спільноти, що дає змогу національним меншинам вважати себе українцями, зберігаючи свою етнічну самостійність.

Запровадження державних атрибутів

Особливе місце у державні атрибутиці посідають гімн, герб і прапор. Український народ давно визначився зі своїми національними символами, обравши за гімн пісню на слова Павла Чубинського та музику Михайла Вербицького “Ще не вмерла Україна”, герб – тризуб князя Володимира та прапор – синьо-жовте знамено кольору неба і стиглого пшеничного поля. Але офіційне визнання національної символіки як державної проходило у складній

політичній боротьбі. Лише 4 вересня 1991 р. після тривалої дискусії і голосування його урочисто підняли над будівлею Верховної Ради. 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради він був затверджений Державним прапором.

15 січня 1992 р. затверджено мелодію Гімну авторства композитора М.Вербицького, написаного 1863 р. на слова П. Чубицького “Ще не вмерла Україна”. Наступного дня розпочалося його повсюдне виконання. Остаточо Гімн України в новому обсязі (з музикою і словами) було прийнято Верховною Радою 6 березня 2003 р. 334 депутати проголосували за.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України.

Важливим атрибутом держави є її громадянство. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла закон “Про громадянство України”, що визначив громадянство як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. На підставі двосторонніх міждержавних договорів дозволялося подвійне громадянство (згодом цю норму закону було скасовано). Незалежна Україна надала громадянство усім, хто на момент набуття чинності Закону проживав на її території, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань і не був а той час громадянином інших держав. Після прийняття даного Закону протягом кількох років тривав обмін радянських паспортів на українські.

Створення збройних сил, Служби безпеки України

Держава і армія – дві суспільні структури, які не існують одна без одної. Немає держави, якщо не існує армії. Немає армії, якщо не існує держави. Тож перші кроки творення державності українського народу органічно пов’язані з творенням власної армії. Україна була першою серед нових країн, що утворились після розпаду СРСР, яка створила власні Збройні Сили. Розробка концепції оборони і створення власних збройних сил стала одним із пріоритетних напрямків діяльності Верховної Ради України.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Постанову за № 1431-ХІІ “Про військові формування в Україні”. На підставі цієї Постанови всі військові формування, дислоковані на території республіки, підпорядковуються Верховній Раді України. Надзвичайно важливим кроком у створенні власної армії стала організація Міністерства оборони України. Постанова зобов’язувала уряд України приступити до створення Збройних Сил України, Республіканської гвардії та її підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України. Отже від дня проголошення незалежності Україна правовим шляхом почала будувати свої Збройні Сили. Формування української армії відбувалося в умовах великої протидії як в самій країні, так і зовні, особливо вищим військовим командуванням СРСР.

3 вересня 1991 р. Верховна Рада звернулася з Відозвою до всіх військових частин, з’єднань, об’єднань, дислокованих на території України, в якому підтвердила свій курс на підтримку військових формувань, гарантій у збереженні всіх пільг, пенсій і допомог, раніше наданих військовикам та членам їх родин. У цей час Верховна Рада України призначила міністром оборони генерал-майора К. Морозова.

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила “Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України”. Дана Концепція визначила основні напрямки організації і створення Української армії. Вона передбачала наявність в Україні військ двох рівнів: Збройні Сили України та з’єднання (частини) колективної стратегічної оборони. На підставі Концепції створювалась Рада оборони України, яка була найвищим державним органом керівництва питаннями оборони і безпеки держави, розробляла основні напрямки військової політики та військового будівництва. До її складу увійшли Голова Верховної Ради, прем’єр-міністр, голова Комісії Верховної Ради України з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій, міністр закордонних справ, голова служби національної безпеки,

командувач прикордонних військ, командувач республіканської гвардії, начальник штабу цивільної оборони. Визначалось місце в органах військового керівництва Міністра оборони та Головного штабу Збройних Сил. Законодавче регулювання в сфері оборони здійснювала Верховна Рада України, а Головнокомандуючим призначався Голова Верховної Ради (після обрання – Президент) України.

17 жовтня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради України були підпорядковані всі розміщені на її території військові частини, підрозділи залізничних військ, війська урядового зв'язку, що входили в структуру КДБ СРСР, цивільної оборони, а також військову техніку і майно авіації і флоту. Будівництво Української армії йшло безкровним парламентським шляхом, але з протистоянням імперських сил, яке почалося відразу після прийняття українським парламентом відомих рішень про порядок проходження військової служби громадянами України і загострювалось в міру розгортання діяльності стосовно створення Української армії.

14 листопада 1991 р. Указом Президії Верховної Ради схвалено текст військової присяги та Тимчасове положення про порядок її складання. А 20 листопада 1991 р. Постановою Кабінету Міністрів затверджено Тимчасове положення “Про Міністерство оборони України”, згідно з яким передбачався апарат з 248 осіб.

6 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закони “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”, а 12 грудня “Про альтернативну (невійськову) службу”. Саме ними було затверджено основні принципи будівництва українського війська. Головною метою військової політики України визначалася гарантія національної безпеки власної держави. Встановлювались правові основи діяльності органів державної влади і управління щодо забезпечення оборони України. Так, згідно з затвердженими повноваженнями, Верховна Рада формує і проводить воєнну політику та приймає відповідні закони, утворює Раду оборони України, затверджує воєнну доктрину і концепцію військового будівництва, обсяг бюджетних асигнувань на оборону, загальну структуру та чисельний склад Збройних Сил України; кандидатури на посади міністра оборони і начальника Генерального штабу; військову присягу і військові статuti, військову символіку; державну програму розвитку озброєння та військової техніки, її функціонування.

Верховній Раді надавалося право заслуховувати Президента України про стан оборони України, звіти Прем'єр-міністра і міністра оборони та інших посадових осіб із питань оборони. У випадках необхідності виконання міжнародних договорів, а також за поданням Президента у разі воєнного нападу або загрози воєнного нападу Верховна Рада вводить воєнний стан на всій території України чи в окремих місцевостях, вона ж приймає рішення про відміну воєнного стану, про припинення стану війни та про укладання миру, визначає військові звання, свято – День Збройних Сил України, присвоює найменування кораблям першого і другого рангу.

На підставі цього закону Президент як Верховний головнокомандуючий і Голова Ради оборони і безпеки України забезпечує обороноздатність країни та постійну бойову готовність Збройних Сил Він затверджує план їх розвитку та стратегічні плани їх використання, дислокації та розташування, а також затверджує положення про Генеральний штаб; приймає рішення та видає наказ про ведення бойових дій; призначає і звільняє вище військове командування, присвоює вищі військові звання; приймає рішення про призов громадян України на строкову військову службу та звільнення в запас військовослужбовців строкової служби; встановлює повноваження, організацію і порядок діяльності органів військового управління; встановлює військові свята. Президент координує діяльність державних органів в галузі оборони, веде переговори і підписує міжнародні договори з військових питань.

Кабінет Міністрів України вирішує, як практично забезпечити обороноздатність країни, керує відповідними органами і організаціями з оснащення Збройних Сил, озброєнням військовою технікою, іншими матеріальними засобами; керує мобілізаційною підготовкою та мобілізацією народного господарства під час війни; створює і ліквідує навчальні

заклади, визначає чисельність громадян, які підлягають призову на дійсну військову службу, видає відповідні правові акти з цих питань.

Визначено і функції Міністерства оборони, яке безпосередньо управляє Збройними Силами і повністю відповідає за готовність до оборони країни. Міністерство оборони керує бойовою, оперативно-технічною та морально-психологічною підготовкою військ, керує військовою наукою, організує і забезпечує військово-патріотичне виховання особового складу, визначає чисельність військовослужбовців у кожному виді та роді військ; забезпечує підготовку та розстановку кадрів. Міністерство оборони бере участь у розробці воєнної доктрини та формуванні оборонного бюджету, в організації мобілізаційної підготовки народного господарства України, планує і організує перепідготовку військовозобов'язаних, призов громадян на дійсну строкову службу та звільнення в запас.

Законом “Про Збройні Сили України”, було проголошено створення власних Збройних сил суверенної держави. Стаття 2 Закону затвердила деполітизацію армії, де вказувалось, що будь-яка діяльність політичних партій і рухів у Збройних Силах забороняється. Загальна структура Збройних Сил, роди, види військ, їхній кількісний склад, озброєння, фінансове та матеріальне забезпечення затверджується Верховною Радою за поданням Президента України.

Таким чином, Закон “Про Збройні Сили України” закріпив основні принципи їх будівництва, став основною юридичною базою військового законодавства та будівництва армії України.

3 січня 1993 р. за наказом Міністерства оборони у військових формуваннях, дислокованих на території України, розпочалося прийняття військової присяги. Цей процес набрав динамічного і масового характеру. На кінець січня присягу прийняло 350 тисяч військовозобов'язаних. 25 березня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, згідно з яким оборона країни, захист її від збройної агресії проголошені конституційним обов'язком кожного її громадянина.

7 жовтня 1993 р. Президент Л. Кравчук затвердив “Тимчасові статuti Збройних Сил України”, які об'єднали в єдине ціле Статут внутрішньої служби, Дисциплінарний статут, Статут гарнізонної та вартової служб, Стройовий статут. Дані статuti вперше були видані державною мовою і запроваджувались в життя. 19 жовтня 1993 р. Верховна Рада затвердила Воєнну доктрину, яка об'єднала воедино воєнно-політичні, воєнно-технічні і воєнно-економічні аспекти. Воєнною доктриною визначені вихідні положення будівництва Збройних Сил України.

Основним завданням Збройних Сил визначається захист незалежності, територіальної цілісності України, забороняється їх застосування при розв'язанні політичних конфліктів на своїй території, одностороннє повне роззброєння. Україна виступає за створення всеохоплюючої системи універсальної та загальноєвропейської безпеки і бажає брати в них участь, а також за повне ядерне роззброєння.

У листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про державний кордон України”. Відповідно до нього державний кордон СРСР на території України ставав державним кордоном України.

В умовах складних трансформаційних процесів під час розбудови суверенної України формувались також і нові державні інституції, на які покладались функції забезпечення державної безпеки – Служба національної безпеки України (1991-1992) та Служба безпеки України.

У червні 1991 р. запроваджено посаду Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій. 20 вересня 1991 р. парламент ухвалив постанову “Про створення Служби національної безпеки України”, першим пунктом якої ліквідувався КДБ УРСР. На цьому етапі було призначено керівництво Служби та основних структурних підрозділів.

У період з листопада 1991 р. по лютий 1992 р. було створено Головне управління розвідки, Головне управління контррозвідки, низку інших підрозділів, а також Управління

служби безпеки України в областях. У грудні 1991 р. відповідно до Указу Президента розпочалося формування системи органів та підрозділів військової контррозвідки. Відтак з огляду на потреби гарантування безпеки молодій незалежній державі вперше в Україні розгорнулися нові напрями роботи – захисту національної державності та боротьби з тероризмом, контр розвідувального захисту економіки держави, спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації, охорони державної таємниці, наукового і науково-технічного забезпечення оперативно-службової діяльності.

Перші закони, які закріпили процес формування правових основ функціонування системи забезпечення державної безпеки України, було ухвалено на початку 1992 р.: у лютому – “Про оперативно-розшукову діяльність”, а 25 березня – “Про Службу безпеки України”. Останній визначив її статус як державного правоохоронного органу спеціального призначення, а також завдання, права, обов’язки, організацію та основні напрями діяльності. Правову базу забезпечення державної безпеки згодом підсилили закони України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” (1993), “Про державну таємницю” (1994), “Про боротьбу з корупцією” (1995), “Про розвідувальні органи України” (2001), “Про контррозвідувальну діяльність” (2002). Ці та інші нормативні акти закріпили у правовому полі інститути розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності.

Одночасно в перші роки незалежності України йшов інтенсивний процес формування митної, податкової, прикордонної та дипломатичної служби, органів прокуратури, юстиції, національної гвардії та пенітенціарної системи, інших інституцій суверенної держави.

Рекомендовані джерела і література

Бойко О. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002.

Конституція України. – К., 1996.

Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних збройних Сил України в 1914–1993 рр.: Історико-правове дослідження. – Івано-Франківськ, 1997.

Кудряченко А.І. Політична Історія України ХХ століття. Підручник. – К., 2006.

Пилипчук В. Г. та ін. Служба безпеки України: становлення, досвід, пріоритети. – К., 2007.

Піховшек В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні. 1994–1996 роки. – К., 1997.

Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 6.

Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 2002.

Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2002.

11. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

У жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР продублювала рішення з'їзду народних депутатів СРСР про скасування статті 6 Конституції щодо керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії. 23 жовтня 1990 р. був прийнятий Закон “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. Ним закріплювались основи діяльності різних політичних партій в Україні. Заборонялося створення таких угруповань, що ставлять за мету зміну конституційного ладу шляхом насильства, порушення територіальної цілісності, розпалювання релігійної і національної ворожнечі. Ці рішення й започаткували політичний плюралізм в Україні. Від 1990 р. в Україні заявило про себе 20 партій загальноукраїнського масштабу та близько 10 осередків та організацій партій з керівними центрами за її межами. Станом на 1.01.1992 р. офіційний статус мало 11 партій. Поступово вони займають відповідні позиції у політичному спектрі держави, поділяючись на ліві, праві та центристські партії.

Політичні партії лівого спрямування

У 1990 р. Комуністична партія України налічувала майже 3 млн. членів, однак більшість рядових комуністів продемонстрували свою пасивність і неспроможність захищати програмні засади партії. За таких умов відбувся XXVIII з'їзд КПУ, який проходив у два етапи (червень і грудень 1990 р.). Делегати з'їзду підтримали ідею розширення самостійності КПУ, політичну лінію ЦК на утвердження державного суверенітету республіки у складі СРСР, прискорення перебудовних процесів. Першим секретарем ЦК КПУ був обраний С. Гуренко. Проте в умовах загострення суспільно-політичної кризи реформування КПУ не відбувалося, а відставання від демократичних процесів ставало дедалі відчутнішим. Не останню роль в антидемократичній позиції КПУ відіграло трактування нею ідеї національного суверенітету. Комуністи розглядали Україну як соціалістичну державу й обов'язково у складі СРСР. У боротьбі за владу керівні органи КПУ вдалися до підтримки антиконституційного заклоту у Москві.

25 серпня 1991 р., після провалу заклоту, Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову про націоналізацію майна КПРС та КПУ на території України, а 26 серпня про “тимчасове припинення” діяльності КПУ. Цього ж дня відбувся пленум ЦК КПУ, на якому було ухвалено рішення про “повну самостійність Компартії України”. 30 серпня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР діяльність Комуністичної партії України було заборонено.

Однак незабаром активісти компартії розпочали роботу з реанімації КПУ, яка завершилась відновлювальним з'їздом, що відбувся 19 червня 1993 р. в Донецьку. З'їзд затвердив статут і програму партії, яка проголосила основною метою “збереження соціалістичного напрямку розвитку суспільства”. Першим секретарем ЦК КПУ обрано колишнього секретаря ЦК ЛКСМУ Петра Симоненка.

Проте Міністерство юстиції відмовилось зареєструвати компартію, заявивши, що “подані для реєстрації КПУ документи свідчать не про створення нової партії, а про відновлення Комуністичної партії України, діяльність якої заборонена Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р.” Тоді лідери КПУ внесли до програми і статуту відповідні зміни, після чого 5 жовтня 1993 р. КПУ була зареєстрована офіційно. На цей момент вона нараховувала 45 тис. членів, а на кінець року – понад 120 тис.

У економічній сфері комуністи виступають за регульований (соціальний) ринок, пріоритет суспільної форми власності, за розширення стосунків у межах СНД. Вони майже єдині серед тих, хто намагається зберегти наступництво України з її недалеким минулим. Їхні головні цінності – це народовладдя та соціальна справедливість. Основу комуністичного

електорату традиційно становлять пенсіонери, ветерани, малокваліфіковані робітники переважно Сходу та Півдня України.

У жовтні 1991 р. створена Соціалістична партія України (СПУ). В її установчому з'їзді взяли участь 287 делегатів з 22 областей та Криму, котрі, як було заявлено на з'їзді, представляли 60 тис. одноступенів (проте після реєстрації партії виявилось, що вона налічує 29 тис. осіб). Визначаючи різницю між ортодоксальними комуністами та СПУ лідер соціалістів зазначав О.Мороз: "Ортодоксальні комуністи наполягають на поверненні старих форм державності і централізованого управління. Соціалісти проти такого утопічного підходу, вони виходять з реальної ситуації і у відповідності з нею діють. Крім того, СПУ не заперечує функціонування приватної власності". На з'їзді говорилось, що партія – за національне відродження та незалежну Україну. Однак напередодні референдуму 1 грудня деякі місцеві організації СПУ закликали відповідати "ні" на запитання про українську незалежність. Риторика лідера соціалістів у той час відрізнялась специфічною термінологією. Він твердив, що "держава будується під диктовку незначної частини українців, з невеликої частини України".

У партії відразу ж виникли внутрішні суперечності. Частина інтелектуальної верхівки Соцпартії намагалася модернізувати партійну ідеологію в дусі класичних ідей Соцінтерну, в той час як інша – вважала, що СПУ повинна зробити стрибок ліворуч і обійти інертну КПУ (т.зв. "більшовицька платформа в СПУ"). Внутрішні суперечності привели до виходу з партії частини її членів на чолі з Н. Вітренко та О. Марченком, які в 1996 р. утворили Прогресивно-соціалістичну партію (ПСПУ), інша ж частина колишніх членів СПУ на чолі з І. Чижем, утворили партію "Справедливість".

Соціалісти традиційно користуються підтримкою міської інтелігенції центральної, частково східної частини України. Позитивом партії є наявність харизматичного лідера, яким довгий час був О. Мороз. Останній під час Помаранчевої революції підтримав кандидатуру Віктора Ющенка у другому турі президентських виборів, однак згодом партія, порушуючи коаліційну угоду демократичних сил, сформувала т. зв. Антикризову коаліцію з Партією регіонів (ПР) та КПУ. Це дало можливість О. Морозу знову стати спікером парламенту. На дострокових парламентських виборах 2007 р. СПУ не потрапила до парламенту, а її лідер почав втрачати популярність.

У січні 1992 р. в Херсоні відбувся установчий з'їзд Селянської партії України (СелПУ), на якому були присутні 217 делегатів з 11 областей України. Вона утворилась на базі Селянської спілки України – організації, яка була створена для того, щоб відстоювати інтереси колгоспно-радгоспної системи. Одним з ініціаторів створення партії був колишній секретар ЦК КПУ І. Мозговий. У своїй Програмі СелПУ стоїть на позиції визнання суверенітету України, а її політичні структури мають сприяти розвитку демократичних спрямувань народу і відповідати усім міжнародним правовим нормам. СелПУ проголошує, що сьгоднішнє законодавство України "мусить закріпити за селянами землю на тривале або безстрокове володіння, але без права її купівлі і продажу. У 1998 р. на парламентських виборах у блоці із СПУ вона здобуває 8 % голосів і стає парламентською партією. Лідером партії є С. Довгань – директор радгоспу "Космос" з Херсонщини, а однією із впливових осіб – экс-міністр сільського господарства – О. Ткаченко. Згодом останній обіймає посаду спікера парламенту й навіть кандидує на посаду Президента України. Проте після втрати О. Ткаченком своєї посади та власної фракції СелПУ переживає сьогодні серйозну кризу, а більшість її діячів та членів знайшли прихисток у лавах КПУ.

Подібну кризу відчуває сьогодні й "найлівіша" партія України – Прогресивно-соціалістична, яка на парламентських виборах 1998 р. подолала необхідний 4 % бар'єр, що дало їй можливість сформувати свою нечисельну парламентську фракцію. Основним об'єктом критики зі сторони лідерів партії були не стільки "диктат Міжнародного валютного фонду" і виконавча влада, скільки колеги по лівому табору (в першу чергу СПУ). На наступних парламентських виборах партія не так і не потрапила до парламенту й сьогодні

існує як ліворадикальна проросійська організація, яка відзначається епатажними виступами проти НАТО та США.

Як і в інших посттоталітарних державах, в Україні існують і політичні партії, які представляють помірковану ліву позицію. До них відносять Всеукраїнське об'єднання лівих “Справедливість” (голова І. Чиж), Партію “Солідарність” (голова П. Порошенко), Українську партію справедливості (голова Є. Червонописький), однак їх впливи у сучасному українському політикумі є незначними.

Праворадикальні організації

У квітні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП) – першої загальноукраїнської правої партії. На ньому 495 делегатів представляли 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2300 чол. Головою партії став відомий правозахисник Л. Лук'яненко. За період після з'їзду партія створила свої осередки практично в кожній області. На лютий 1991 р. її чисельність збільшилася майже до 8 тис. чоловік. Серед них було 305 народних депутатів різних рівнів (10 – народні депутати України). На конференції у лютому 1991 р. ідеологія УРП була визначена як ідеологія демократичного націоналізму, що насамперед підносить ідею активної боротьби за національне визволення. Ідеологи партії зазначали, що вона є “партією правого центру, носієм традиційних консервативно-ліберальних і християнських цінностей.” Зразком для себе партія вважала сучасний американський неоконсерватизм, який характеризується курсом на відстоювання таких цінностей як широкі індивідуальні права і свободи, приватна власність та лібералізація економіки, ідейний плюралізм.

Після Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України виявилось, що цільові установки, на основі яких блокувались провідні політичні сили і політика Президента співпадають. Значна частина партійних структур і громадських організацій, які під час виборів Президента були в опозиції до нього стали на підтримку Президента Л. Кравчука. Почався процес т.зв. “оксамитового” одержавлення партій. За таких обставин роль опозиції була трактована не як інструмент впливу і контролю за прийняттям державних рішень, а як механізм, що руйнує державу. Тож на так званий період “розбудови держави” в лавах правих національно-орієнтованих політичних сил було сформульовано принцип “опозиція в українській державі – опозиція українській державі”.

У грудні 1991 р. провід УРП закликав усіх громадян об'єднатися навколо Президента Кравчука у справі захисту незалежної України. Така позиція викликала різку критику з боку внутрішньопартійної опозиції під проводом Степана Хмари. На III з'їзді партії (травень 1992 р.) радикальне крило вийшло з УРП і утворило нечисленну Українську консервативну республіканську партію (УКРП). На цьому ж з'їзді головою УРП було обрано М. Гориня, а Л. Лук'яненко залишився почесним головою партії. Скрутні часи для УРП почалися після VI з'їзду (жовтень 1995 р.), коли Львівська і Київська організації “зробили” Головою партії до того нікому не відомого політика регіонального рівня Богдана Ярошинського. На початку 1997 р. за наполяганням нового керівництва з лав партії було усунуто її колишніх лідерів і засновників Л. Лук'яненка, М. Поровського, братів Горинів, які створили нову Республіканську християнську партію (РХП).

Ідеологію християнської демократії в Україні намагались відстоювати Всеукраїнське об'єднання християн (голова В. Бабич), Християнсько-народний Союз (голова В. Стретович), партія “Християнський рух” (голова Т. Звягінцев), Українська християнсько-демократична партія (голова О. Сергієчко), Християнсько-ліберальна партія (голова Л. Черновецький), Соціально-християнська партія (голова О. Білозір). Однак пробитись у “велику політику” самостійно їм так і не вдалося.

У жовтні 1992 р. відбувся установчий з'їзд Конгресу українських націоналістів (КУН), який очолила голова провуду Закордонних частин ОУН, президент

Антибільшовицького блоку народів Слава Стецько (вдова Ярослава Стецька). Наприкінці 1993 р. КУН налічував близько 20 тис. членів. Ідеологія КУН базується на пріоритеті української нації та різкою антиросійською риторикою, партія виступає за наповнення Української держави національним змістом, соціальну ринкову економіку, збереження ядерного статусу України. Після смерті С. Стецько КУН очолив колишній керівник “Нафтогаз України” Л. Івченко. Звинувачення його у корупції та зловживаннях на займаній посаді завдали непоправної шкоди й авторитету партії.

У березні 1992 р. в Україні відкрито відновила свою діяльність Організація Українських націоналістів (бандерівців) – ОУН (б). Водночас із бандерівцями в Україну прибув Провід закордонної ОУН (мельниківців), очолюваний колишнім президентом УНР в екзилі М. Плав’юком. Незабаром було проведено Великий збір ОУН, який заявив про відновлення ОУН в Україні, яка була зареєстрована Міністром 17 листопада 1993 р. Головний провід організації очолив М. Сливка, його заступником став І. Кандиба. Отже, разом із відродженням ОУН на терени України була перенесена давня боротьба між різними угрупованнями націоналістів, що призвело до ще більшого розпорошення націоналістичного руху. Однак політичний вплив ОУН в Україні залишився незначним.

Серед ультраправих організацій найактивніше діяла Українська національна асамблея (УНА), яка виникла в 1991 р. Головою УНА став Юрій Шухевич. 19 серпня 1991 р. керівництво УНА для боротьби із антидержавним заколотом у Москві закликала створювати загони оборони України. Так виникли бойові загони УНА – Українська народна самооборона (УНСО). Стрільці УНСО приймали участь у військових акціях в Придністров’ї, в Абхазії, Чечні, у розв’язанні внутрішньополітичних проблем (штурм Лаври у 1993 р., похорон патріарха Володимира у 1995 р., у громадських акціях “Україна без Кучми” 9 березня 2001р.)

Державна влада намагалася ліквідувати або обмежити діяльність УНСО. У листопаді 1993 р. Верховна Рада України заборонила створення незаконних воєнізованих формувань. Однак силові заходи влади (в т.ч. і відміна в вересні 1995 р. реєстрації УНА) приводили лише до зростання її популярності. Наприкінці вересня 1997 р. партію знову було зареєстровано і в передвиборній кампанії вона здобула нову легальність. На виборах до Верховної Ради 1998 р. партія зазнала поразки. Вона не здобула у парламенті жодного мандата.

До інших менш впливових право радикальних партій України відносять Народний Рух України за єдність (голова Б. Бойко), Всеукраїнська партія “Братство” (Голова Д. Корчинський). Найвпливовішою сучасною праворадикальною партією є Всеукраїнське об’єднання “Свобода”, очолювана экс-народним депутатом України Олегом Тягнибоком.

Політичні партії центристського спрямування

Однією із характерних особливостей політичного життя України є слабкість і несформованість політичних організацій центристського спрямування. Соціологічні дослідження стану громадської думки в Україні показують чітку тенденцію до підтримки населенням саме “центристських” політичних об’єднань. Однак стабільність позитивних оцінок центристських сил України свідчить радше не про свідому підтримку програмних цілей центристських угруповань, а про намагання значної частини населення дистанціюватися від політичних крайнощів. Для “центру” характерною є політична розпливчастість, що пов’язана з початковою стадією становлення центрризму і слабкістю його соціальної бази. Саме тому політичний центр включає практично всі демократично орієнтовані політичні течії, що існують між лівими та правими (лівоцентристи та право центристи).

Найпотужнішою центристською партією національно-демократичного спрямування довший час був Народний Рух України (НРУ), який розпочинав свою діяльність в 90-ті рр. як широкий, опозиційний до комуністичної влади, громадсько-політичний рух. 16 лютого 1989

р. ініціативна група, до складу якої увійшли представники Київського відділення Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР в газеті “Літературна Україна” опублікувала проект програми Руху. Організаційне оформлення НРУ завершилось установчим з’їздом, який відбувся 8-10 вересня 1989 р. 1109 делегатів з’їзду репрезентували близько 300 тис. активних учасників цієї масової організації. Головою Руху було обрано І. Драча, а головою секретаріату – М. Гориня. Наприкінці 1991 р. Рух розробив Концепцію створення держави, що базується на сучасних моделях розвитку суспільства і містить програму будівництва демократичної держави. 1992 р. члени Руху були ініціаторами розробки і авторами першої в Україні концепції національної безпеки. 1996 р. Рух запропонував урядові “Програму боротьби з бідністю”. У Верховній Раді депутати від Руху виступили ініціаторами створення об’єднання “Народна Рада”, що відіграло вирішальну роль в ініціюванні й прийнятті багатьох реформаторських законів. “Народну Раду” очолювали рухівці І. Юхновський та І. Заєць. Саме НРУ організував кампанію протестів проти діяльності урядів В. Масола та В. Фокіна і домогся їхньої відставки. На IV з’їзді в грудні 1992 р. Рух трансформувалася в політичну партію, очолювану В. Чорноволом. Навесні 1993 р. від Руху відколотася окрема невелика організація – Всенародний Рух України на чолі з Л. Скорик та М. Пороським. А напередодні трагічної загибелі В. Чорновола у березні 1999 р. єдиний Рух розколовся на дві партії: Український народний рух (згодом Українська народна партія – УНП) на чолі з Ю. Костенком та Народний Рух України (НРУ) на чолі з Г. Удовенком (нині Б. Тарасюком).

Найпотужнішою партією ліберальної орієнтації в Україні в 90-х рр. була Ліберальна партія України (ЛПУ), яка виникла 12 вересня 1991 р. в Донецьку. Очолив партію підприємець І. Маркулов. Перший з’їзд ЛПУ відбувся 20–21 травня 1992 р. в Києві. Делегати з’їзду репрезентували 11 регіонів України (переважно східні). Основна мета діяльності партії – розвиток соціально-орієнтованої економіки ринкового типу. Завдання держави: забезпечення вільного розвитку ринку, заохочення конкуренції, запобігання монополізму, структурна перебудова народного господарства, приватна власність на землю, розвиток фермерського господарства. ЛПУ – за суспільство рівних можливостей, а не рівного споживання.

Значний імпульс розвитку ліберальної ідеології в Україні надало створення і діяльність громадсько-політичного об’єднання “Нова Україна”, установча конференція котрого відбулася в Києві у січні 1992 р. Ініціатором і провідною силою об’єднання стала ПДВУ, приєдналися також ЛДПУ, Конституційно-демократична партія, Партія Зелених України (ПЗУ), Соціал-демократична партія України та Об’єднана соціал-демократична партія України. Крім політичних партій колективними членами “Нової України” стали підприємницькі організації – Конфедерація підприємців України, Спілка фермерів України та ін. Утворився блок ліберальної і соціальної демократії з підприємницькими структурами, головною метою якого проголошено прискорений перехід до ринкової економіки. “Нова Україна” висунула вимогу відставки В. Фокіна і заявила про підтримку програми економічних реформ, розробленої під керівництвом віце-прем’єра Володимира Ланового. На першому з’їзді “Нової України” (червень 1992 р.) її головою було обрано лідера ПДВУ Володимира Філенка. До президії об’єднання увійшли В. Лановий, депутати В. Гриньов, О. Ємець, В. Пилипчик, Ю. Щербак. Однак незабаром в об’єднанні посилились суперечності між лібералами і соціал-демократами, між політичними партіями і підприємцями, між східними та західними регіональними організаціями, між окремими лідерами. Коли на початку 1993 р. головою “Нової України” став В. Гриньов, відомий своєю проросійською орієнтацією, деякі регіональні організації припинили свою участь в об’єднанні. Спроба В. Гриньова перетворити “Нову Україну” в політичну партію під своїм проводом не вдалася, і у виборах 1994 р. об’єднання як згуртована сила не виступало, а після них взагалі припинило свою діяльність.

Восени 1997 р. виникає партія “Реформи та Порядок”, яку очолив економіст-монетарист, экс-віце-прем’єр Віктор Пинзеник. Основним гаслом ПРП було прискорення

економічних реформ шляхом лібералізації економічних відносин. На парламентських виборах ПРП не пододала 4 % бар'єр необхідний для проходження в парламент (вона здобула 3.12% голосів), однак ряд членів партії, в т.ч. і її лідер, здобули депутатські мандати в мажоритарних округах. Об'єднавшись у парламенті з частиною безпартійних, депутатами від партії Конгрес Українських націоналістів вони створили депутатську фракцію "Реформи-Конгрес". Приєднання до ПРП частини депутатів та організацій, які вийшли з НДП зробило її однією із найвпливовіших правих партій з націонал-ліберальною програмою. На виборах 2006 р. вона йшла у блоці з Громадянською партією "ПОРА", а після поразки ввійшла до складу Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ).

На ліберальну нішу в політичному спектрі претендували і створена підприємцем Михайлом Бродським український аналог російської партії "Яблуко" та партія "Віче" І. Богословської. На необхідності захисту українського малого і середнього бізнесу акцентує увагу громадська партія "ПОРА" (лідер – В. Каськів). Партія промисловців та підприємців України орієнтується переважно на промисловий директорат. "Більшість підприємців і промисловців, – пояснює лідер партії А. Кінах, – це люди конкретної справи, і вони не завжди беруть безпосередню участь у політичному житті. Але нині, у тій важкій ситуації, що склалася в Україні, значна кількість промисловців і підприємців дійшла висновку, що необхідно бути учасниками політичного процесу".

Ідеологією центристських сил могла би стати ідеологія соціал-демократії, яка має давні й багаті традиції в Україні. Однак організаційне оформлення української соціал-демократії, яке розпочалося в 1990 р. було достатньо складним та суперечливим. Це зумовлювалось наявністю двох течій у соціал-демократичному русі. "Праві" соціал-демократи стверджували, що сам термін "демократичний соціалізм" є дискредитованим комуністами і тому пропонували зупинитись на ідеології "соціальної демократії". "Ліві" ж соціал-демократи стверджували, що прийняття цих умов приведе до створення партії ліберального типу. Суперечності ці так і не вдалося погодити і як результат – існування в Україні двох соціал-демократичних партій – правої СДПУ та лівої ОСДПУ. Численні спроби примирення та об'єднання цих двох партій закінчувались безрезультатно.

Привабливістю ідеології соціал-демократії поспішили знову ж таки скористатися представники фінансово-номенклатурних кіл створивши СДПУ(о). І хоча в партійному списку СДПУ(о) на парламентських виборах фігурували такі відомі політики як експрезидент України Л. Кравчук, екс-прем'єр-міністр Євген Марчук, незважаючи на широке використання у виборчій кампанії популярного футбольного клубу "Динамо" (президентом котрого був один із лідерів партії Г. Суркіс) їй заледве вдалося здобути необхідних 4 % голосів виборців для проходження в парламент. У боротьбі за президентську посаду Є. Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолювана з жовтня 1998 р. Віктором Медведчуком, солідаризувалась з Президентом Л. Кучмою, який висловив намір балотуватись на другий термін. Є. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів. Обійнявши після виборів посаду глави Адміністрації Президента лідер СДПУ(о) В. Медведчук перетворив її у класичну "партію влади". З перемогою Помаранчевої революції партія втратила свої позиції, а її чільні діячі перейшли до лав Партії Регіонів.

Трудова партія України також пройшла свою непросту еволюцію. Спочатку її лідером був відомий політик М. Сирота. Згодом в результаті внутріпартійної боротьби за лідерство частина членів партії залишилося в рамках Трудової партії України на чолі із М. Сиротою, а значна частина заснувала партію "Трудова Україна", лідером якої став колишній міністр економіки С. Тігіпко. У її рядах в основному об'єдналися вихідці з Дніпропетровщини, що визначало її проросійську спрямованість, а наявність в її рядах таких відомих особистостей як А. Деркач, В. Пінчук, І. Шаров, Д. Табачник свідчило про її чималий політичний потенціал і наближеність до Президента Л. Кучми. Партія володіла значними фінансовими ресурсами, потужною фракцією у парламенті та контролювала ряд мас-медіа. С. Тігіпко деякий час розглядався як потенційний конкурент В. Ющенку на майбутніх виборах Президента. Однак йому вдалося задовольнитись лише посадою керівника виборчого штабу

Віктора Януковича, а після поразки останнього – він відійшов від активної політичної діяльності. М. Сирота на дострокових парламентських виборах 2007 р. пройшов у парламент у складі Блоку Володимира Литвина.

До партій лівоцентристської орієнтації слід віднести також і Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина” ядро якої походить від партії “Громада”, яку очолював колишній прем'єр-міністр України Павло Лазаренко. Коли стали відомі численні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. За таких умов парламент позбавив його депутатської недоторканості. Після цього об'єднання “Громада” втратило політичний вплив і розкололось. Ю. Тимошенко з частиною громадянців утворила нову фракцію “Батьківщина”, перетворену восени 1999 р. на однойменну партію. Соціально орієнтована програма партії та харизма як “борця з корупцією” її лідера зробила дану партію однією з найпопулярніших серед населення. На парламентських виборах 2002 р. на базі партії “Батьківщина” сформувався Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) до складу якого ввійшли також Українська соціал-демократична партія, Українська народна партія “Собор”, УРП. Згодом до них приєднується партія “Яблуко” та ПРП.

Відсутність впливової центристської партії стимулювала владну еліту (яка тривалий час зберігаючи важелі економічного та політичного впливу, залишалась безпартійною) до політичного оформлення в рамках цієї частини політичного спектру. Причому тактика цих сил, як правило, полягала не у формуванні нових політичних партій, а в підпорядкуванні собі вже існуючих.

Такою була історія достатньо привабливої Народно-демократичної партії, яка виникла в лютому 1996 р. на базі Об'єднання “Нова Україна”, Партії демократичного відродження України і Трудового Конгресу України. Головою партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ Анатолій Матвієнко. До керівництва партії ввійшли впливові високопосадовці – О. Дьомін, О. Ємець, Є. Кушнар'єв, І. Плющ, В. Пустовойтенко. Створення НДП стало свідченням “партизації” вищої владної номенклатури. Поява НДП стала кроком на шляху до створення потужної центристської партії в рамках якої об'єдналися партії соціал-ліберальної орієнтації, підприємницькі та громадські організації, представники реформаторського крила уряду. НДП мала порівняно однакову підтримку в усіх регіонах України, як на сході так і на заході, що робило її важливим фактором політичної інтеграції суспільства. Однак заангажованість керівництва партії у виконавчу владу швидко перетворює її у “партію влади” – інструмент панування, а не реалізації програми. На парламентських виборах 1998 р. НДП вдалося заручитися підтримкою 5 % виборців і створити фракцію в парламенті, яка об'єднала 90 депутатів. У травні 1999 р. НДП провела завершальний етап IV з'їзду, головною темою якого стало висунення на кандидата в Президенти. Результати голосування спричинили появу суперечностей у партії. Підтримка більшістю кандидатури Л. Кучми претендентом на посаду Президента України призвела до виходу з партії групи народних депутатів, зокрема О. Ємця, В. Філенка, Тараса Стецьківа, І. Коліушка на чолі з головою НДП А. Матвієнком. Партія втратила свою публічну привабливість. Новому голові партії – прем'єр-міністру України В. Пустовойтенку не вдалося втриматися на посаді голови уряду, що теж негативно позначилося на іміджі партії. Не отримавши підтримки на наступних парламентських виборах, НДП сьогодні фактично зійшла на узбіччя політичного життя, передавши естафету Партії регіонів.

Установчий з'їзд Партії регіонального відродження України відбувся 26 жовтня 1997 р. Ініціатором створення і першим головою партії став міський голова Донецька В. Рибак. Основною своєю метою партія ставила “захист прав та реалізацію інтересів усіх регіонів”, свою ідеологію партія визначала як “новий центризм”. У 1999 р. на II з'їзді партії було підтримано кандидатуру Л. Кучми на посаду Президента України. У липні 2000 р. до партії приєдналися Партія Солідарності України, Партія Праці, Всеукраїнська партія пенсіонерів і Партія “За красиву Україну”, які проголосили створення Партії регіонального відродження “Трудова солідарність України”, яку очолили В. Рибак, В. Ландик та П. Порошенко. До

Президії партії увійшли Микола Азаров, Л. Черновецький, Юхим Звягільський. 3 березня 2001 р. на позачерговому з'їзді партія отримала сучасну назву – Партія регіонів, головою якої став керівник Державної податкової адміністрації України М. Азаров. Напередодні парламентських виборів Партія регіонів (М. Азаров), Аграрна партія України (М. Гладій), Партія промисловців та підприємців України (А. Кінах), Народно-демократична партія (В. Пустовойтенко) та “Трудова Україна” (С. Тигіпка) сформували провладний виборчий блок “За Єдину Україну!”, який здобув на виборах підтримку 11,81 % виборців, більшість з яких у Донецькій, Запорізькій, Одеській областях. Фракцію партії у Верховній Раді “Регіони України” очолила В. Богатирьова. На базі 9 пропрезидентських фракцій українського парламенту в грудні 2002 р. було підписано політичну угоду про формування парламентсько-урядової більшості, яка запропонувала на посаду прем'єр-міністра України керівника Донецької області В. Януковича. На V з'їзді партії (квітень 2003 р.) В. Янукович був обраний головою Партії регіонів. З цього часу партія набирає всіх рис “партії влади”. У лютому 2004 р. між партіями парламентської більшості була укладена угода про створення Коаліції демократичних сил для висунення і забезпечення перемоги єдиного кандидата на виборах Президента України 2004 р. та участі у парламентських виборах 2006 р. 4 липня 2004 р. у Запоріжжі на VI з'їзді Партії регіонів В. Янукович офіційно був висунутий кандидатом у Президенти України. 24 липня 2004 р. на його підтримку було сформоване виборче об'єднання “Разом заради майбутнього” до складу якого ввійшло 26 партій та 87 громадських організацій. Однак в результаті подій, які отримали назву “Помаранчева революція” В. Януковичу не вдалося вибороти посади Президента. Очолювана ним партія перейшла в опозицію, але зуміла зберегти відчутні політичні впливи на виборців сходу та півдня України, що робить її однією з провідних політичних сил сучасного політикуму.

“Партіями влади” у різні часи були також “Демократичний Союз”, Аграрна партія України, партія ”Жінки за майбутнє”, “Команда озимого покоління”. Попри те, що дані структури мали певний вплив на прийняття політичних рішень, однак їм так і не вдалося заручитись серйозною підтримкою населення й перетворитись у потужні й тривало існуючі політичні партії. Винятком тут може бути хіба що Аграрна партія України, яка сформувавшись в грудні 1997 р. трансформувалась спочатку у Народну аграрну партію України, а згодом просто в Народну партію України, яку очолив екс-спікер українського парламенту, академік В. Литвин. НПУ стала основою Блоку Володимира Литвина, якому вдалося таки потрапити до парламенту лише на позачергових виборах 2007 р. Сьогодні саме цей виборчий блок найповніше асоціюється з ідеологією центризму, відстоюючи власну позицію поміж помаранчевою більшістю та синьо-біло-червоною меншістю парламенту.

Класифікація політичних партій України буде неповною якщо не згадати ті політичні партії, які будують свою діяльність на нетрадиційних ідеологічних засадах. До їх числа насамперед слід віднести Партію зелених України як репрезентанта “зеленої” ідеології. ПЗУ була створена на установчому з'їзді у вересні 1990 р. На ньому були представлені організації з 20 областей України. Метою діяльності партії було проголошено відродження та захист довкілля і людини від згубної дії техногенних чинників, заборони ядерної енергетики та перетворення України на без'ядерну державу. Обстоювались необхідність духовного й фізичного відродження українського народу, забезпечення йому права жити в екологічно чистому середовищі. При цьому було зроблено акцент на необхідності будувати державу всіх народів України, а не виключно українську. Вдало побудована виборча кампанія дала можливість ПЗУ подолати виборчий бар'єр на парламентських виборах 1998 р. й потрапити до українського парламенту. Однак втриматись там, як і в цілому в політичному житті України, партії так і не вдалося.

У грудні 2002 р. офіційно зареєстровано партію українських прихильників ідеології анархізму – “Союз анархістів України”. Існують також і організації, які виділяються своєю оригінальною ідеологією, наприклад Партія шанувальників пива та організації, які об'єднують своїх членів навколо суто кон'юктурних цілей, наприклад Партія реабілітованих тяжкохворих України, Українська партія справедливості (яка в основному об'єднує

“афганців” та “чорнобильців”), Колгоспна партія, Партія захисту пенсіонерів України, Молодіжна партія України, ряд т. зв. “жіночих” партій (найвідоміша з яких – “Жінки за майбутнє”), Партія інтелігенції України і навіть Прогресивно-автомобільна партія України.

Разом з тим слід зауважити, що ідеологічна функція українських партій є неповноцінною у порівнянні з тією, яку виконують політичні партії в країнах з розвинутою демократією. Значна частина населення мало обізнана з ідеологією та програмними цілями більшості політичних партій й орієнтуються швидше на партійних лідерів. Ідеологічна діяльність українських політичних партій здебільшого зводиться до проголошення заяв з приводу різних політичних подій, організації масових заходів, розробки концепцій різних сторін суспільного життя. Партії на сьогодні не оволоділи ще достатньою мірою мистецтвом політичного маркетингу, завдяки чому могли б формувати соціальні інтереси, ціннісні орієнтації, творити нові соціальні структури; не навчилися висувати конкретні пропозиції щодо розв'язання гострих соціальних проблем. Партіям катастрофічно не вистачає поважного інтелектуального потенціалу. Нинішні політичні партії є радше протопартіями, ніж партіями у класичному їх розумінні.

Рекомендовані джерела та література

1. *Гарань О.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993.
2. *Гончарук Л.* Народний рух України. Історія. – Одеса, 1997.
3. *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. – К., 1999.
4. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. – К.: ЦВК / Редакційна колегія, М. Рябець (голова), 2001.
5. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000.
6. *Шведа Ю.* Ідеологічні особливості партійної системи в Україні // Українські варіанти, 1997, № 1.
7. *Яблонський В., Латко В.* Сучасні політичні партії України. – К., 1999.

12. ВИБОРЧІ КАМПАНІЇ В УКРАЇНІ

Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р.

Закон про вибори на основі якого відбувалися вибори 1990 р. у вищий законодавчий орган держави – Верховну Раду УРСР – був складений в такий спосіб, що надавав переваги контрольованій комуністами владі й, навпаки, створював численні перешкоди для участі у виборах демократичній опозиції. Закріпивши юридично для себе переваги у виборчій кампанії “партія влади” не могла не розраховувати на успіх. До серпневого заколоту ніде в Україні, крім Галичини, позиції партноменклатури не були серйозно захитані, а суверен-комунізм, який проявився в останні місяці існування СРСР, був лише захисною реакцією на загрози для партократії процеси розкладу комуністичної системи в центрі. Закріпивши юридично для себе переваги у виборчій кампанії “партія влади” не могла не розраховувати на успіх. 19 березня 1990 р. було обрано 443 з 450 народних депутатів УРСР. Члени КПРС становили 85 % персонального складу новообраної Верховної Ради, більше 1/5 (93 особи) корпусу народних депутатів України були партійними функціонерами; порівняно з попередніми скликаннями кількість комуністів у Верховному законодавчому органі України зросла на 16,5 %. Як і слід було очікувати, Головою Верховної Ради УРСР було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка.

Однак низка процесів та явищ, що виявились у ході виборів, робили цю перемогу певною мірою умовною. По-перше, значна частина високопоставленої партійно-державної номенклатури зазнала поразки. По-друге, якщо у складі депутатського корпусу Верховної Ради України комуністи мали вагому перевагу, то на місцевому рівні ця перевага була значно менш переконливою. По-третє, суттєво звузилась традиційна соціальна база КПУ в Радах. По-четверте, національно-демократичним силам на місцевому рівні, особливо в західному регіоні вдалося завоювати міцні позиції. Опоненти КПУ становили в обласних радах значний відсоток – у Львівській, Івано-Франківській, Харківській – 2/3 місць, у Тернопільській – майже половина, у Київській міській раді – майже 40 %. Таким чином, вибори 1990 р. кардинально змінили внутріполітичну ситуацію: до важелів влади прийшли політичні лідери нової хвилі (склад Верховної Ради оновився на 90 %); представники демократичних сил набули статусу народних депутатів, що юридично посилювало опозицію; перемога демократів на місцевому рівні і в ряді областей активізувала діяльність регіональних еліт. Щоб координувати свою діяльність у прокомуністичній Верховній Раді демократи заснували Народну Раду, до складу якої ввійшло 125 народних депутатів, які репрезентували парламентські фракції “Відродження”, “Вільні демократи”, “За права людини”, “Незалежність” та групу “Демократична платформа в КПУ”. Її основу склали депутати західного регіону. Головою Народної Ради було обрано І. Юхновського, його заступниками Л. Лук’яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем – Л. Танюка. Однак остаточного перелому на користь якоїсь однієї з протидіючих сил у ході виборів у масштабах республіки фактично не відбулося. За цих умов кожен з політичних опонентів намагався перехилити шальку терезів на свій бік. Так, якщо демократи робили ставку на використання переважно парламентської трибуни, то комуністична більшість (т. зв “група 239”) – на процедуру голосування.

Перші президентські вибори в Україні

1 грудня 1991 р. одночасно з проведенням загальноукраїнського референдуму на підтримку Акту про державну незалежність України відбулися перші президентські вибори в Україні. У них прийняло участь 32 млн. громадян України (84 % внесених у списки). Протягом вересня здійснювалось висування на посаду Президента. Попередньо передбачалося від демократичних сил запропонувати одну взаємоузгоджену кандидатуру.

Але угоди при спільні дії демократичних сил досягти не вдалося. Велика Рада Руху більшістю голосів висунула кандидатом у Президенти В'ячеслава Чорновола, рада УРП – Левка Лук'яненка, громадська організація Українська Духовна республіка – Олеся Бердника, Партія Зелених України – Юрія Щербака, Союз “Чорнобиль” – Володимира Яворівського. До президентських списків ввійшли також колишній лідер депутатської більшості у Верховній Раді Олександр Мороз, поет Борис Олійник, міністр сільського господарства Олександр Ткаченко, голова виробничого кооперативу “Олімп” з Дніпропетровська Леопольд Табурянський та багато інших. Загалом власних кандидатів висунуло 12 політичних партій, громадських об'єднань і рухів, 97 трудових колективів. Водночас 199 громадян подали заяви про само висунення. Однак лише 26 подали заповнені списки виборців на свою підтримку у Центральну виборчу комісію. Причому визначений законом рубіж у сто тисяч підписів змогли подолати лише сім кандидатів: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл та І. Юхновський. Вони й були зареєстровані кандидатами в Президенти. У ході виборчої кампанії О. Ткаченко свою кандидатуру зняв. Леонід Кравчук на свою підтримку отримав майже 20 млн. голосів (62 %) і став першим всенародно обраним Президентом України. 7,4 млн. виборців (23,3 %) переважно мешканців Галичини, віддали свої голови В'ячевлаву Чорноволу. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу народові України. Цього ж дня на пленарному засіданні Головою Верховної Ради було обрано Івана Плюща.

Позачергові парламентські і президентські вибори 1994 року

Позачергові вибори Верховної Ради і Президента відбулися у зв'язку з загостренням соціально-економічної та політичної ситуації. Криза в промисловості та сільському господарстві різко погіршила матеріальне становище населення, а отже зросло невдоволення ситуацією в державі. У 1992–1993 рр. Україною прокотилася хвиля страйків і мітингів робітників. Верховна Рада і Президент значною мірою втратили авторитет.

В день відкриття чергової сесії Верховної Ради, 21 вересня 1993 р. на майдані перед її будинком зібралися кільканадцять тисяч пікетувальників, переважно із західних областей, які вимагали відставки уряду і дострокових виборів парламенту. Організаторами цієї акції були Рух, УРП, а також націоналістичні організації. Водночас на шахтах Донбасу була оголошена передстрайкова готовність. У такій ситуації 26 вересня Верховна Рада призначила дострокові парламентські вибори на 24 березня, а президентські – на 26 червня 1994 р.

У жовтні 1993 р. у Верховній Раді розгорнулися гострі дебати щодо нового виборчого закону. Демократична опозиція наполягала на змішаній мажоритарно-пропорційній системі, за якою частина депутатів обиралася б за партійними списками. Але більшість депутатів проголосувала за збереження мажоритарної системи. У листопаді 1993 р. Закон “Про вибори народних депутатів України” було прийнято. Закон визнавав право трудових колективів бути суб'єктами виборчого процесу, спрощував процедуру висунення кандидатів, що об'єктивно ускладнювало виборчу кампанію. З точки зору рядового виборця, Закон надавав перевагу виконавчим органам у формуванні виборчих комісій, не передбачав жорстких норм відповідальності за порушення виборчого законодавства. Недоліком даного Закону було й те, що він надавав статусу суб'єкту виборчого процесу (крім громадян і партій) громадським організаціям, трудовим колективам підприємств, де існували стосунки виробничої й адміністративної залежності, що перешкоджало реалізації виборчого права громадян. Однак були і позитивні зміни: новий парламент повинен працювати на постійній основі, а сумісництво депутатського мандата з іншою роботою заборонялося.

На 450 місць у Верховній раді претендували майже 6 тис. кандидатів, найбільше від Компартії, Народного Руху, Соціалістичної і Республіканської партій. Чимало було безпартійних. Найбільше місць здобула КПУ – 86; СПУ і СелПУ здобули відповідно 14 і 18

мандатів. Рух представляли 20 депутатів. Решта партій спромоглися здобути від 1 до 9 мандатів.

Отже, найбільшого успіху домоглися ліві партії, які контролювали понад третини мандатів. У травні 1994 р. Головою Верховної Ради обрано лідера СПУ О.Мороза, його заступником – лідера СелПУ О.Ткаченка.

Однак у парламенті жодна з політичних сил не володіла необхідним потенціалом для формування стійкої більшості. Якщо така більшість і створювалася, то швидше на ситуативній основі. Загалом же парламентські вибори 1994 р. не принесли ні бажаного зміцнення, ні укрупнення політичних партій. Засвідчили вони також невідповідність виборчого законодавства вимогам часу. Вибори також виявили різні уподобання жителів регіонів України: за лівих голосували Південь і Схід, а на Заході – за НРУ, УРП, а також за УНА–УНСО і КУН.

Зміну політичних влади в Україні завершили президентські вибори, які відбулися в червні–липні 1994 р. На їх початок розвіялися надії Л. Кравчука на те, що новий парламент відмовиться від ідеї дострокових президентських виборів або принаймні відкладе їх. Попри його неодноразові заяви про те, що він не бажає висуватись на другий термін, однак в останній момент він таки зареєструвався, подавши на свою підтримку понад 300 тис. підписів. Л. Кучма, який також говорив про бажання займатися “конкретними справами”, а не політикою також висунув свою кандидатуру. У своєму рішенні він спирався на підтримку промислово-підприємницького лобі східної та південної України. Окрім двох головних претендентів, у виборах брали участь лідер соціалістів О. Мороз, економіст В. Лановий, міністр освіти П. Таланчук, спікер парламенту І. Плющ й В. Бабич. За жодним з них не було ані серйозного адміністративного ресурсу ані істотної фінансової підтримки. Їхня участь спричинилася лише до того, що знадобився другий тур, до якого вийшли головні претенденти – Л. Кравчук та Л. Кучма. Перший тур цілком очікувано призвів до лідерства в перегонах Л. Кравчука – за нього проголосувало 37,7 % виборців. Л. Кучма посів друге місце з 31, 3 %. Другий тур президентських виборів став своєрідним уроком електоральної географії для майбутніх кандидатів у президенти. Л. Кравчука одностайно підтримав захід і частина центральної України. За Л. Кучму проголосував схід і південь країни, які дали “фізичну більшість” голосів. Результат – 52 % голосів за Л. Кучму (14, 6 млн. виборців) і 45 % – за Л. Кравчука (12, 1 млн). Чималу роль зіграла й та обставина, що Л. Кучму в другому турі підтримали “ліві” партії – передусім комуністи та соціалісти, котрі формально проголосили нейтралітет, однак насправді працювали в регіонах на користь Л. Кучми. 19 липня 1994 р. новий президент виголосив присягу у Верховній Раді.

Вибори до Верховної Ради України 1998 р.

У березні 1998 р. відбулися чергові парламентські вибори, які вперше проходили за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: половина депутатів (225) обиралася за партійними списками.

У парламентських виборах 29 березня 1998 р., які відбувалися на основі нової виборчої формули, приймало участь 30 суб’єктів виборчого процесу 21 партія і 9 виборчих блоків, які об’єднували 19 партій. Отже, загальна кількість партій, що прийняли участь у виборах, сягнула 40. Ці вибори були першими парламентськими виборами, що відбувалися в умовах дії нової Конституції України. Загалом до виборчих списків було внесено 37 540 тис. чол.. У голосуванні взяли участь 26 571 тис. виборців, або 70,8 % їхньої загальної кількості. За списки кандидатів у народні депутати України від політичних партій і виборчих блоків проголосували 24 353 тис. громадян, або 91,7 % тих, хто взяв участь у голосуванні. 1397 тис. виборців (або 5,25 %) не підтримали жодної партії. Передбачений законом 4 % виборчий бар’єр зуміли подолати 8 партій і виборчих блоків. За списки кандидатів у депутати зазначених партій і партійних блоків подано 17 482 тис. голосів. За списки партій і блоків, які не подолали виборчого бар’єру (їх виявилось 22), було подано 5474 тис. голосів. Ці

голоси стали своєрідним “призом” для партій-переможниць. Основна боротьба розгорілася між КПУ та антикомуністичним НРУ. Загалом політичні симпатії виборців розподілилися наступним чином: за партійний список КПУ – віддали свої голоси 24,65 % виборців (84 депутатські мандати), НРУ – 9,40 % (32), виборчий блок СПУ та СелПУ “За правду, за народ, за Україну!” – 8,55 % (29), Партія зелених України (ПЗУ) – 5,43 % (19), Народно-демократична партія – 5,01% (17), ВО “Громада” – 4,67 % (17), Прогресивно-соціалістична партія України – 4,04 % (14), Соціал-демократична партія України (об’єднана) – 4,01 % (14). Найбільшу кількість депутатських мандатів у мажоритарних округах отримала КПУ – 38, НРУ – 14 та НДП – 13. 12 травня 1998 р. Верховна Рада ХІУ скликання розпочала свою роботу. Після виснажливого виборчого марафону Верховну Раду України очолив один із керівників СелПУ – О. Ткаченко, першим віце-спікером став комуніст А. Мартинюк, заступником – представник СДПУ(о) – В. Медведчук.

Президентські вибори 1999 р.

Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня 1999 р. Діючий Президент набрав найбільшу кількість голосів, його підтримали 9599 тис. виборців. Друге місце посів лідер комуністів П. Симоненко, якого підтримали 5849 тис. виборців. Третє місце зайняв О. Мороз. За нього проголосувало 2970 тис. чол.. Четверте місце дісталось Н. Вітренко – 2887 тис. голосів, Є. Марчука підтримали 2138 тис. виборців, Ю. Костенка – 574 тис., Г. Удовенка – 320 тис., В. Кононова – менше 77 тис. виборців. Ліві претенденти, які програли перший тур, закликали виборців підтримати П. Симоненка, а лідери правих висловилися на підтримку діючого Президента. Є. Марчук, який до першого туру зробив невдалу спробу порозумітися з О. Морозом і О. Ткаченко, у новій ситуації беззастережно підтримав Л. Кучму. У перерві між першим і другим турами виборів Л. Кучма призначив його на відповідальну посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони України. У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада 1999 р. Леонід Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії П. Симоненка. За нього проголосувало майже 16 млн. виборців, тобто 56, 2 % . П. Симоненко отримав понад 10 млн. голосів (37,8 %). Діючий президент переміг у 14 областях України, а П. Симоненко – у 9 і в Автономній республіці Крим.

Парламентські вибори 2002 року

Березневі 2002 р. вибори до Верховної Ради, які і раніше, відбулися за змішаною системою. Найважливішим нововведенням стало формування виборчих комісій політичними партіями – учасниками виборчого процесу, що мало запобігти можливим фальсифікаціям.

У виборчому процесі прийняло участь 33 суб’єкти – 22 політичні партії та 11 блоків партій. Головною силою президентського табору став блок “За єдину Україну”, сформований п’ятьма партіями: Аграрною партією України, Народно-демократичною партією, Партією промисловців і підприємців України, Партією регіонів та “Трудовою Україною”. Блок очолив глава адміністрації Президента В.Литвин. На позиціях підтримки влади стояли також Соціал-демократична партія України (об’єднана), Партія зелених України, блок Дем ПУ і Демсоюз та ін.

Десять партій, серед яких Народних рух України, Український народний рух, Партія “Реформи і Порядок”, “солідарність” утворили Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”, учасників якого відносили до “поміркованої” опозиції.

В опозиції до президентських сил стали соціалістична партія України О. Мороза та Блок Юлії Тимошенко, до якого ввійшли Українська соціал-демократична партія та Українська республіканська партія. Соціалісти і Блок Ю.Тимошенко виступали за перехід до парламентської форми правління, вимагали імпічменту Л.Кучми. Опозиційність до влади декларувала і Компартія на чолі з П. Симоненком.

Загалом вибори відбулися без значних порушень і дали такі результати: 4-відсотковий бар'єр подолали: "Наша Україна" – 23,5 % голосів; КПУ – 20; "За єдину Україну" – 11,8; Блок Ю.Тимошенко – 7,2; СПУ – 6,9; СДПУ(о) – 6,3 %.

У більшості одномандатних округів перемогли кандидати від блоку "За єдину Україну".

Отже, жодна політична сила не здобула абсолютної переваги у Верховній Раді. Сформуванню найбільшій парламентській фракції 178 депутатів вдалося пропрезидентському блоку "За єдину Україну". Головою Верховної Ради було обрано лідера цієї фракції В. Литвина.

Парламентські вибори 2002 р. зафіксували серйозні зрушення в політичних уподобаннях українського суспільства. Уперше комуністи поступилися лідерством блоку національно-демократичного спрямування. Фракція КПУ виявилася лише третьою за чисельністю після "Єдиної України" та "Нашої України".

Президентські вибори 2004 р.

Президентські вибори 2004 р. були найдраматичнішими в новітній історії України. Кандидатами у Президенти було зареєстровано 23 претенденти. Серед них А. Кінах, О. Мороз, П.Симоненко, Н. Вітренко, М. Бродський, Л. Чернівецький, О. Омельченко, Д. Корчинський та інші менш знані або т.зв. "технічні". Проте основними конкурентами були лідер Партії регіонів та чинний прем'єр-міністр В. Янукович та лідер блоку "Наша Україна" колишній прем'єр-міністр В. Ющенко. Програми обох кандидатів не надто відрізнялися між собою за змістом – у В. Ющенка вона була структурована під ефектним гаслом "Десять кроків назустріч людям", у В. Януковича просто являла собою перелік обіцяних благ. Вибірчі штаби кандидатів очолювали экс-віце спікер парламенту О. Зінченко та экс голова Національного банку – С. Тигіпка. Лідерка БЮТ, рейтинг якої був нищим від рейтингу В. Ющенка не балотувалась, отримавши натомість негласні гарантії посісти крісло прем'єр-міністра у разі перемоги. На початку липня 2004 р. опозиційні партії створили коаліцію на підтримку В. Ющенка "Сила народу". Вона обрала своїм символом підкову, гаслом "Вірю! Знаю! Можемо!" та помаранчевий колір. Прихильники В. Януковича обрали своїм партійним кольором біло-голубий. Вибірча кампанія відзначалась всіма відомими технологічними хитрощами та численними порушеннями.

Результати виборів, які відбулися 31 жовтня були оприлюднені лише 10 листопада. В. Ющенко посів перше місце, набравши 39,87 % голосів. За ним йшли В. Янукович (39, 32 %) та О. Мороз (5, 81 %). Лідер комуністів П. Симоненко набрав менше 5 %.

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур виборів. Увечері консорціум соціологічних служб "Національний екзит-пол" оприлюднив дані екзит-полу: за В. Ющенка – 52, 9 %, за В. Януковича – 44, 2 %. Ці дані суттєво розходились з даними ЦВК.

24 листопада голова ЦВК С. Ківалов оприлюднив офіційні результати другого туру виборів: за В. Януковича – 49, 46 % голосів, за В. Ющенка – 46, 61 %. Однак протокол ЦВК, що зафіксував ці результати, відмовились підписати троє членів ЦВК, включно із заступником голови ЦВК Я. Давидовичем. В. Ющенко закликав своїх прихильників вийти на Майдан Незалежності. Одночасно він звернувся з заявою про оскарження результатів виборів у Верховний Суд України.

24 листопада на Майдані Незалежності та Хрещатику стояло понад триста наметів. Керівником акції протесту було призначено Ю. Луценка. 25 листопада опозиція утворила Комітет національного порятунку і закликав до загальнонаціонального страйку. Ці події сколихнули Україну й отримали назву "помаранчевої революції". Президент Росії В. Путін привітав В. Януковича з перемогою, а держсекретар США та віце-прем'єр Канади заявили, що їх країни не визнають результати виборів. Таку ж позицію зайняв і Європарламент. 2 грудня Європарламент виступив із заявою про необхідність проведення повторних виборів. Участь у них В. Януковича і В. Ющенка називалися єдиною можливим варіантом виходу з

кризи. Для мирного врегулювання ситуації в Україну приїхали президент Польщі О. Кваснєвський, спікер Державної Думи Росії Б. Гризлов, президент Литви В. Адамкус, комісар Євросоюзу Х. Солана, генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш. На численних переговорах, названих “круглим столом” дійшли до порозуміння про необхідність проведення повторних виборів.

27 листопада Верховна Рада ухвалила постанову про недовіру Центральній виборчій комісії і цим оголосила результати виборів недійсними, а 1 грудня прийняла рішення про відставку уряду. 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України після інтенсивних драматичних дебатів сторін, що транслювалися по телебаченню, ухвалив визнати дії ЦВК неправомірними і ухвалив рішення провести повторне голосування 26 грудня 2004 р. Остаточний підсумок “третього туру” – В. Ющенко отримав 51, 99 % голосів виборців (15, 1 млн), В. Янукович – 44, 2 % (12, 8 млн).

Парламентські вибори 2006 р.

Парламентські вибори 2006 р., відбувалися вперше за пропорційною виборчою системою в загальнодержавному виборчому окрузі з 3 % виборчим бар’єром. Станом на 20 грудня 2006 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 137 політичних партій. У боротьбу за місця у вищому законодавчому органі держави включилося 45 суб’єктів виборчого процесу (29 політичних партій та 16 партійних блоків). За результатами підрахунку голосів право на формування українського парламенту отримали п’ять політичних сил, яким вдалося подолати 3 % виборчий бар’єр – це Партія регіонів (ПР), яка здобула 32,14 % голосів виборців, БЮТ – 22,29 %, Блок “Наша Україна” – 13,95 %, СПУ – 5,69 %, КПУ – 3,66 %. Таким чином у парламенті України Партія регіонів отримала 186 депутатських місць, БЮТ – 129, Блок “Наша Україна” – 81, СПУ – 33, КПУ – 21. Політичні преференції електорату на виборах 2006 р., як і в попередні виборчі кампанії, мали яскраво виражений регіональний характер. Виборці півдня та сходу України переважно віддавали свої голоси за Партію регіонів та комуністів, в той час як на заході – за БЮТ та Блок “Наша Україна”. Соціалісти користувалися популярністю в сільській місцевості центральних та південних областей, однак їм та комуністам так і не вдалося стати лідером виборчих перегонів в жодній із областей України. Партія регіонів була лідером електоральних симпатій у 8 областях України, Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, БЮТ – у 13 та у м. Київ, Блок “Наша Україна” – у 3. За підсумками парламентських виборів створилась певна рівновага конкуруючих між собою політичних сил. Однак відхід від попередніх домовленостей СПУ порушив її на користь біло-синіх. Це дало можливість разом з комуністами сформувати парламентську більшість (т.зв. Антикризову коаліцію), яка обрала О. Мороза головою Верховної Ради, а В. Януковича прем’єр-міністром України.

Вступ у дію політичної реформи, яка суттєво обмежила повноваження Президента, перехід в опозицію пропрезидентських сил в парламенті змушує помаранчеві сили все активніше виступати за розпуск парламенту та проведення позачергових виборів, що зрештою їм вдалося реалізувати. Посилаючись на політичну корупцію в парламенті Президент України 2 квітня 2007 р. видав указ про проведення дострокових парламентських виборів. Після довгого і зтяжкого протистояння між Президентом та Верховною Радою 27 травня 2007 р. Президент, Голова Верховної Ради та Прем’єр-Міністр підписали спільну заяву про проведення **позачергових парламентських виборів, які й відбулися 30 вересня 2007 р.** На них незначну перевагу отримали вже помаранчеві політичні сили, які навчені попередніми поразками, відмовились від взаємного поборювання й декларували на виборах стратегічну єдність. Блок Наша Україна – Народна Самооборона отримав – 14,15 % голосів виборців, а БЮТ – 30, 71 %. Партія регіонів, яка хоча й отримала абсолютне лідерство на виборах (34,37 %), однак не змогла сформувати парламентської більшості (КПУ отримала –

5,39 %, Блок Володимира Литвина – 3,96 %) й змушена була піти в опозицію. І хоча помаранчеві сили у парламенті мали перевагу лише у два голоси їм таки вдалося обрати спікера парламенту (А. Яценюка) та керівника уряду (Ю. Тимошенко). Наскільки тривким та ефективним виявиться другий прихід до влади помаранчевих сил – покаже час.

Рекомендовані джерела та література

1. Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр: політологічний аналіз // Нова політика, 1998, № 6.
2. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів, 2005.
3. Васютинський В. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти, 1998, № 1.
4. Вибори'98. Як голосувала Україна. Підсумкова інформація про 30 партій та виборчих блоків. 225 одномандатних округів. Результати голосування, узагальнюючі таблиці. – К., 1998.
5. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К., 1995.
6. Вишняк О.І., Шевель І.П. Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990–1998). – К., 1998.
7. Колодій А., Черниш Н. Громадянське суспільство і політична система України напередодні виборів 1998 року. – В кн.: Вибори-98. Партії й електорат у передвиборчий період. – Львів, 1998.
8. Олійник В. Парламент 2002. Час вибору. – К., 2001.
9. Парламент України. Вибори'98 (документи, статистика, бібліографія).- К.: Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України, 1998.
10. Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні. – К., 1995.
11. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998 / Упорядники М.Томенко, О. Проценко. – К., 1998.
12. Томенко М. Олійник В. Партійна еліта України 2000. – К., 2000.

13. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ (1991-2007)

Перехід до ринкової економіки та поглиблення економічної кризи в державі (1991-1994)

Проголошення незалежності України не призвело до очікуваного населенням швидкого поліпшення економічного становища, а відтак і матеріального покращення життєвого рівня. Починаючи з 1991 р. незалежна Україна зіштовхнулася з низкою складних економічних проблем, наслідком яких стала глибока економічна криза. Найважливішими її причинами були:

- розрив штучно підтримуваних в СРСР виробничих зв'язків між регіонами величезної країни;
- відсутність замкнутого циклу виробництва. Україна була всього лише ланкою у загальносоюзному економічному комплексі, тобто частка товарів готових до вжитку, які вироблялися українськими підприємствами становила тільки третину загальної товарної маси, у той час як у незалежній державі вона має складати 65-70%;
- відсутність національної кредитно-фінансової системи;
- значна енергоємність української економіки та залежність від зовнішніх джерел постачання;
- брак власного досвіду в галузі державного управління.

Соціально-економічна, а слідом за нею й політична ситуація в Україні значно загострилася після того, як Росія запровадила в себе з 2 січня 1992 р. лібералізацію цін. Із свого боку Кабінет Міністрів України прийняв Постанову, що передбачала запровадження вільних цін, що, по суті, означало їх підвищення. Опозиція в особі Народного Руху розгорнула жорстку критику економічної політики уряду і зажадала його відставки. Ситуацію в українській економіці ускладнювала і нерішучість уряду до швидких і радикальних змін. Спізнившись із введенням в обіг власної валюти, останній не спромігся захистити Україну від експансії грошової маси з Росії. Запровадження 10 січня 1992 р. купонів багаторазового використання лише на деякий час стримало гіперінфляцію, що насувалася. У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила „Основи національної економічної політики”, що передбачали комплекс заходів спрямованих на конверсію оборонної промисловості, розвиток тих галузей виробництва, які забезпечують населення споживчими товарами, пріоритет у розвитку агропромислового комплексу. Важливе значення мали закони „Про приватизацію майна державних підприємств”, „Про селянське (фермерське) господарство”, „Про форми власності на землю”, які створювали підґрунтя для переходу від командно-адміністративної до ринкової моделі економіки. Проте реалізація законів проходила вкрай повільно. Наприкінці року економіка України все більше занурювалася у хаос, ставала некерованою і руйнувалася. Місячний рівень інфляції досяг 50%. У вересні 1992 р. країну сколихнули масові страйки гірників, залізничників, авіадиспетчерів цивільної авіації. Зважаючи на незадоволення серед широких верств суспільства діями уряду, Верховна Рада України на позачерговій сесії у жовтні 1992 р. відправила у відставку Кабінет Міністрів В.Фокіна, призначивши новий уряд на чолі з прем'єр-міністром Л.Кучмою. Щоб стабілізувати становище уряду було надано надзвичайні повноваження (листопад 1992-жовтень 1993 рр.). Їх суть полягала у тому, щоб відновити адміністративно-командні методи управління економікою. На короткий час вони дали деякий позитивний ефект: на початку 1993 р. спостерігалось сповільнення спаду виробництва. Однак досягнуто це було шляхом посилення кредитної емісії, що неминуче призвело до нового стрибка інфляції. Восени 1993 р. вона сягала 70%. Особливо ускладнювала ситуацію залежність української економіки від зовнішніх, переважно російських енергоносіїв. Власні потреби нафти Україна покривала лишень на 12,5% (потреби ж становили 40 млн., а власний видобуток -5 млн., тепер він складає близько 3 млн. т.). Підвищення Росією цін на нафту до світових боляче вдарило по українській економіці й ще більше посилювало кризу. Наприкінці 1993 р інфляція в Україні перевищила уже 90%.

Ситуація, що склалася загрожувала повній руйнації національного народногосподарського комплексу. За таких умов Л.Кучма подав у відставку. Наприкінці вересня уряд очолив Президент Л.Кравчук, а обов'язки прем'єр-міністра покладено на Ю. Звягільського (22 вересня 1993-16 червня 1994 р.). Шляхом адміністративних заходів - посилення регуляцій і податків, уряду на короткий час знову вдалося трохи загальмувати інфляцію. Однак це утруднювало функціонування бізнесу, штовхнуло його до згорання легальної активності, переходу до „тіньових” методів діяльності, тотального приховування від держави податків. Вже на початок 1994 р, адміністративні методи економічного управління вичерпали себе і призвели до чергового поглиблення кризи. Виробництво валового продукту у порівнянні з попередніми також кризовими роками різко скоротилося. Так, якщо у 1992 р. у порівнянні з попереднім він знизився на 16,5%, 1993- на 14,2, то в 1994 – на 23%. Головна причина поглиблення кризи полягала у нерішучості уряду та прокомуністичної більшості Верховної Ради у реформуванні економіки на нових ринкових засадах. Незважаючи на те, що Верховна Рада щороку розробляла програми виходу з економічної кризи і подавала їх до реалізації відповідним урядам, жодна з них не була виконана у повному обсязі.

Різке падіння виробництва, інфляція, погіршення матеріального становища населення спричинили загострення внутріполітичної ситуації в державі. Внаслідок дострокових виборів до Верховної Ради (березень 1994 р.) і Президента (червень-липень 1994 р) політична ситуація в країні надалі залишалася невизначеною, відтак могла суттєво впливати на перебіг економічних реформ: більшість місць у Верховній Раді отримали ліві сили, а перемогу у президентських перегонах здобув Л.Кучма, який декларував необхідність проведення глибоких економічних реформ.

Таким чином, впродовж перших трьох років незалежності Україна занурилася у глибоку економічну кризу. Свого апогею вона досягла у середині 1990- х рр. Через непослідовність і нерішучість у запровадженні ринкових механізмів управління економікою, інертність і зацікавленість колишньої компартійної номенклатури у збереженні державної монополії на основні виробничі фонди, а відтак небажання демонополізувати їх, провести прозору приватизацію надзвичайно ускладнили, а фактично звели нанівець проголошені у 1992 р. ринкові реформи.

Спроби економічної стабілізації 1994-2000 рр. та їх наслідки

Ліва більшість у Верховній Раді ставила під сумнів можливість проведення ринкових реформ. Відтак реформаторська діяльність уряду могла здійснюватися тільки на підставі указів Президента. Курс ринкових реформ задекларований Л.Кучмою гостро потребував зовнішніх фінансових ін'єкцій, що могли надійти тільки із Заходу. У той же час останній не поспішав їх надавати позаяк хотів переконатися, що Україна на ділі відмовляється від командно-адміністративної економіки, а також реалізує проголошений в Декларації про державний суверенітет свій без'ядерний статус. 12 жовтня 1994 р. Президент Л.Кучма проголосив стратегію економічних перетворень, яку схвалила Верховна Рада. Вона передбачала лібералізацію цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, дотримання жорсткої монетарної політики, широку приватизацію великих підприємств, проведення аграрної реформи. У листопаді 1994 р. Л.Кучма видав Указ „Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” В ньому передбачалося вирішення трьох найважливіших складових земельної реформи – приватизації, оцінки й ринку землі. Розпочалася приватизація державних підприємств. Формально кожний громадянин, отримавши сертифікат на право власності на частку засобів державного виробництва, ставав співвласником конкретного підприємства. Насправді ж, 19 мільйонів людей, які їх отримали так і не перетворилися на їхніх реальних власників бо стали лише володарями знецінених інфляцією папірців-сертифікатів, до того ж були позбавлені доступу до інформації про стан підприємства, про дійсних його власників. Фактично підприємства приватизувала

держноменклатура та директорський корпус. Як така сертифікаційна приватизація в Україні провалилася, більше того, вона „узаконила” перехід величезного державного майна в руки незначної групи людей, що потягло за собою ще більшу соціальну поляризацію в українському суспільстві. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об’єктів, з яких 4051 належали до загальнодержавної власності, що вдвічі більше, ніж у попередньому році. В результаті частка державної власності скоротилася із 96 до 62%. Перші кроки на шляху ринкових реформ та приватизації були прихильно сприйняті провідними західними країнами, передусім США, які мали вирішальний вплив у міжнародних фінансових організаціях. За короткий час серед країн, які одержували фінансову підтримку США Україна вийшла на третє місце після Ізраїлю та Єгипту. Вона також отримала допомогу Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку. Іноземна фінансова допомога, незважаючи на далеко не завжди її ефективне використання, сприяла фінансовому оздоровленню країни.

Впродовж 1995-1996 рр. в українській економіці наступила певна стабілізація і навіть деяке поживлення. Різко зменшилася інфляція і зростання цін – із 400% в 1992 р. до 40% у 1996. Останнє позитивно позначилося на заробітній платі громадян. З жовтня 1994 по квітень 1997 р. у валютному еквіваленті вона зросла більше, ніж у чотири рази – з 22 до 90 доларів США. Це створило сприятливі умови для проведення грошової реформи. У вересні 1996 р. до грошового обігу було введено повноцінну національну валюту – гривню, яка замінила купуно-карбованці. Її суть полягала у деномінації: 100 тис. купуно-карбованців обмінювали на одну гривню. Курс гривні щодо долара США був завищеним (1 долар коштував 1,75 грн.) У 1996 р. завершено перший етап земельної реформи – роздержавлення землі і передання її у власність юридичним особам. Це означало, що право власності отримали колишні колективні господарства, що перетворилися у селянські спілки – колективи селян-пайовиків. Упродовж липня 1997 р. – грудня 1999 р. було проведено другий етап реформи – створення реального власника землі, тобто передання землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Понад 6 млн. громадян України одержали земельні паї, що становило майже половину земельних угідь в державі. Було завершено приватизацію присадибних ділянок. Їхніми власниками стали майже 10 млн. громадян. Наприкінці 1999 р. Указ Президента „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” фактично означав остаточну ліквідацію колгоспної системи в Україні. Останнє не завжди викликало схвальну оцінку, оскільки в процесі реформування чимало колективних господарств з їх усією інфраструктурою було зруйновано. Припинили існування великі тваринницькі комплекси, овочеві господарства, що виробляли парникову продукцію. Новим приватним власникам виявилось не під силу їх розвивати через брак коштів, дешевої робочої сили, значної їхньої енергоємності.

Реалізація ринкових реформ середини 1990-х рр. мала суперечливі наслідки. З одного боку в умовах, коли граничний рівень падіння виробництва було досягнуто, вони сприяли тенденції певної стабілізації у народногосподарському комплексі країни. У 1995 р. вперше скорочення ВВП не перевищило рівня попереднього року, а впродовж 1996 - 1997 рр. його падіння ще більше сповільнилося.

Проте досягнута стабілізація була дуже хисткою, позитивні тенденції, що намітилися не закріплені. Серйозного удару фінансовому становищу України завдали наслідки кризи в Південно-Східній Азії та Росії в 1997-1998 рр. Згубно вплинула на проведення ринкових реформ податкова політика уряду. Жорсткі податкові вимоги, фінансові обмеження, завищене оподаткування штовхали підприємства в „тіньовий” сектор економіки. Вони приховували прибутки, внаслідок чого державний бюджет зазнавав колосальних збитків. „Тіньовий” сектор економіки став притягувати й кримінальний елемент із владних державних структур, які маючи доступ до перерозподілу джерел сировини, вироблення і реалізації товарів прагнули уникнути оподаткування власного бізнесу. Обсяги „тіньового” сектору економіки у 1999 р. сягнули 60% ВВП. Це означало, що держава втрачала контроль над економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний

характер й прямо чи опосередковано опинилося під впливом кримінальних структур, що мало наслідком утворення паралельної інфраструктури влади, а відтак стало загрожувати безпеці держави. Підтвердженням тому стало зростання зовнішнього боргу України. Протягом 1994-1999 рр. він зріс більше, ніж втричі і становив 12,2 млрд. дол. (це 51,2 млрд. грн., при річному бюджеті – 28 млрд. грн.). Одночасно зростала внутрішня заборгованість по виплатах зарплат, стипендій, пенсій. Завдяки жорсткій монетарній політиці, яку проводив Національний банк України вдавалося стримувати ріст інфляції, але працівники бюджетної сфери, державних підприємств, верстви населення, що користувалися соціальними виплатами по кілька місяців не отримували платні. Корумпованість чиновників на найвищих щаблях влади досягла свого апогею за урядування прем'єр-міністра П.Лазаренка, проти якого Генеральна прокуратура України у вересні 1998 р. порушила кримінальну справу за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. У лютому 1999 р., будучи вже у відставці під час перебування за кордоном, його затримано судовими органами США й звинувачено у „відмиванні” незаконних доходів, що становлять за оцінками слідства близько 880 млн. дол. США. Особливістю українського економічного життя стало поступове злиття влади й бізнесу. За даними Державної податкової адміністрації на 2000 р. 364 народні депутати України мали офіційний дохід від комерційних структур. Парламентарі очолювали 202 підприємства і були засновниками 473 підприємств. У країні утворилися суспільно небезпечні злочинні угруповання, які зрослися з органами влади.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. стала посилюватися фінансова незбалансованість, знижуватися якісні показники у виробничій сфері, погіршувалася галузева структура промислового виробництва. Особливо небезпечні наслідки мав процес технологічної деградації промислового потенціалу країни. Продукція машинобудування зменшилася у 3 рази, легкої промисловості – у 8 разів, електронної галузі – у 100 разів, а за показниками науково-технічного рівня вона опустилася з 7-го на 139 місце. Дошкольного удару по вітчизняному виробнику завдало практично безконтрольне завезення в Україну зарубіжних товарів, дешевших за вітчизняні проте далеко не завжди кращих у якісному відношенні.

У грудні 1999 р. уряд очолив колишній Голова Правління національного банку України В.Ющенко. За своє річне перебування при владі він добився скорочення зовнішнього боргу без запозичень з-за кордону на 2,1 млрд. дол., на 5 млрд. грн. зросли надходження до бюджету країни, населенню почала виплачуватися заборгованість по зарплаті.

Підсумки першого десятиліття розвитку економіки незалежної України за своїми наслідками були неоднозначними. З одного боку наступила макроекономічна стабілізація, з іншого, в країні так і не було створено сприятливого клімату для промислової і підприємницької діяльності. Однак у другій половині 90-х рр. ХХ ст. вдалося подолати глибоку економічну кризу в державі, що загрожувала внутрішній стабільності і національній безпеці загалом. У 2000 р. вперше за останнє десятиріччя було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до його зростання.

Народне господарство України в умовах ринкової економіки: тенденції розвитку

Незважаючи на позитивні зрушення в економіці, останні кардинально не вплинули на поліпшення матеріального становища широких верств населення країни. Подолання наслідків глибокої народногосподарської кризи попереднього періоду на початку 2000-х рр. проходило нерівномірно й свідчило про те, що сприятливі тенденції у її розвитку ще не були закріплені. Так, якщо на початку 2001 р. спостерігалось зростання ВВП, то уже наприкінці його - сповільнення темпів. Більшість соціальних завдань, викладених в урядовій програмі. „Реформи заради добробуту” виконувалось повільно. Сам Президент змушений був визнати, що рівень життя 83 % населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27% українців проживали за межею бідності. Значно утруднювала розвиток національної економіки у нових ринкових умовах матеріально-технічна відсталість

виробництва, надмірна енергоємність і залежність від зовнішніх джерел постачання, яку так і не вдалося подолати за попереднє десятиліття. Однак, аналізуючи такі основні показники розвитку народного господарства України за 2000-2006 рр., як динаміка реального обсягу ВВП, реальних доходів населення, інфляції та безробіття можна стверджувати про зміцнення національної економіки. Згідно із офіційними статистичними даними починаючи з 2000 р. в національному господарстві відновлено економічне зростання. Станом на 2006 р. ВВП зріс більше, ніж на 55%. Особливо це спостерігалось впродовж 2003-2006 рр. Важливим показником успішності проведених реформ є їх вплив на матеріальне становище населення. Динаміка його реальних доходів за цей же період також виявила позитивні тенденції: вони збільшилися на 238%. У той же час мали місце інфляційні процеси. Передусім це було пов'язано із значним подорожчанням енергоносіїв у 2004-2006 рр., а також почасти політичною нестабільністю в державі. На кінець, суттєвою ознакою економічного оздоровлення держави є скорочення чисельності безробітних. Динаміка безробіття у зазначений вище період виявила сталу тенденцію до зменшення: якщо в 2000 р. число безробітних становило 11,6% (або ж 2 655,8 тис.), то у 2006 р. 6,8% (або ж 1515 тис.). Однак потрібно зазначити, що ці позитивні зрушення до певної міри пов'язані з тим, що ринок праці в Україні значно розширився через масовий виїзд на заробітки за кордон економічно активного населення. У 2007 р. в зарубіжних країнах (переважно у державах ЄС) працювало 3-3,5 млн. українців. За даними Міжнародної організації з міграції вони переслали в Україну 27 млрд. євро, що становить 8% від національного ВВП.

Свідченням позитивних зрушень у економіці України за останні роки стали суттєві зміни у пріоритетах зовнішньої торгівлі. У 2005 р. найбільшу питому вагу в українському експорті посіли держави Євросоюзу (майже 32%). Що ж стосується країн СНД, то вона у порівнянні з попереднім десятиліттям зменшилася з 51 % до 31%. Усе це дало підстави українському керівництву активізувати заходи спрямовані на вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Отримавши у 2005 р. статус держави з ринковою економікою, Україна у лютому 2008 р. приєдналася до неї. Останнє викликало гострі дискусії у середовищі національного політикуму. Противники вступу до СОТ стверджують, що низька конкурентоспроможність вітчизняних підприємств спричиниться до наводнення внутрішнього ринку дешевими іноземними товарами, що остаточно їх зруйнує, особливо сільськогосподарське виробництво, посилить фінансову залежність держави від Заходу, яка і так сягнула значних розмірів і наприкінці 2007 р. становила майже 65 млрд. дол. США. Натомість прихильники вступу доводять переваги членства у цій організації. Вони переконують у тому, що це дасть імпульс для розвитку національної економіки, відкриє ринки збуту, усуне бар'єри у зовнішній торгівлі, зніме інші дискримінаційні закони, сприятиме вільному пересуванню товарів, послуг, робочої сили. Вступ до СОТ повинна ратифікувати Верховна Рада України.

Між тим Україна має величезний виробничий потенціал і надалі посідає провідні позиції за видобутком та виробництвом багатьох видів продукції. За розвіданими запасами вугілля (47 млрд. тонн) Україна посідає у світовому рейтингу восьме місце. Випереджаючи такі країни, як, наприклад, Великобританія (45 млрд. тонн) та Казахстан (34 млрд. тонн). Перші позиції за цим показником займають США, де розвідано 445 млрд. тонн "чорного золота", Китай -296 млрд. тонн, Росія — 202 млрд. тонн, ПАР, Австралія — 116 млрд. тонн, Німеччина — 106 млрд. тонн та Індія -78 млрд. тонн.

За видобутком вугілля Україна закінчує першу десятку. Щороку в нас його видобувають 75 млн. тонн. Україна - на другій позиції у світі й за розвіданими запасами залізної руди, що становлять 20 млрд. тонн але за видобутком залізної руди посідає п'яте місце у світі. Щороку Україна видобуває її близько 77 млн. тонн. Більше - Росія - 87 млн. тонн, Австралія - 168 млн. тонн, Бразилія - 195 млн. тонн та Китай - 224 млн. тонн. Четверту частину видобутої залізної руди (20 млн. тонн) наша країна щороку експортує. Це шосте місце у світі. Щороку в Україні виплавляють 31 млн. тонн сталі, посідаючи за цим

показником сьоме місце. Росія — 58 млн. тонн, Німеччина -46 млн. тонн та Корея - 43 млн. тонн сталі.

За виробництвом уранових концентратів наша країна займає десяту позицію в світі. Однак як геологічні умови, так і застарілі технології видобування копалин не дають можливості ефективно використовувати їх.

По виробництву електроенергії Україна на сімнадцятому місці, виробляючи щорічно 170 млрд. кВт-год. електроенергії. Однак вона посідає одинадцяте місце й за споживанням палива та енергії. Економіка України наденергомістка порівняно з багатьма розвинутими країнами світу.

За площею ріллі Україна - дев'ята у світі. Рілля складає близько 57% земельного фонду країни, або більше 33 млн. га. Країна є лідером з виробництва мінеральних добрив. Кожного року в Україні продукується 2,4 млн. тонн міндобрив. Це десяте місце у світовому рейтингу.

На шостому "світовому" місці Україна й за врожайми картоплі. Щороку збираючи в середньому 15 млн. тонн. Це навіть більше, ніж такі країни, як Німеччина (11 млн. тонн), Білорусь, Нідерланди (8 млн. тонн) та Велика Британія. Однак, враховуючи те, що більшість сільськогосподарської продукції (окрім зернових культур) виробляється в Україні відсталими методами на присадибних ділянках то й продуктивність праці є дуже низькою й неефективною.

З виробництва бурякового цукру наша країна посідає п'яте місце. Виробляючи щороку близько 2,1 млн. тонн цукру. Це більше, ніж Польща та Росія.

Україна - на восьмому місці у світі за виробництвом молока. Його виробляють майже 14 млн. тонн. Вигідне економіко-географічне положення України ставлять її на п'яте місце й за обсягами вантажообігу.

Таким чином, Україна за економічним потенціалом посідає вагоме місце у світовому господарстві. За роки незалежності економіку країни вдалося перевести на ринкові відносини. Їх результати не завжди можна оцінити однозначно позитивно, проте в цілому було досягнуто важливого успіху – подолано глибоку економічну кризу, а національна економіка проявила тенденцію до зростання.

Рекомендовані джерела і література

Історія України /Кер. авт. кол.Ю.Зайцев. – Львів,1996.

Коріненко П., Терещенко В., Бармак М. Курс лекцій з історії України у чотирьох частинах. Новітня історія України. - Ч.4.- Тернопіль,2007.

Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К.,2002.

Куклин В., Куклин С. Парадокси українських реформ (мотиви и события). – Харьков, Львов,1997.

Лановик Б., Лазарович М. Історія України. Навчальний посібник. - К.,2006.

Лановик Б. Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу.-К.,1999.

Падалка С. Демонтаж колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі //Історія українського селянства: В 2 т. – Т.2. – К.,2006.

Сакс Д.,Пивоварський О. Економіка перехідного періоду. (Урок про Україну). – К.,1996.

Статистика. /За ред. С.Герасименка.- К.,2000.

Статистичний щорічник України за 2007 рік. Державний комітет статистики України.- К.,2007.

14. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Вихід України на міжнародну арену та формування її зовнішньополітичної концепції

Перебуваючи в складі СРСР, Україна формально вважалася суверенною державою, мала Міністерство закордонних справ й теоретично могла встановлювати безпосередні відносини з іншими державами. У дійсності представництво УРСР в ООН, як єдина її структура на міжнародній арені виконувало вказівки союзного МЗС. Початки формування зовнішньої політики України можна датувати 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет. У цьому документі проголошувалося, що Україна стає суб'єктом міжнародного права та рівноправним учасником міжнародного спілкування, заявлено про те, що вона є безпосереднім учасником загальноєвропейського процесу та європейських структур. Декларація визначала принципові засади зовнішньої політики України: сприяння зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередня участь у загальноєвропейських структурах, прагнення до здобуття статусу нейтральної держави, яка не бере участі у військових блоках і дотримується неядерних принципів – не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. 29 квітня 1990 р. колегія Міністерства закордонних справ УРСР розглянула питання „Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в нових умовах”. У цьому документі вперше ставилося завдання, щоб розмежувати обов'язки між загальносоюзними та республіканськими зовнішньополітичними відомствами, що дало б змогу Україні встановлювати двосторонні відносини з іншими країнами. Вже з осені 1990 р. Україна розпочала налагоджувати контакти із сусідніми державами. У жовтні міністрами закордонних справ України та Польщі було підписано декларацію про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин. У березні - травні 1991 р. було підписано низку українсько-угорських угод про співробітництво у торгово-економічній, науковій, гуманітарній сферах. Аналогічні угоди були укладені з Чеською і Словацькою Республікою. Після проголошення низкою союзних республік декларацій про державний суверенітет Україна впродовж 1990- початку 1991 р. підписала з ними договори про економічне, політичне та культурне співробітництво. Серед них – з Російською Федерацією, Білорусією, Казахстаном, Киргизстаном, Азербайджаном, Узбекистаном.

Активізувало свою діяльність представництво України в ООН, яка по суті залишалася на той час єдиною міжнародною трибуною для молоді української дипломатії.

Однак справжній вихід України на міжнародну арену відбувся після проголошення Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Акту незалежності України, а також його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., які створили необхідні правові та політичні передумови для утвердження незалежної Української держави, а отже, й для її становлення як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Вже впродовж грудня 1991-січня 1992 рр. пройшла хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами. Вперше за увесь попередній історичний період, світова спільнота прихильно сприйняла появу нової держави. Першою, 2 грудня 1991 р. Україну визнала й встановила дипломатичні відносини Польща, слідом за нею Канада, 3 грудня Угорщина, 4 грудня – Литва й Латвія, 5 грудня – Росія, Болгарія і Словенія. До кінці грудня 1991 р. заяви про визнання України зробили 68 держав світу, у тому числі й усі держави „Великої сімки”. Одночасно Україну визнавали й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (тепер Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а 10 березня приєдналася до Північноатлантичної Ради із співробітництва (з 1998 р. – Рада євроатлантичного партнерства).

Вихід України на міжнародну арену вимагав розробки зовнішньополітичної концепції держави. У зв'язку з тим 2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила „основні напрямки зовнішньої політики України”, що визначав базові її засади та національні інтереси. У ньому

вказувалося, що найважливішим завданням України є її повномасштабне входження до світового співтовариства. Це можна досягти шляхом реалізації таких завдань: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави, забезпечення її стабільного міжнародного становища та недоторканності її кордонів, входження національної економіки до світової економічної системи, захист прав та інтересів громадян України за кордоном, підтримка зарубіжних українців – вихідців з України, розповсюдження у світі образу України як надійного і прогнозованого партнера. У цьому ж документі зазначається, що Україна проводитиме відкриту зовнішню політику і прагне співпрацювати з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, чи груп держав. В основу своєї зовнішньої політики вона бере фундаментальні загальнолюдські цінності і засуджує практику подвійних стандартів у міждержавних стосунках. Головними сферами зовнішньополітичної діяльності України визначені такі пріоритети: розвиток двосторонніх міждержавних відносин; розширення участі в європейському регіональному співробітництві; співробітництво у рамках Співдружності незалежних держав; членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях.

Етапним у формуванні зовнішньополітичної стратегії Української держави стало прийняття нової Конституції, яка юридично закріпила основні засади її зовнішньополітичної діяльності.

Загалом концепція зовнішньополітичної стратегії України на протязі першого десятиліття її незалежності базувалася на „багатовекторності”, тобто намаганням балансувати між Сходом і Заходом, що мало на думку українського керівництва зменшити насамперед російські впливи. Одним із суттєвих чинників, що повинен був цьому сприяти мала стати Співдружність незалежних держав (СНД).

Україна і держави СНД

Проголосивши 24 серпня 1991 р. незалежність, Україні потрібно було докласти чимало зусиль, щоб мирним цивілізованим способом „розлучитися” з колишньою імперією. 8 грудня 1991 р. на зустрічі лідерів Білорусі, Російської Федерації та України у Біловезькій Пущі була укладена угода про створення СНД, до якої приєдналося більшість колишніх радянських республік. За час президентства Л.Кравчука вдалося втримати особливу лінію і статус України в рамках цієї організації. Вона стала лише асоційованим її членом, не увійшла до системи військово-політичного союзу. Це, як підтвердила подальша практика, відвернуло від неї небезпеку втягування у міжетнічні конфлікти, що точаться на теренах СНД.

У рамках СНД простежується два підходи, щодо її ролі на пострадянському терені: російський і український. Суть російського полягає у тому, щоб надати СНД політичного забарвлення і в перспективі перетворити у наддержаву, або принаймні забезпечити домінування Росії серед її членів. Український підхід насамперед акцентував увагу на економічному співробітництві, відкидав будь-які прояви диктату одних країн-учасниць СНД щодо інших.

У рамках СНД особливого значення Україна надає *відносинам з Російською Федерацією*. Одразу ж із проголошенням незалежності для України відносини з цією країною мали пріоритетне значення. Це випливало з історичного минулого обох держав, економічними зв'язками, значною протяжністю кордонів. В силу того, що Україна тривалий час входила у сферу впливу Росії, то й впливи останньої у політичній та економічній сфері, принаймні до 2004 рр. залишалися особливо помітними у проведенні її зовнішньої політики. Особливістю зовнішньої політики Росії щодо України є рецидиви імперських амбіцій. У російській геополітичній думці не існує суспільно визнаних концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів. В ній переважають такі категорії як „сфери виняткових інтересів”, „зони впливу”, „ареал розселення російськомовного населення” Наслідком цього стали грубі прояви тиску Росії на ті країни, які не погоджуються стати її

сателітами. Це знайшло яскравий прояв і у її політиці щодо України, зокрема у спробах розпалювати сепаратистські рухи в Криму, висунення претензій на особливий статус її на півострові. Так, у 1992 р. Державна Дума Російської Федерації визнала незаконним передачу Криму у 1954 р. до складу України, а у 1993 р. ухвалила рішення щодо „російського статусу” міста Севастополя. Крім того російська сторона висунула тезу про те, що рішення про непорушність європейських кордонів СРСР не стосується кордонів між колишніми радянськими республіками. Особливо напруженою ситуація склалася наприкінці 1996 р., коли 23 жовтня Державна Дума РФ ухвалила постанову „Про припинення розподілу Чорноморського флоту”, у черговий раз порушено питання про статус Севастополя. Однак зважена позиція українського керівництва, послідовний курс на розвиток добросусідських відносин не допустили до ескалації українсько-російських суперечностей. Етапним у взаєминах між обома країнами стало підписання у Києві 31 травня 1997 р. „Великого договору” – Договір про дружбу і співробітництво і партнерство між Україною і Росією. У ньому зафіксовано принцип непорушності існуючих кордонів і територіальної цілісності договірних сторін. Щодо найпекучішого питання в українсько-російських взаєминах – поділу Чорноморського флоту, то воно також було розв’язане у дусі компромісу: його матеріальна база та інфраструктура розподілялися порівну. Частина своїх кораблів Україна продала Росії. 14 січня 1998 р. „Великий договір” ратифікувала Верховна Рада України, Дума Російської Федерації зробила це аж через рік – 17 лютого 1999 р., а Рада Федерації – 2 березня цього ж року. Проте російська сторона обумовила набуття чинності договору ратифікацією угод щодо Чорноморського флоту Верховною Радою України. Після ратифікації українським парламентом базових угод щодо російського чорноморського флоту на території України від 24 березня 1999 р. відкрито шлях для набуття чинності „Великого договору”. 1 квітня 1999 р. у Москві Президенти України і Російської Федерації Л.Кучма та Б.Єльцин обмінялися відповідними ратифікаційними грамотами. „Великий договір” про українсько-російське співробітництво підвів необхідну політичну і юридичну базу для цивілізованих та взаємовигідних відносин між Україною та Росією.

Важливою подією в українсько-російських відносинах став державний візит Президента України Л.Кучми в Росію 27 лютого – 1 березня 1998 р. під час якого було підписано Програму довгострокового співробітництва до 2007 р. В українсько-російських відносинах особливе місце посідають проблеми пов’язані із постачанням енергоносіїв. Останні становлять понад 73% усього імпорту України. Залежність від російського постачання стає особливо помітною для України коли та робить кроки, що демонструють наявність у неї власних національних пріоритетів. Так було, наприклад, одразу ж після „помаранчевої революції”, коли у січні 2005 р., а також після перемоги „помаранчевої” коаліції на позачергових парламентських виборах у 2007 р. Росія загрозилась зменшенням обсягів поставок газу в Україну під претекстом великої заборгованості з боку останньої, яка зрештою не є її державним боргом. Не поділяє Російська федерація й планів України щодо членства у НАТО. Проте, незважаючи на окремі суперечності обидві країни за умови відсутності позаекономічних чинників інтеграції мають широке поле для співпраці. Передусім це стосується таких напрямків як співробітництво в галузі виробничої кооперації, розширення транспортних коридорів загальноєвропейського сполучення, співробітництво в галузі військово-промислового виробництва і проблем космосу.

На ювілейному самміті країн СНД президент РФ В.Путін проголосив 2002 р. роком України в Росії, а Президент України Л.Кучма виступив з ініціативою проголосити 2003 р. роком Росії в Україні. Після тривалих зволікань російська сторона погодилася провести делімітацію кордону. У січні 2003 р. під час візиту російського президента до Києва був підписаний Договір про суходільний кордон між Росією та Україною. Проте відкритим надалі залишається питання про статус Азовського моря та Керченської протоки. Свідченням цього було загострення українсько-російських відносин навколо острова Тузла у Азовському морі восени 2003 р. МЗС України навіть надіслало РФ ноту у зв’язку з будівництвом у Керченській протоці дамби від Таманського півострова до українського острова Тузла, що

загрожувало його зникненням. Рішуча позиція українського уряду спонукала російську сторону погодитися на проведення делімітації кордону у Керченській протоці. В останні роки Росія активізувала спроби встановити своє домінування над країнами СНД. Україна, маючи альтернативне бачення цієї організації пішла на зближення із країнами, котрі також не поділяють російських планів. Для відстоювання своїх інтересів Україна разом з Грузією, Узбекистаном, Азербайджаном, Молдовою створила міждержавне об'єднання ГУУАМ. Відповідна угода про це була підписана у Страсбурзі в 1997 р.

Після „помаранчевої революції” Президент України В.Ющенко свій перший закордонний візит на початку 2005 р. здійснив до Росії, що є підтвердженням доброї волі з боку нашої країни до дружніх і рівноправних відносин із північним сусідом. Проте українсько-російські відносини в період 2004-2007 рр. в цілому мали тенденцію до погіршення. Особливо це було помітним під час правління „помаранчевих урядів” 2005 - початку 2006 рр., котрі декларували прискорити вступ України до НАТО, переглянути умови базування в Криму російського Чорноморського флоту, провести розмежування у Керченсько-Азовському регіоні. Російська Федерація застосувала проти України торгову блокаду, заборонивши ввіз на свою територію деяких видів сільськогосподарської продукції з України. Українська сторона із свого боку зажадала провести інвентаризацію об'єктів, що перебувають у російському користуванні в Криму, зокрема маяків. Бажання Російської Федерації втримати контроль над Україною, загальмувати її інтегрування із Заходом свідчила жорстка позиція російського керівництва під час Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 р., яке домоглося від нього відтер мінування приєднання України та Грузії до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ).

Таким чином, можна констатувати, що РФ у зовнішньополітичній діяльності України на даний час продовжує залишатися стратегічним партнером, який однак у своїх відносинах з нею ще не позбавився стереотипів імперського мислення.

Україна і проблема ядерного роззброєння

Ставши незалежною державою, Україна опинилася перед необхідністю визначити свої геополітичні пріоритети. Перед нею постала альтернатива: або залишатися сателітом Росії, або ж заявити про свою західну орієнтацію. Ще Президент Л.Кравчук вибрав другий варіант. Свідченням цього стала корекція проголошеного Україною в 1991 р. наміру бути позаблоковою і нейтральною державою. В „Основних напрямках зовнішньої політики України” наголошувалося, що „проголошений нею свого часу намір стати у майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може сприйматися за перешкоду для її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки”. Важливою подією в напрямку європейської інтеграції України стало підписання Президентом Л.Кравчуком 26 лютого 1992 р. Гельсінського заключного акту про безпеку і співробітництво в Європі, чим було підтверджено вірність України принципам непорушності існуючих кордонів і відсутності територіальних претензій з її боку до інших країн. Однак незважаючи на декларації про геополітичну значимість орієнтації на європейські держави та структури, Україна не виробила життєздатної стратегії європейської інтеграції як на основі двосторонніх зв'язків, так й інституційної. Пояснення цьому можна знайти у декількох причинах: відсутністю у неї загальнонаціональної точки зору щодо вирішення комплексних завдань європейської інтеграції, неструктурованістю зовнішньої політики, яка часто зосереджується не на головних, а другорядних проблемах інтеграції, врешті, найважливіше – кволість економічних реформ, що суттєво гальмують входження нашої держави до європейського співтовариства. Суттєвою перешкодою на шляху європейської інтеграції України стала настороженість Заходу до неї як держави з могутнім ядерним потенціалом, який вона успадкувала від СРСР (третій після Росії та США). Виконуючи, проголошений у Декларації про державний суверенітет принцип без'ядерної держави, з України вже до початку березня 1992 р. було вивезено в Росію 57% тактичної ядерної зброї. Але через

загострення українсько-російських відносин, викликаних суперечками за приналежність Чорноморського флоту та розпалювання Росією сепаратистських рухів у Криму Президент Л.Кравчук 12 березня оголосив про тимчасове припинення вивезення зброї. Останнє викликало гостру критику України з боку Росії та деяких політичних кіл США за її домагання отримати компенсацію за ядерне роззброєння. Хоча більшість провідних держав начебто із зрозумінням поставилися до українських вимог, на ділі ж ніхто не висловлював підтримку молодій державі. Під тиском Росії та США, Україна змушена була погодитися до кінця століття провести повний демонтаж ядерного потенціалу. Отримавши відповідні гарантії від США, Росії, Великої Британії, Франції та Китаю щодо своєї територіальної цілісності 14 січня 1994 р. Президент України Л.Кравчук на зустрічі у Москві підписав з президентами Росії та США тристоронню заяву. Російська Федерація зобов'язалася надати Україні компенсацію за вартість високозбагаченого урану, що містився у ядерних боєзарядах, які вивозилися з української території шляхом поставки низько збагаченого урану для потреб її атомної енергетики. США погодилися надати технічну та фінансову допомогу для демонтажу ядерної зброї. Україна виконала взяті на себе зобов'язання: до 1996 р. з української території була вивезена остання ядерна боєголовка. Набуття Україною без'ядерного статусу зняло недовіру до неї з боку західних держав. Насамперед це знайшло прояв у двосторонніх відносинах.

Західний вектор зовнішньої політики

Особливої ваги Україна надає відносинам із країнами „Великої сімки”. У її складі найбільш потужні держави світу: серед них чотири європейські – Німеччина, Велика Британія, Франція й Італія та дві північноамериканські – США і Канада. Ці країни мають важливе значення як виразники українських інтересів у європейських інтеграційних структурах. У розвитку відносин між Україною та провідними західноєвропейськими державами можна простежити два періоди. Перший припадає на початок – середину 1990-х років, коли взаємини між обома сторонами носили здебільшого декларативний характер, йшло своєрідне вивчення одна одної. Другий розпочався з другої половини 90-х років ХХ ст. і пов'язаний з активізацією практичного взаємовигідного співробітництва. Останнє пов'язано й з тим, що Європа усвідомила роль України як важливого стабілізуючого чинника на континенті, як потенційно вигідного економічного партнера.

Одним із вирішальних факторів від якого залежало визнання та вихід на міжнародну арену молодій Українській державі було ставлення до неї *США*. Як відомо на початку 90-х рр. Вашингтон волів мати справу з ослабленим СРСР, ніж низкою незалежних держав, що могли постати на його руїнах. США були насторожені й тим, що Україна успадкувала від нього величезний арсенал ядерної зброї. Останнє проявилось практично повною відсутністю будь-якої фінансової підтримки України як безпосередньо від США, так і через контрольовані ними міжнародні фінансові організації. Лише після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї ситуація змінилася на краще. У листопаді 1994 р. під час візиту Президента України Л.Кучми до США було підписано Хартії українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. У травні 1996 р. відбувся державний візит Президента США Білла Клінтона в Київ під час якого була підписана українсько-американська заява, у якій проголошувалася підтримка американським урядом демократичних і ринкових перетворень в Україні. Загалом до кінця 90-х рр. американо-українське співробітництво розвивалося динамічно. Україна відчувала суттєву фінансову й політичну підтримку з боку США, що сприяло утвердженню її на міжнародній арені. Ситуація на гірше змінилася наприкінці 2000 р., коли Україну потрясли загадкове вбивство опозиційного до влади журналіста Г.Гонгадзе, згодом „касетний скандал” й звинувачення у причетності вищого керівництва України до продажу Іраку радіолокаційних систем протиракетної оборони, врешті усунення від влади у травні 2001 р. прозахідного уряду В.Ющенка. Внаслідок цього США, а за ними інші західноєвропейські уряди стали

обмежувати контакти з Україною, хоча підкреслювали про своє бажання підтримувати суверенну Україну на шляху демократичних реформ. Істотне поліпшення відносин із США сталося під час „Помаранчевої революції” 2004 р. Офіційні чинники США з симпатією поставилися до прагнення українського народу відстояти свій демократичний вибір. Підтвердженням тому став візит Президента В.Ющенка 3-7 квітня 2005 р. до Вашингтона під час якого було досягнуто повного взаєморозуміння з усіх тем, що порушувалися під час переговорів. У березні 2006 р. конгрес США скасував поправку Джексона-Веніка щодо торговельних обмежень між Україною та США. На сучасному етапі США є єдиною найвпливовішою західною державою, що активно підтримує євроатлантичну інтеграцію України. Свідченням цього став візит президента США Дж.Буша до Києва у квітні 2008 р.

Пріоритетне місце у зовнішній політиці України посідає Канада – країна яка стала в силу історичних обставин другою батьківщиною сотень тисяч етнічних українців. Канада першою серед країн „Великої сімки” ще до проголошення незалежності України висловила на підтримку ідеї її незалежності, а 2 грудня 1991 р. першою серед західних країн визнала її незалежність. У 1994 р. українсько-канадські відносини набули рис особливого партнерства, що було зафіксоване Спільній декларації, підписаній у Києві 31 березня 1994 р. Канада виступила ініціатором консолідації міжнародних зусиль пов’язаних з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС, а також ініціюванні конференції „Партнерство заради економічних перетворень в Україні”(1994 р.), сприяла виділенню нашій країні кредиту розширеного фінансування МВФ у 1998 р. та його чергового траншу у 1999 р.

Найвпливовішою на Європейському континенті серед „Великої сімки” є Німеччина. Вона одна з перших визнала незалежність України (26 грудня 1991 р.). Німецькі політики „нової хвилі” традиційно зараховують Україну до сфери свого впливу. Етапним для українсько-німецьких відносин став візит у 1993 р. в Україну федерального канцлера ФРН Г.Коля під час якого укладено рамковий документ – Спільну декларацію про основи взаємовідносин між Україною та ФРН, а також угоди про широкомасштабне економічне співробітництво.

У 1995-1996 рр. відбулися офіційні візити на найвищому рівні Президента України до ФРН та німецького канцлера в Україну. З травня 1998 р. регулярно відбуваються українсько-німецькі міжурядові консультації, які започаткували нову форму регулярних консультацій на найвищому рівні. За активного сприяння Німеччини 10 грудня 1999 р. на Гельсінському самміті ЄС було схвалено спільну стратегію Союзу щодо України, в якій викладено засади партнерства з нашою країною.

Під час перебування в Україні у грудні 2001 р. Федерального канцлера ФРН Герхарда Шрьодера було підписано урядову Угоду про реструктуризацію частини зовнішнього боргу України.

Серед країн Європейського Союзу Німеччина посідає одне з чільних місць у зовнішньоторговельному обороті України. Її частка у експорті України до країн ЄС становить 28-32% імпорту. У той же час сама ФРН відчуваючи залежність від постачання енергоносіїв з Росії, до певної міри змушена враховувати російські інтереси в Україні. Свідченням останнього стало блокування німецькою стороною на Бухарестській зустрічі НАТО у квітні 2008 р. приєднання України до ПДЧ.

Велика Британія визнала Україну 31 грудня 1991 р. Після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у 1994 р. вона підписала меморандум про надання Україні гарантій безпеки. Незважаючи на те, що впродовж першої половини 90-х рр. ХХ ст. відбувалися досить часті українсько-британські зустрічі на найвищому рівні практичних результатів вони не мали. Ситуація дещо поліпшилася із середини 90-х рр. Уряд Великої Британії через британський фонд Ноу-Хау за 1996-1999 рр. профінансував 150 проектів на загальну суму більше 30 млн. фунтів стерлінгів у галузі енергетики, сільського господарства, переробної промисловості, охорони довкілля тощо. Певні практичні наслідки мали переговори на рівні міністра закордонних справ України і державного секретаря закордонних справ та у справах співдружності у лютому 1999 р. Пріоритетними

напрямами співробітництва було визначено розширення договірно-правової бази відносин, торговельно-економічного співробітництва, заохочення британських інвестицій у економіку України. Обговорено питання щодо намірів України набути статус асоційованого членства ЄС.

Важливим напрямком українсько-британських взаємин є співробітництво у військовій сфері. У 1998 р. було створено двосторонню Комісію з питань військового співробітництва. Велика Британія експортує в Україну виробниче обладнання, енергетичні генератори, електроніку, хімічні матеріали, продукти. У експорті з України переважають метали, текстиль, олійні культури, телекомунікаційне обладнання, цукор, деякі види обладнання.

Загалом українсько-англійські відносини хоча й не відзначаються динамічністю але є поступальними. На даний час Велика Британія посідає третє місце серед західних країн за розмірами інвестицій в економіку України.

Франція визнала незалежність України 27 грудня 1991 р. Для України відносини з Францією – впливовою європейською країною мають важливе значення. Проте дипломатичні зусилля, які докладає у цьому напрямку наша держава поки-що не дали очікуваних результатів. Причиною цього – традиційно добрі відносини Франції з Росією, звичка оцінювати події в Україні крізь призму бачення Москви. До того ж російська дипломатія на початку 1990-х рр. пропагувала тезу про „тимчасовість” української незалежності, залякувала французьку громадськість прагненням України зберегти статус ядерної держави. Тому підписаний під час першого офіційного візиту в Париж Президента України Л.Кравчука у червні 1992 р. Договір про взаєморозуміння та співробітництво був ратифікований Національними зборами Франції щойно 14 лютого 1996 р.

Проте із середини 1990-х рр. українсько-французькі відносини активізувалися. Франція, як і Велика Британія у формі декларації підтвердила гарантії безпеки під час приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, підтримала укладення у 1994 р. Хартії Україна-НАТО про особливе партнерство, сприяла позитивному вирішенню про участь українського контингенту в миротворчих операціях в колишній Югославії, прийняттю України до Ради Європи. Однак Франція доволі категорично висловлювалася проти розширення співробітництва України з ЄС. Лише останнім часом у цьому важливому для України питанні помітні позитивні зрушення. У жовтні 2007 р. відбувся робочий візит Президента України В.Ющенко у Францію. Під час переговорів з Президентом Франції Н.Сарказі було досягнуто домовленості, що Париж підтримає ідею поглибленого партнерства між Україною та ЄС.

Двосторонні економічні відносини між обома країнами на даний час обмежені. Товарообіг перебуває біля позначки 500 млн. зає. США. Торгове сальдо для України негативне. Україна постачає Франції чорні метали, продукцію хімічної промисловості, текстиль, енергоносії, а Франція – продукцію сільського господарства та хімічної промисловості, товари широкого вжитку..

Італія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р. Поштовхом до активізації відносин стало підписання у травні 1995 р. міждержавного Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Італією. У жовтні 1996 р. з державним візитом в Україну побував Президент Італії О.Скальфоро, який підтвердив наміри італійської сторони практично сприяти входженню України в європейський політичний, економічний та правовий простір. Відносини з Італією мають для України вагомє значення й з огляду на те, що тут зосереджена велика кількість українських заробітчан. За різними даними їх тут налічується від кількох сот тисяч до мільйона. Здебільшого це нелегальні заробітчани. Власне останнє спонукало італійський уряд переглянути діючий закон про міграцію. З одного боку він мав би полегшити процедуру легального виїзду українців на заробітки, з іншого перекрити шлях в Італію криміналітету з держав СНД. В цілому українсько-італійські відносини характеризуються стабільністю. Серед Країн ЄС Італія поруч з ФРН посідають провідне місце у зовнішньому торговому обороті України.

Оскільки Україна належить до Центрально-Східної Європи, тому приділяє значну увагу відносинам із цим регіоном – Польщею, Угорщиною, Чехією і Словаччиною, Румунією, Болгарією. Найдинамічніше серед них розвиваються відносини з *Польською Республікою*. Відомо, що ця країна першою визнала нашу державу. Відносини із нею мають стратегічний характер про що було зафіксовано у Спільній Декларації Президента України і Президента Республіки Польща від 25 червня 1996 р. Польща дуже активно сприяла просуванню України на Захід, виступаючи її „адвокатом” у ЄС. Така політика Варшави пов’язана із прагненням зменшити російські впливи на Україну й тим уникнути перетворення Польщі, як члена НАТО на буферну державу між альянсом та Росією. Підтвердженням тому була активна участь Польщі за участю Президента А.Квасньєвського у розв’язанні політичної кризи в Україні під час президентських виборів 2004 р.

У взаєминах України й Польщі значну роль відіграє історичний фактор, обумовлений часто складними, подекуди трагічними взаєминами у минулому між обома народами. Тому важливе значення для заємо зближення народів-сусідів мало вшанування пам’яті загиблих під час волинських подій 1943-1944 рр. 11 липня 2003 р. президенти України і Польщі виступили із спільною заявою „Про примирення в 60-у річницю трагічних подій на Волині”. Відповідні заходи відбулися в Польщі у 2007 р. з нагоди вшанування пам’яті жертв операції „Вісла”. Співробітництво України і Польщі набуває вагомості і через будівництво нафтопроводу „Одеса – Броди – Гданськ”, існування якого не лише позбавить від енергетичної залежності від Росії, а й приведе до кардинальних змін на ринку нафти. У жовтні 2007 р. Україна, Польща, Азербайджан та Казахстан провели переговори про перспективи завершення його будівництва. Сприятиме зближенню України та Польщі здобуте у 2007 р. право на спільну підготовку і проведення міжнародних спортивних ігор Євро-2012.

Участь України у міжнародних організаціях

У концепції зовнішньополітичної діяльності України пріоритетним визначено інтеграцію з європейськими та міжнародними організаціями. На момент проголошення незалежності Україна мала своє представництво лише в *ООН*. По суті на той час то була єдина міжнародна трибуна, з якої Україна могла виступати перед світовим співтовариством. Відтак ця організація відіграла вагому роль для прориву інформаційної блокади й виходу молодій Українській державі на міжнародну арену, роз’яснення гострих економічних і соціальних питань і особливо, що важливо, як організацію, що покликана гарантувати мир та безпеку своїм членам. Так було приміром у липні 1992 р., коли Державна дума Російської Федерації прийняла постанову „Про статус міста Севастополя”. На прохання Міністерства закордонних справ України було терміново скликано засідання Ради Безпеки, де рішуче засуджено недружні випадки Росії щодо України. Україна активно співпрацює з міжнародними установами ООН – Міжнародним Валютним Фондом, Міжнародним банком реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, ЮНЕСКО та іншими.

Визнанням авторитету України у світі було обрання на пропозицію східноєвропейських держав на посаду Голови Генеральної Асамблеї ООН у 1997 р. міністра закордонних справ Г.Удовенка.

У 2000-2001 рр. Україна була членом Ради Безпеки ООН. За цей період суттєво розширилася участь України у миротворчих операціях ООН в Боснії і Герцеговині, Македонії, Грузії, Конго, Ефіопії, Лівані, Східному Тиморі, Сьєра Ліоні, Анголі і Бурунді. На даний час Україна є членом майже 20 спеціалізованих установ цієї організації, а також 60 її постійних і тимчасових комітетів.

Зміцненню міжнародного авторитету сприяв вступ нашої країни до *Ради Європи (ЄС)*. Мета цієї організації – захист прав людини і парламентської демократії, забезпечення принципу верховенства закону. Офіційний вступ України до ЄС відбувся 9 листопада 1995 р.

Будучи членом цієї авторитетної організації Україна зобов'язана дотримуватися у своєму законодавстві загальноєвропейських стандартів демократії.

З 1992 р Україна також стала членом *ОБСЄ (Організація з питань безпеки та співробітництва в Європі)* (до 1994 р.- НБСЄ – Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі). Членство у цій організації забезпечує рівноправну участь держави у вирішенні актуальних питань міжнародної безпеки та співпраці в регіоні. Останнє особливо важливе для України оскільки це єдина організація з питань безпеки у Європі, у якій Україна є рівноправним членом і може в повному обсязі відстоювати свої національні інтереси.

Серед регіональних організацій важливе значення для України як держави причорноморського регіону має участь в *Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС.)*

У січні 1992 р. розпочалися перші контакти України з *НАТО*. Однак висхідним пунктом у розгортанні практичного співробітництва з Альянсом стало підписання 8 лютого 1994 р. рамкового документа „Партнерство заради миру». Україні було запропоновано розробити відповідно до її інтересів та потреб індивідуальну програму партнерства. У вересні 1995 р. було оприлюднено спільну заяву України та НАТО, що проголосила розширення та поглиблення” відносин Україна-НАТО. Останнє дало підстави на початку 1997 р. розпочати офіційні переговори щодо формалізації відносин особливого партнерства між Україною та Альянсом, яке завершилося 9 липня 1997 р. підписанням Хартії про особливе партнерство. Для реалізації положень хартії в жовтні 1997 р. в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі засновану постійну місію України. В листопаді 1998 р. затверджено державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 р., яку продовжено до 2004 р. У зв'язку з політичною кризою в Україні, що мала місце на початку 2000-2002 рр., що своєю чергою негативно вплинула на міжнародний імідж України динаміка взаємин Україна-НАТО стала. Підтвердженням тому стало одностороннє рішення НАТО понизити засідання комісії „НАТО – Україна”, яка проходила у Празі в 2002 р. з найвищого до міністерського рівня.

Найголовнішою проблемою у відносинах Україна – НАТО на сучасному етапі є формування у масовій свідомості українців позитивного образу Альянсу. Попри декларативні заяви вищого керівництва держави про те, що у перспективі Україна стане членом НАТО у цьому питанні немає однаковості, особливо коли йдеться про терміни приєднання. В кінцевому випадку відповідь на це питання очевидно має дати загальнонаціональний референдум. У квітні 2008 р. відбувся саміт держав НАТО у Бухаресті, який хоча й не вирішив для України питання її приєднання до Плану дій щодо членства в альянсі, проте й не відкинув можливості його позитивного розв'язання у найближчій перспективі.

Таким чином, у період після проголошення незалежності, Україна стала визнаним суб'єктом міжнародного права. Світове співтовариство утвердилося у переконанні, що Українська держава є важливим стабілізуючим фактором у міжнародних відносинах на Європейському континенті.

Рекомендовані джерела і література

Декларація про державний суверенітет України: Схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.- К.,1991.

Іванченко О. Україна в світлі міжнародних відносин: історична ретроспектива і сучасний стан. – К.,1997.

Кучма Л.Вірю в український народ. – К.,2000.

Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000рр.)- К.,2000.

Литвин В.Україна- 200. Події. Документи. Факти: В 3-х томах.-К.,2005.

Нариси з історії дипломатії України. – К.,2001.-736 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991-2003. Анотована історична хроніка міжнародних відносин. /Відп.ред. С.Віднянський – К.,2004.- 616 с

- Світова та європейська інтеграція: навчальний посібник /За заг.ред д-ра іст. наук, проф. Я.Малика.- Львів,2005.-540 с.
- Малик Я., Вол Б.Занько Ю. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі. - Львів,2007.-68 с.
- Малик Я., Мороз Ю. Організація Північноатлантичного договору: зміст і характер діяльності. - Львів,2006.- 92 с.
- Малик Я.,Киричук О.,За луцький І.Європейський Союз.- Львів, 2006.-108 с.
- Крріненко П.,Терещенко В.,Бармак М.В. Курс лекцій з історії України у 4-х частинах.- Ч.;- Тернопіль,2007.- 400 с.
- Політична історія України ХХ ст. /Голова ред. колегії ІВ.Ф.Курас: У 6-ти томах.-Т.:.- К.,2004.
- Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1991-1995. У 2-х томах. – К.,1998.

15. ОСВІТА, НАУКА ТА КУЛЬТУРА У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Освіта

У сучасних умовах авторитет держави, її економічне процвітання та, зрештою, національна безпека залежить від освітнього рівня її громадян, а відтак наукового та інтелектуального потенціалу. У зв'язку з цим надзвичайно важливе значення в утвердженні цивілізованого образу України як європейської країни набуває питання розвитку системи народної освіти, її інтегрування у загальносвітовий процес. Як відомо, Україна успадкувала від радянського періоду солідну освітню базу. Незважаючи на її вади, вона забезпечила в цілому високий освітній рівень громадян, гарантувала можливість абсолютній більшості населення отримувати безкоштовне здобуття середньої, середньої спеціальної та вищої освіти. Проте після розпаду СРСР, в умовах глибоких суспільних трансформацій радянська система освіти виявилася непристосованою до радикальних змін. Давалися в знаки не тільки сила інерції, котра не сприймала виклику часу, запровадження передового світового досвіду в освітній сфері, а й руйнація існуючої системи державної підтримки освіти, що забезпечувала її функціонування. У перші роки незалежності найважливішою проблемою стало різке погіршення матеріального становища освітян. Глибока економічна криза болоче вдарила по фінансуванню навчальних закладів. Низька заробітна плата, що до того ж виплачувалася вкрай нерегулярно призвела до відтоку кваліфікованих кадрів. Лише упродовж 1993 р. школи покинуло 16 тис. вчителів. Значні труднощі виникли з підручниками. Багато з них застаріло. Передусім це стосувалося гуманітарних предметів, усі ж інші, здебільшого не були оригінальними, а перекладами з російських. У першій половині 1990-х років було зроблено певні заходи щодо українізації освіти. У зв'язку з цим варто нагадати, що наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у таких містах як Донецьк, Луганськ, Сімферополь, Миколаїв, Чернігів не було жодної школи з українською мовою навчання, а в таких великих містах як Запоріжжя – одна, Одеса – три, Харків – дві, Черкаси і Херсон – по п'ять. За 1991- 1994 рр. кількість першокласників, які стали навчатися українською мовою по країні зросла із 43,5% майже до 68%. На початок 1994 р. українською мовою велося викладання у 37% академічних груп вищої школи (для порівняння: у 1989 р.- 6%, 1991 – 24%, 1992 – 28%). У 2000 р. працювало 70% шкіл з українською мовою навчання. Найбільший опір українізації школи зустріла у східних та південних регіонах держави. Під приводом надання учневі права самому обирати мову навчання фактично не виконувався закон про державний статус української мови від 1989 р. Ситуація погіршилася після 1994 р., коли Президент Л.Кучма заявив про можливість надання російській мові офіційного статусу. Внаслідок цього наказ „Про стан впровадження україномовного навчання у вищих навчальних закладах України” так і не був підписаний міністром освіти. У наступні роки зменшилася кількість першокласників, що навчалися українською мовою на Донеччині, Луганщині, сповільнилися темпи відкриття україномовних класів у Миколаївській, Сумській областях, м. Одесі. Ситуація стала покращуватися після 2004 р., коли нове керівництво держави, зокрема Президент В.Ющенко взяли більш рішучий курс на розширення функціонування української мови.

Складні проблеми постали і перед вищою школою. Одним із найважливіших завдань, що стоїть перед нею на сучасному етапі є її широке інтегрування в міжнародну систему освіти у контексті Болонського процесу. З цією метою на державному рівні було розроблено низку концептуальних документів, у яких сформульовано найважливіші завдання та напрямки реформування та розвитку вищої освіти. Зокрема це - Державна національна програма „Освіта (Україна ХХІ століття)” (1993 р.), „Закон про середню загальну освіту” (1999 р.), що передбачав крім державної

освіти комунальну і приватну, Національна доктрина розвитку освіти (2001 р.), Концепція розвитку освіти України на 2006-2010 рр. МОН України сподівається, що в результаті проведених реформ до 2010 р. українські студенти отримуватимуть дипломи визнані у Європі. Разом з тим перед національною освітою стоять складні для вирішення проблеми. Насамперед це стосується кардинальної модернізації матеріально-технічної бази, запровадження інноваційних технологій у навчанні, збільшення витрат на її розвиток.

Незважаючи на економічні негаразди в Україні за роки незалежності зросла кількість вищих навчальних закладів. Частково це пов'язано із перетворенням колишніх освітніх закладів другого-третього рівнів акредитації, що давали середню спеціальну освіту у заклади з четвертим рівнем акредитації – інститути та університети, а також появу приватних навчальних закладів. На жаль, як показала практика, не усі вони відповідають якісним параметрам, а через те були позбавлені ліцензії на освітню діяльність. Серед вищих навчальних закладів нового типу можна назвати незалежний університет „Києво-Могилянська академія”, який готує фахівців за сучасними європейськими стандартами. Потужними освітніми закладами України є Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Львівський національний університет ім. І.Франка, Національний університет „Львівська політехніка”, Національний університет культури та інші.

Особливістю розвитку освіти на сучасному етапі є її комерціалізація. Підготовка кадрів з вищою освітою здійснювалася без урахування реальних потреб економіки. ВНЗ, отримавши право навчати студентів на комерційній основі розпочали масовий випуск економістів, юристів, вчителів, менеджерів, котрі не могли влаштуватися за спеціальністю.

У 2007 р. за рахунок держбюджету навчилося 235 тис. першокурсників, а місцевих бюджетів - близько 30 тис. Більшість – 385 тис. на платній формі навчання. Якщо врахувати, що близько 70% студентів у країні вчиться в державних вузах, це означає, що вища освіта в Україні наближається до самооплатності. У середньому вартість року навчання у вузі за контрактом становить близько 4 тис. гривень на рік, то ж не складно підрахувати, що прибуток від студентів-контрактників першого курсу - приблизно 1,5 мільярда гривень. У той же час на фінансування держзамовлення щодо першокурсників виділено у 2007-2008 навчальному році меншу суму – 1,3 млрд. грн.

Україна витрачає на підготовку своїх студентів набагато менші кошти, ніж інші розвинуті держави. У 2007 р. на одного студента було витрачено із державної скарбниці 2 тис. доларів, для порівняння – у країнах Європи – 10-15 тис, а в США – 30 тис. У високо розвинутих країнах витрати на навчання сягають 30% ВВП. У 2007 р. в Україні 20,4 тис. загальноосвітні школи, приблизно 5 млн. школярів, 600 тис. студентів, видатки на освіту зросли до 42 млрд. грн. і сягнули майже 7% ВВП. У співвідношенні з розвинутими країнами це мізерні кошти, проте це не означає, що українська освіта є приреченою на занепад. Оптимальною за даних умов видається модель, коли держава спробує створити бодай осередки освіти, котрі відповідали б світовим стандартам і у перспективі могли б поширитися на всю державу. Не маловажну роль відіграє і державна політика щодо забезпечення рівноправності у доступі громадян України до якісної освіти. Як показує світовий досвід інвестування в людей, тобто в освіту, професійну підготовку є запорукою економічного процвітання країни. Уже зараз цілком очевидним є факт, що розв'язати це завдання під силу лише „суспільству знань”.

Наука

Незалежна Україна успадкувала від радянського періоду значний науковий потенціал. У перші роки незалежності перед науковцями постало питання зміни пріоритетів у

дослідженнях, орієнтованих раніше на задоволення переважно потреб військово-промислового потенціалу, а також глибокої інтеграції у європейську та світову науку. Важке економічне становище країни у 90-х рр. ХХ ст. негативно вплинуло на фінансування науки. Асигнування на наукові цілі скорочувалися у 1,5-2,8 рази швидше за темпи скорочення валового продукту. У 2000 р. на її потреби було виділено 1,2% ВВП, 2001 – 1,19%, 2002 – 1,18%, 2004 р.- менше 1%. На 2004 р. рівень фінансового забезпечення України на науково-технічні цілі в Україні був нижчий у 100 разів, ніж у США та в 4 рази, ніж у Росії. Наслідком цього став масовий виїзд за кордон спеціалістів вищої кваліфікації – докторів та кандидатів наук. Передусім це стосувалося інноваційних галузей – ядерної фізики, хімії, електроніки, галузей пов'язаних із космічними технологіями. За 1992-1995 рр. емігрувало 265 докторів наук, у 1996-1999 рр. ще 700 докторів та кандидатів наук. Кількість працівників наукових установ за 1990-ті роки зменшилася у 2,3 рази, зокрема докторів і кандидатів наук у 2,3 рази.

На початку 1990-х років у системі НАН України було створено низку наукових інститутів. Здебільшого це інститути суспільно-гуманітарного спрямування, котрі не вимагали особливо значних коштів, проте мали важливе значення у формуванні гуманітарної політики держави. Серед них – Археографічна комісія Інституту історії АН України реорганізована в Інститут української археографії ім. М.Грушевського з філіями у Львові та Дніпропетровську, відкрито Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А.Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень. У 1992 р. при Київському університеті ім. Т.Шевченка створено Інститут українознавства. З'явилися нові академічні інститути й установи у Львові – Інститут фізики конденсованих систем (1990), Інститут електронної фізики (1992), Інститут екології Карпат (1991), Інститут регіональних досліджень (1994), Інститут народознавства (1992), Державний НДІ інформаційної інфраструктури (1996). В умовах хронічного недофінансування державою науки важливе значення для підтримки фундаментальних наукових досліджень відіграють представництва різноманітних фондів та наукових центрів, які фінансували дослідження, забезпечували їх необхідною технікою. Одним з перших розгорнув роботу в Україні фонд відомого американського мільярдера і мецената Дж. Сороса. Завдяки цій фундації чимало українських вчених отримали гранти для своїх досліджень та можливість взяти участь у міжнародних наукових конференціях. Суттєво сприяє науковій співпраці між американськими та українськими науковими центрами Програма академічних обмінів ім. Фулбрайта. Українські науковці змогли пройти стажування в американських університетах, а американські вчені читати лекції в Україні. Важливу роль відіграє благодійний фонд „Сейбор-Світло”, котрий в умовах економічних негараздів передав безкоштовно мільйон англomовних книг бібліотекам України.

Непересічною подією в науковому і загалом культурному житті України стало відродження Наукового товариства ім. Шевченка. Як відомо, з 1947 р. Товариство працювало в діаспорі. Вже в період „перебудови” громадськість Львова створила ініціативну групу по відновленню його діяльності на рідних землях. 21 жовтня 1989 р. у Львові відбулися збори науковців, які проголосили відновлення НТШ. Його головою було обрано О. Романіва, заступниками Ю.Бабея та Я.Ісаєвича, вченим секретарем та редактором Записок НТШ став О.Купчинський. У рамках Товариства працюють секції фізико-математична, філологічна, етнографії та фольклористики, мистецтвознавства, а також комісії – екологічна, медична, сходознавства, музикознавча та інші. Секції публікують збірники наукових праць, проводять форуми. Осередки НТШ засновано в Києві, Черкасах, Донецьку, Сумах, Сімферополі, Ужгороді, Коломиї.

Важливу роль у розробці та реалізації в Україні ефективної соціогуманітарної політики відіграє Інститут соціогуманітарних проблем людини створений при

Західному науковому центрі НАН України у Львові. Тут також діє Інститут транскордонного співробітництва та європейської інтеграції, що формує позитивний імідж України, сприяє залученню іноземних інвестицій, інформує українське суспільство про Європейський Союз та НАТО.

За даними Держкомстату у 2007 р. в Україні 12 845 докторів наук. Кожен четвертий доктор наук працює в галузі технічних наук, майже кожен п'ятий – у медичній, а 14% науковців – у фізико-математичній галузі. Проте незадовільне фінансове забезпечення працівників вищої кваліфікації надалі змушує їх виїжджати за кордон. За період 2003-2007 рр. з України виїхали 40 докторів наук. Найпривабливішою країною для них були США (13 науковців). До Російської Федерації за цей час виїхали 9 докторів наук, Німеччини – 7, до Польщі – 5, до інших країн – 6 докторів наук.

Таким чином, на сучасному етапі українська наука перебуває у скрутних матеріальних умовах. Однак в окремих галузях вона продовжує зберігати лідерство, зокрема авіаційній, космічній, медичній галузях, деяких науково містких галузях пов'язаних із оборонною промисловістю.

Культурне життя

Процеси горбачовської „перебудови”, що охопили суспільне життя у другій половині 80-х років ХХ ст. спричинилися до кардинальних переоцінок набутих попередніми десятиліттями цінностей. З одного боку ставилися під сумнів авторитети радянського періоду у галузі літератури, мистецтва, культури загалом, з іншого стали масово публікуватися твори заборонених письменників, організовуватися виставки художників, скульпторів, що раніше не вписувалися у канони „соціалістичного реалізму”. Разом з тим притаманною ознакою культурного життя періоду проголошення і становлення Української держави 1990-1991 рр. стала надмірна політизація культурного процесу. Значна кількість творчої інтелігенції подалася в політику, взяла участь у виборних та виконавчих структурах державної влади, що неминуче зменшувало її активність у творчому житті.

Із проголошенням незалежності України постала гостра потреба в опрацюванні законодавчої бази в галузі культури, що обумовлювалося як зміною існуючих в радянський період пріоритетів, так і суто прагматичними потребами – функціонуванням культури в умовах ринкової економіки. Першим документом, який намітив концептуальні підходи у проведенні державної політики в галузі культури став документ, схвалений Верховною Радою України 19 лютого 1992 р. „Основи законодавства про культуру”. Дещо раніше Президент Л.Кравчук видав Указ „Про невідкладні заходи щодо соціального захисту діячів культури і мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин”, який передбачав звільнити з 1 січня 1992 р. творчі спілки України від сплати податків на доходи і внесків до спеціальних фондів та зобов'язував уряд забезпечити папером періодичні видання Спілки письменників на рівні 1991 р. Для перших років становлення незалежності України характерними стали проведення різноманітних заходів з нагоди вшанування видатних діячів української історії та культури, організації загальноукраїнських заходів, що сприяли б консолідації української інтелектуальної еліти як в Україні, так і в діаспорі. Серед них можна відзначити Форум інтелігенції України, що відбувся у Києві у вересні 1991 р., наприкінці серпня цього ж року у Львові розпочалися урочистості з нагоди вшанування 125-ї річниці від дня народження видатного українського вченого-історика, Голови Української Центральної Ради М.Грушевського. Відроджене наукове товариство ім. Шевченка провело наукову конференцію, в роботі якої взяли участь науковці із зарубіжних країн. Засновано медаль М.Грушевського, яку з 1991 р. вручають діячам культури: одному представникові з України і одному – з діаспори. Першими

лауреатами цієї нагороди стали письменник, академік Олесь Гончар та професор Колумбійського університету США, мовознавець Ю.Шевельов. Непересічне значення для української культури мало святкування на державному рівні ювілею М.Грушевського у Києві.

В силу складних історичних умов Україна втратила чимало пам'яток національної культури. У зв'язку з тим важливою складовою політики уряду в галузі культури є повернення на батьківщину національних культурних та історичних цінностей. У лютому 1992 р. відповідну угоду було підписано на нараді глав держав СНД у Мінську. Для цього в Україні було створено Комісію з питань повернення культурних цінностей, розпочато інвентаризацію усього, що різними шляхами потрапило за межі держави. Деякі з цінних пам'яток вдалося повернути: з Чехії в Україну Олександра Олеся і Олега Ольжича, до відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В.Стефаника надійшли рукописи Б.І.Антонича, у 1994 р. з ФРН, у Херсонський краєзнавчий музей повернуто колекцію з 82 предметів періоду енеоліту, мідного віку та скіфського періодів, що були вивезені в часи нацистської окупації в 1944 р. Разом з тим в Україні мають місце випадки, коли в результаті недбалого збереження та охорони у музеях та бібліотеках пам'яток історії вони або нищаться, або ж викрадаються і поповнюють приватні колекції в Україні та за кордоном. Так на початку 1990-х рр. було викрадено дорогоцінні експонати із львівського музею зброї „Арсенал”, Львівської картинної галереї, у 2003 р. внаслідок пожежі потерпіли безцінні фонди державного архіву у м. Кам'янці-Подільському, перед тим у Гамбурзі виявлено атласи ХУІ ст., що належали Львівській національній бібліотеці ім. В.Стефаника, у 2005 р. виявлено пропажу документів із Центрального державного історичного архіву України у Львові – понад 500 справ. Справжнього лиха завдають пам'яткам історії та культури так звані „чорні археологи”, що на власну руку проводять розкопки стародавніх скіфських та інших поховань, а знайдені речі збувають приватним колекціонерам в Україні та поза її межами.

Незважаючи на те, що керівництво країни неодноразово декларувало про те, що розвиток духовного та культурного життя нації є одним із пріоритетів державної політики, по суті галузь культури й надалі недофінансовується. Так у 2003 р. заклади культури були профінансовані лише на 20% від потреб. Фактично за роки незалежності спостерігалось скорочення будинків культури, бібліотек, художніх та музичних шкіл, вилучення їх приміщень у відання різних комерційних структур. З прикрістю можна визнати глибоку кризу українського *кінематографа*. Найбільші колись кіностудія ім. О.Довженка у Києві та Одеська кіностудія різко скоротили випуск фільмів. Передусім це пов'язано із нестачею відповідних коштів, а також практично повною відсутністю державної протекціоністської політики у галузі кінематографа. Проте навіть у таких умовах українські майстри кіно зуміли продемонструвати свій таланти. Зокрема можна виділити творчість режисера О.Янчука, що пронизана глибоким патріотизмом та любов'ю до української історії (фільми „Голод -33” отримав головний приз на першому Всеукраїнському кінофестивалі у 1991 р., „Залізна сотня” про боротьбу УПА, 2004 р.), на 36-му кінофестивалі в Сан-Ремо український фільм „Ізгой” режисера В.Савельєва, продюсера і режисера А.Браунера, (ФРН) присуджено Гран-прі. На молодіжному міжнародному кінофестивалі в угорському місті Дьордь (1994) з 10 призів 4 отримали українські кінострічки. Помітним явищем в сучасному українському кінематографі стала поява фільму режисера Ю.Ілленка „Молитва за гетьмана Мазепу” (2002). Головну роль гетьмана Мазепи виконав відомий український актор Б.Ступка.

Важливу складову духовного життя становить *театральне мистецтво*. На початку 90-х рр. ХХ ст. більшість театрів півдня та сходу України із російськомовних та двомовних стали переходити на україномовний режим. Докорінно змінився їхній репертуар. Глядачі змогли побачити вистави української та зарубіжної класики, які давно, або й зовсім не ставилися українськими театрами. Величезне культурно-

просвітницьке та національно-виховне значення мала постановка раніше заборонених вистав, що стосувалися історичного минулого України. Провідну роль у цьому відіграв львівський драматичний театр ім. М. Заньковецької під керівництвом Ф.Стригуна. На його сцені було поставлено такі вистави як „Маруся Чурай” Л.Костенко, „Гайдамаки” Т.Шевченка, „Народний Малахій” М.Куліша, „Павло Полуботок” К. Буревія, трилогія „Мазепа” Б.Антківа за Б.Лепким. З’явилися театри, які успішно реалізували себе у нових напрямках театрального мистецтва. Зокрема у Львові – Львівський український молодіжний театр-студія, „І люди, і ляльки”, Львівський духовний театр „Воскресіння”. У 1989 р. на його базі у Львові відбувся перший фестиваль „Золотий Лев”, спочатку як загальноукраїнський, а згодом став проводитися як міжнародний. Завдяки цьому український глядач зміг познайомитися із творчістю світової слави режисерів Р.Віктюка, Р.Тумінаса, Ю.Шайни, Б.Жолдака, театрами з Австрії, Білорусії, Молдавії, Польщі, Росії.

Львівський театр опери та балету започаткував проведення раз на три роки Міжнародного конкурсу співаків імені Соломії Крушельницької.

Вагоме місце у формуванні національної свідомості відіграє *телебачення*. Україна отримала у спадок від СРСР технічно відсталі засоби телекомунікації. У перші роки незалежності в українському телеєфірі відчувалося засилля російського телебачення, яке мало набагато кращі технічні можливості транслювати свої передачі за кордон, зокрема і на територію нашої держави. У 1995 р. проведено перекомутацію УТ на канал, який раніше використовувала російська телекомпанія „Останкіно”. УТ, незважаючи на труднощі, що виникали з огляду на часто мінливу політичну кон’юнктуру в країні на даний час запровадило дублювання практично усіх передач українською мовою, що має суттєве значення для утвердження останньої як державної на теренах усієї країни. У той же час відчувається брак уваги держави до якості продукції, яку надають комерційні канали. Часто вони не мають мистецької та естетичної цінності.

Важливим показником стану культури держави є *преса і книговидавнича справа*. Економічна криза в Україні, слаборозвинута власна паперова промисловість негативно позначилися на розвитку національної преси і книговидавничої справи. Упродовж 90-х рр. скоротилася кількість періодичних видань, їх тиражі, порушувалася періодичність їх публікацій. Кількість газет, які видавалися українською мовою скоротилася з 68% у 1990 р. до 35% у 2000 р. Щоденний тираж російськомовних газет, що виходять в Україні становив на початок 2002 р. 32,1 млн. примірників, україномовних – 18,2 млн. Внаслідок розпаду на початку 1990-х років державної системи книготоргівлі книжковий ринок України охопив хаос, посилилася експансія дешевої російськомовної книжки. З 1994 р. у Львові з ініціативи громадськості започатковано щорічне проведення форумів видавців України, що до певної міри сприяло консолідації їх зусиль у загальнодержавному масштабі, привернуло увагу державних органів до проблем національного книговидавця. З іншого боку, навіть в умовах гострої кризи спостерігалися й позитивні явища. Світ побачили раніше заборонені видання, або ті, котрі видавалися лише на еміграції. Відродилося видання колись відомих журналів „Київська старовина”, „Літературно-науковий вісник”, „Записки НТШ” (Львів), „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”. У 1992 р. в Україну перенесено видання щомісячного журналу незалежної думки „Сучасність”, у Львові відновлено видання фотомистецького журналу „Світло й тінь”(гол. ред. В.Пилип’юк). Непересічним явищем у книговидавничій справі стало перевидання в Україні впродовж 1993-2003 р. десятитомної „Енциклопедії українознавства” за редакцією В.Кубійовича. Таким же фундаментальним проектом можна вважати видання НАН України багатотомної „Енциклопедія сучасної України”. Впродовж 2002-2007 рр. побачило світ шість об’ємних томів. Підготовка до наступних триває. Для

захисту національного книговидавця в останні роки зроблено певні заходи, зокрема у сфері оподаткування, які однак без реальної державної підтримки не дали поки-що відчутних результатів. На даний час на одного мешканця України випускається близько 1 книги, тоді як в Росії – 7, Білорусії – 6, у західних країнах – 10-12.

Здобуття Україною незалежності, відкрило широкі можливості для розвитку *літератури і мистецтва*. Спілка письменників та Спілка художників втратили монополію у визначенні пріоритетних напрямків в галузі літератури та мистецтва. У 1992 р. Кабінет Міністрів затвердив новий склад для присудження Державних премій ім. Т.Г.Шевченка. До його складу увійшли провідні діячі культури О. Гончар (голова), Л.Хоролець, Ю.Мушкетик, І.Драч, А. Мокренко та інші. Першими лауреатами державної премії стали митці, які загинули у сталінських таборах, або були змушені емігрувати рятуючись від комуністичного режиму – Б.Антоненко-Давидович, І.Багряний, а також дисиденти - поети І.Калинець і Т.Мельничук, поети П.Мовчан, Р.Лубківський, публіцист С.Колесник, літературознавець М.Жулинський, художники М.Максименко, Г.Синиця, художній керівник Державного оркестру народних інструментів України В.Гуцало, композитор О.Костін. За значний внесок у популяризацію української музичної спадщини та хорового мистецтва Шевченківською премією були нагороджені капела бандуристів з Детройта (США) і хор ім. О.Кошиця з Вінніпега (Канада).

Попри матеріальну скруту, відсутність дієвої державної підтримки спостерігається поступальний розвиток у мистецькому житті. З одного боку він характеризується прагненням відновити тяглість перерваної в силу об'єктивних причин національної традиції, з іншого - засвоюючи взірці світової культури, синтезуючи їх з власними досягненнями, творити оригінальні праці. Найсуттєвішим імпульсом, що надихає митців на творчість стала, без сумніву, свобода у реалізації власних творчих планів, позбавлення їх від регламентації з боку офіційної влади. Прикладом цього може послужити Львів. Ще у 1987 р. тут постало „Товариство Лева”, серед активістів якого було чимало художників. Товариство не лише взяло під опіку могили видатних діячів культури, а й провело виставки сучасних художників. Аналогічну роль відіграли інші організації культурологічного спрямування, зокрема створена наприкінці 1980-х років Літературно-мистецька група „Євшан-Зілля”, Львівське відділення Українського фонду культури, творчо-виробниче об'єднання „Гердан”, а також суто творчі об'єднання, які оголосили себе спадкоємцями традиції Асоціації незалежних українських митців „Шлях” та „Клуб українських митців”. Останній у 1991 р. випустив перше число спеціалізованого видання „Мистецькі студії”, що нав'язувало до традицій споріднених з ним тематично українських журналів міжвоєнного періоду. Процеси духовного відродження, які охопили українське суспільство після падіння комуністичного режиму знайшли яскраве відображення у мистецтві. Особливо це стосується образотворчого мистецтва. Наприклад, львівський скульптор Е. Мисько створив низку портретних втілень видатних діячів національної історії та культури. Резонансною подією у культурному житті України початку 2000-х років, а передусім Львова стало відкриття Музею модерної скульптури М. Дзиндри, який після відновлення незалежності повернувся в Україну і подарував усю свою спадщину Львову. Серед знаних живописців періоду незалежності, котрі активно включилися у мистецьке життя стали також В.Патик, Д.Кривач, Л.Медвідь, А.Бокотей.

На зламі 80-90-х рр. ХХ ст. позитивні зміни відбувалися і в музичному мистецтві. Воно увібрало у себе дух епохи – трансформацію суспільного укладу життя, послаблення, а згодом і крах ідеологічного контролю. Нові віяння у музичному мистецтві передусім були пов'язані із виникненням молодіжних творчих колективів – „Мертвий півень”, „Брати Гадюкіни”, „Плач Єремі”, „Океан Ельзи”, „Піккардійська терція”, „ВВ” та інші. Відомими стали солісти Т.Чубай, С.Вакарчук, О.Скрипка, О.Пономарьов, Р.Лижичко. Остання здобула перемогу на конкурсі „Євро бачення-2004”. В Україні розвиваються й традиції класичного музичного мистецтва, які притаманні творчості М.Скорика, Ю.Ланюка, В.Камінського.

Поруч з позитивними зрушеннями в галузі культури і мистецтва й надалі існують значні проблеми. Головна з них - недостатнє фінансове забезпечення творчості митців. Внаслідок цього багато з них виїжджає за кордон. В цілому ж можна ствердити, що сучасний стан розвитку культури в Україні має суперечливий характер. З одного боку загальнокультурний процес отримав шанс вільного розвитку, оскільки позбавився ідеологічної опіки, що збіднював, а подекуди вихолощував творчий потенціал вітчизняних митців, став багатограним і різноплановим, з іншого боку помітне певне відчуження широкого загалу громадян від засвоєння надбань професійного мистецтва, що своєю чергою духовно збіднює українське суспільство.

Важливою складовою частиною культурного життя українського суспільства є *фізична культура та спорт*. Українські спортсмени завжди здобували чимало нагород у складі союзної команди на Олімпійських та інших міжнародних змаганнях. Так, з із 639 олімпійських медалей, завойованих радянськими спортсменами українці здобули 444, у тому числі 196 золотих. У 1991 р. перед Україною постало завдання створити власну систему спортивних інституцій, котра б представляла український спорт на міжнародній арені. 22 грудня 1990 р. у Києві утворено Національний український комітет, який очолив олімпійський чемпіон В.Борзов. Проте Міжнародний олімпійський комітет (МОК) лише у 1992 р. його визнав і в 1994 р. дав дозвіл сформувати окрему українську команду на зимові Олімпійські ігри у норвезькому місті Ліллігаммері. З 1992 р. українські спортсмени брали участь у всіх міжнародних змаганнях. Часто їх перемоги ставали для світу справжнім „відкриттям” нашої держави. Серед відомих українських спортсменів світову славу здобули брати боксери Віталій та Володимир Клички, Андрій Котельник, фігуристка Оксана Баюл, шахіст Олександр Пономарьов, борчиня Ірина Мельник-Мерлені, гімнастка Анна Безсонова.

Глибинні трансформації відбулися і в *побутовій культурі* населення. Звичним стало використання комп'ютерної техніки, мобільного зв'язку, участь у дрібних валютних та торговельних операціях. Українські міста перетворилися у суцільні стихійні ринки, що погіршило не лише їх благоустрій але й санітарний стан. Надзвичайно зросла кількість власників завезених з-за кордону уживаних автомобілів, інших побутових речей, які через відносно низькі ціни стали доступними широкому загалу українців. У той же час спостерігається різка диференціація, а навіть поляризація у стандартах життя заможних та бідних українців.

Таким чином, суперечливі процеси в галузі політичного, соціального та економічного життя знайшли своє відображення у сучасному стані культури українського суспільства. Уважне ставлення до духовних потреб суспільства, формування інтелектуальної та культурної еліти нації повинно

стати пріоритетним завданням у діяльності держави. Лише духовно здорова, високоосвічена нація здатна посісти гідне місце у світовому співтоваристві. Україна має для цього усі необхідні можливості: власну державу, тисячолітню культурну традицію, науковий потенціал, талановитий та працелюбний народ.

Рекомендовані джерела і література

Золоті сторінки олімпійського спорту України / За ред. І.Н.Федоренка. – К.,2000.

Животко А.Історіяукраїнської преси. – К.,1999.

Історія України / Керівник авт. колективу. Ю.Зайцев. – Львів,2003.

Історія Львова. У трьох томах /Редколегія Я.Ісаєвич,М.Литвин, Ф.Стеблій. – Т.3.- Львів,2007.

Свідзінський А. Роздуми з приводу програми розвитку української культури // Сучасність.- 1992.- Ч.10.

Шморгун О.Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура).- К.,1994.

16. УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Українська діаспора у повоєнні роки

Друга світова війна спричинилася до суттєвих змін у становищі української діаспори. Насамперед вони були пов'язані із кардинальними геополітичними змінами у світі. Особливо це стосувалося Європейського континенту. Традиційні центри української діаспори, що склалися тут у міжвоєнне двадцятиліття внаслідок наближення радянської експансії стали переміщатися на Захід, почасти у західноєвропейські країни, а відтак на Американський континент. Перестали діяти найважливіші осередки міжвоєнної української політичної еміграції у Празі, Варшаві, Берліні, Відні. Характерною особливістю було й те, що кількість українців, які стали виїжджати на захід різко зросла. Здебільшого це була інтелігенція, а також вояки першої дивізії УНА „Галичина”, що закінчили війну у Північній Італії і були інтерновані англо-американськими військовими властями в Ріміні (12 тис. чоловік). Загальна кількість українських емігрантів воєнних і повоєнних років становила 260-300 тис. З них 150-175 тис. оселилося у Північній Америці, 25-30 тис. в Австралії.

Після закінчення війни найбільше українців опинилося на території Німеччини – майже 3 млн. Більшість з них добровільно і примусово до кінця 1945 р. було репатрійовано до СРСР. Майже 300 тис. українців залишилися в еміграції і деякий час перебували у таборах переміщених осіб спочатку під егідою командування головного штабу експедиційних військ союзників, а потім ООН. Вони розташовувалися на території Західної Німеччини й Австрії, англо-американській та французькій зоні окупації. У 1946 р. українці проживали у 125 таборах, 1949 в 110. Найбільші українські табори розташовувалися у західній Німеччині - Мюнхені, Авгсбурзі, Берхтесгадені, Ганновері, Штутгарді, Міттенвальді, Регенсбурзі, а також на території Австрії – в Зальцбурзі, Лінці, Брегенці, Клягенфурті та інших. Тут перебувало 12 тис. українців. Незважаючи на несприятливі умови табірної життя українці зуміли налагодити політичне, громадське та культурне життя. Так, станом на 1948 р. в таборах працювало 102 народних школи, 35 гімназій, 12 середніх шкіл, 43 фахові школи, виходило 232 періодичних видання, побачило світ 818 книжкових видань. Упродовж 1947-1952 рр. більшість переміщених осіб переселилася за океан. Частина з них залишилася в Німеччині та Австрії. Здебільшого це були люди похилого віку, особи, що потребували медичної опіки, або не підходили до вимог імміграційних законів країн, у які бажали виїхати. Решта переселилися в інші західноєвропейські держави, отримали право на політичний притулок у статусі втікачів. Оскільки частина з них не побажала прийняти громадянство країн, в яких оселилася, то на них поширено Женевську конвенцію про втікачів 1951 р. Велику допомогу в облаштуванні післявоєнної української еміграції надали українські організації, що діяли в діаспорі – Злучений українсько-американський допомоговий комітет, Український католицький допомоговий комітет, Фонд допомоги українців Канади. Загалом повоєнна українська еміграція була найбільшою за всю попередню історію. Вона охопила всі українські землі, хоча найчисельніша була з Галичини – понад 60%. Характерною її рисою була висока питома вага осіб з із середньою та вищою освітою (10-12%), 60% емігрантів становили чоловіки. Масове переміщення українців із території своєї батьківщини в останній рік війни та перші повоєнні роки значно збільшило українську діаспору, активізувало її політичну, громадську та культурну діяльність. На жаль Україна в силу свого бездержавного статусу у черговий раз втратила найактивніший елемент населення.

Українська діаспора у країнах Європи

В силу військово-політичних обставин в роки Другої світової війни значно зросла кількість українців у суміжних з Україною державах – Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії. Почасти вони переселилися сюди рятуючись від повернення радянського режиму,

що ніс із собою жорстокі репресії, почасти опинилися на цих територіях внаслідок територіальних змін викликаних війною. У 1944 р. багато українців, утікаючи від наступу радянських військ розташувалися в **Чехії**, а коли стала очевидною її окупація переселилися у західні регіони Німеччини. У Чехії залишилося приблизно 3 тис. українців. Після закінчення війни українцям, переважно закарпатцям, котрі служили у бригаді генерала Людвіка Свободи було надано чеське громадянство. Тисячі українців зі Східної Словаччини (Лемківщини) переселилися у залишені німцями міста й села. Проте вони не поселялися великими колоніями, що сприяло досить швидкій їх асиміляції. Найбільше українців проживало у Празі - 5 тис. осіб, а загалом на території Чехії близько 20 тис. З часом їх чисельність зменшувалася: у 1950 р. їх було 19,5 тис.; 1961 р.- 21,5 тис.; у 1970 р. – 16,5, у 1980 – 15, у 1990 р.- 8,5 тис. чоловік. У післявоєнній Чехословаччині комуністичний уряд ліквідував усі довоєнні українські установи, створені українською еміграцією у міжвоєнний період, зокрема широко відомий празький Музей визвольної боротьби з його багатющим архівом. Його було вивезено до Москви, почасти окремі фонди у другій половині 80-х рр. ХХ ст. повернуто до Києва.

Значно більше українців у повоєнні роки проживало на території **Словаччини**. Це пояснюється тим, що до її території у 1945 р. було повернуто загарбану у 1939 р. Угорщиною Пряшівщину – етнічні українські землі. У 1950 р. у Словаччині проживало 48,2 тис. українців, у 1961 р. – 35,4 тис., у 1975 р. – 42,15 тис., у 1980 р.- 39,8 тис., 1991 р. – 38,9 тис. Українська спільнота у сучасній незалежній Словаччині поділена на дві гілки – русинів та українців. За офіційною статистикою українців у Пряшівщині у 60-х роках минулого століття нараховувалося 3 тис. чол., в дійсності їх було 110-120 тис. Українці переважно мешкали компактно на території, що межує з німецькими та польськими етнічними землями на заході, Закарпаттям на півночі, словацькими землями на півдні та Угорщиною на сході. В роки Другої світової війни уряд Тисо ліквідував українські школи натомість було запроваджено навчання так званим „язичієм”. 1 березня 1945 р. у Пряшеві виникла Українська Народна Рада Пряшівщини як представницький орган русинсько-українського населення. Вона домагалася розширення прав місцевого українського населення в громадській, політичній та культурній сферах, активізації відносин з УРСР. Проте з перемогою у Чехословаччині комуністичного режиму вона припинила своє існування. На початку 1950-х рр. розпочалася масова словакізація українського населення. Однак навіть за цих умов патріотично налаштованій українській інтелігенції вдалося налагодити випуск українських газет і часописів. Серед них – газета „Нове життя”, часопис „Дружно вперед”, „Дукля”. У 60- х роках минулого століття у Словаччині склалася група молодих поетів та прозаїків, які займалися дослідженням фольклору та етнографії і публікували свої праці у науковому збірнику Музею Української культури у Свиднику. Особливий внесок у дослідження українського фольклору належить професору М.Мушинці. Після поразки „празької весни” 1968 р. над активними українськими громадськими та культурними діячами розпочалися репресії, що тривали майже до другої половини 1980- х рр. Після так званої „оксамитової революції” 1989 р. українське громадське та культурне життя відновилося, з’явилися нові організації - Асоціація українців Словаччини, Союз українців-русинів, Організація української молоді та інші.

Значно зросла кількість українців в роки Другої світової війни в **Угорщині**, що було пов’язане із окупацією і включенням до її складу Карпатської України. Після війни кількість українців в Угорщині різко зменшилася, що було пов’язане із свідомою зміною національної приналежності багатьох тисяч закарпатців, котрі не хотіли повертатися на територію СРСР. Внаслідок цього у 1960 р. лише 3 тис. чоловік задекларували себе українцями. Після війни в Угорщині не було жодних українських навчальних закладів. Лише на кафедрах деяких угорських університетів студенти могли вивчати україністику. Демократична революція 1990 р. пожвавила громадське та культурне життя українців Угорщини. Тут з’явилися різні товариства, зокрема Українсько-Угорське товариство, Асоціація українців Угорщини, Товариство українців-русинів ім. Т.Шевченка в Угорщині. Особливо інтенсивним є обмін

між Закарпаттям та Угорщиною. Чимало закарпатських українців виїжджають до Угорщини на навчання та заробітки.

Одним із важливих та найактивніших осередків української політичної еміграції у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни була **Польща**. Згідно рішень Ялтинської конференції 1945 р. та угоди між радянською та польською сторонами було проведено розмежування територій внаслідок якого українське населення українських етнічних територій – Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, що опинилися у складі Польської Народної Республіки (ПНР) мали евакуйовуватися до УРСР, а польське відповідно із західних областей України до Польщі. У 1944-1946 рр. на територію УРСР виїхало 700-750 тис. осіб. Сумнозвісна операція „Вісла” проведена польськими комуністичними властями остаточно знищила український етнічний масив вздовж польсько-радянського кордону. На західні землі Польщі було виселено 150 тис. українців. Оскільки їм було заборонено селитися суцільними великими масивами, це призвело до поступової їх асиміляції. У 1990 р. польський сенат засудив проведення акції „Вісла”, проте на прабатьківські землі змогло повернутися лише 20 тис. українців. Після пережитих потрясінь перших повоєнних років українці Польщі стали відроджувати свою культурно-просвітницьку діяльність. Особливо важливе значення для збереження національної ідентичності має мова. У 1952 р. в Польщі було відкрито 24 центри вивчення української мови при польських школах, у яких однак, могла навчатися мізерна кількість дітей – всього 487 осіб. З утворенням у 1956 р. Українського суспільно-культурного товариства справа з розвитком української освіти набагато поліпшилася. Протягом 1958-1959 рр. функціонувало шість початкових шкіл, три середні, три центри з поглибленим вивченням української мови, в яких навчалось 2602 студенти. З 1952 у Варшавському, а з 1990 р. в Ягеллонському університетах почали діяти кафедри української філології. Літературно-мистецьке об'єднання згуртувало навколо себе майже півсотні діячів культури. Серед них поети Є.Самохваленко, О.Лапський, Я.Мушинський, прозаїки І.Марків, В.Гірний, літературні критики С.Козак, В.Назарук. У 80-х роках минулого століття у Польщі активно діяли 50 мистецьких груп. Особливої популярності здобув чоловічий хор „Журавлі”, а також народний фольклорний ансамбль „Лемковина”. Активізація української діаспори в Польщі зумовлювалася насамперед глибокими трансформаціями у самому польському суспільстві, пов'язаного із загальнодемократичними змінами ініціатором яких виступила „Солідарність”. У цей час були засновані нові українські організації та товариства – Лемківський комітет, Товариство Український народний дім у Перемишлі, Фондація св. Володимира у Кракові, Польське українознавче товариство, Організація української молоді та інші. У серпні 1990 р. у Білому Борі відбувся перший Всесвітній форум української діаспори. Його організаторами були Асоціація українців у Польщі та Всесвітній конгрес вільних українців. На сучасному етапі польський уряд прихильно ставиться до української громади (польська офіційна статистика подає цифру 150-250 тис. українців), сприяє розвитку її культури, науки, освіти. Переважна більшість українців є автохтонним населенням сучасної Польщі, бо споконвіку живе на своїх етнічних землях. На даний час десятки тисяч наших земляків виїжджають до Польщі на сезонні заробітки, частина з них залишається на постійно у Польщі, поповнюючи тим самим українську діаспору у цій країні.

Значна кількість українців проживає в **Румунії**. За останніми даними їх налічується 200-300 тис., хоча офіційна румунська статистика подає значно занижені числа. Після війни румунські власті офіційно гарантували національним меншинам право навчання рідною мовою, мати національні періодичні видання. Насправді це залишалося лише декларацією. Відразу після війни у Румунії діяло 120 початкових українських школи, 3 середні школи, 3 учительські інститути. Проте ліберальна політика румунського уряду припинилася у 1958 р., коли з Румунії було виведено радянські війська. Режим Н.Чаушеску взяв відвертий курс на румунізацію національних меншин у тому числі й українців. Після його повалення наприкінці 1989 р. громадське життя української діаспори в Румунії пожвавилось. Був організований Союз українців, який став домагатися відновлення українського шкільництва,

видання газет та журналів, радіомовлення, відправи літургії українською мовою. З 1990 р. став видаватися літературно-культурний журнал „Наш голос” (редактор М.Михайлюк) та газета „Український вісник”, які фінансує румунський уряд.

Українська діаспора на теренах колишньої **Югославії** тепер налічує майже 60 тис. чоловік (українців та русинів). Переважно вони оселялися у Воєводині (Хорватія), Боснії і Герцеговині (Сербія), менше у Словенії, Чорногорії, Македонії та Косово. Найбільшим центром української діаспори був Руський Керестур (Воєводина). У повоєнний період українці мали сприятливі умови для плекання своєї культури та освіти. В Югославії у 70-х роках минулого століття офіційно було дозволено навчання дітей рідною мовою. Це дало змогу відкривати українські дитсадки, початкові школи, а в Керестурі існувала й середня школа. Добре розвинутою була й видавнича сфера. Видавалися підручники, словники, часописи для дітей та юнацтва. Популярність здобув літературно-культурний часопис „Світлість”, а також „Народний календар”, „Християнський календар”. У Загребі, Вуковарі, Бані Луці, Славонському Броді транслюються українською мовою та русинським діалектом радіо- й телепередачі. Вибух громадянської війни у 1992 р. та розпад Югославії на окремі держави завдав удару й по українській діаспорі. Воєнні лихоліття, що потрясли Югославію усе наступне десятиліття завдали важких втрат і для українців-русинів. В результаті воєнних дій було знищено м.Вуковар. Із 2 тис. русинів-українців Вуковарського району 115 загинуло, 270 було поранено, 200 кинуте до концтаборів, стільки ж пропали безвісти. Незважаючи на рани заподіяні війною, українська діаспора потроху налагоджує мирне життя. У 1995 р. створено товариство українсько-сербської приязні, відновило діяльність Товариство ім. Т.Шевченка у Баня-Луці.

У роки Другої світової війни та одразу ж після її закінчення сотні тисяч українців перебували на території **Німеччини та Австрії** у таборах переміщених осіб. До початку 1950-х років у Німеччині діяли десятки українських дитячих садків, вищі навчальні заклади, наукові установи. Найвідомішими з них були Український вільний університет, Українська вільна академія наук, Наукове товариство ім. Т.Шевченка. У цих установах працювали знані українські вчені – В.Кубійович, З.Кузеля, І.Раковський, Л.Білецький, Д.Дорошенко, С.Смаль-Стоцький. У Німеччині розвивалося українське мистецьке життя, розгорнули діяльність літературні об'єднання, театри, хорові капели, кобзарські ансамблі. Впродовж 1945-1985 рр. тут виходило 67 назв українських газет, політичних журналів, церковних і літературно-мистецьких часописів. З новою силою на німецькій землі проявилася творчість відомих українських письменників Т.Курп'іти, І.Багряного, О.Бабія, С.Гординського, Є.Маланюка Б.Кравціва та інших. У Німеччині діяли українські політичні організації та партії. Найактивнішими серед них були Братство колишніх вояків УПА, ОУН-М та ОУН-Б. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. почався масовий виїзд українців до США, Англії, Канади, Австралії. Українські школи та вищі навчальні заклади було закрито. Центром українського суспільно-політичного життя залишається Мюнхен. Тут по сьогоднішній день діє Український вільний університет навколо якого гуртується українська громада. Після об'єднання Німеччини у 1990 р. тут діяло Центральне представництво українців Німеччини на чолі з Степаном Костюком. Його заходами та при допомозі української громади Берліна у 1995 р. було відновлено і впорядковано могили президента ЗУНР Є.Петрушевича і полковника Д.Вітовського та його ад'ютанта В.Чучмана на цвинтарі св. Ядвіги німецької столиці.

В Австрії проживає приблизно 5 тис. українців. Основним їх осередком є Відень. Після виводу радянських військ з Австрії у Відні у другій половині 50-х років ХХ ст. відновило діяльність церковне братство св. Варвари, яка традиційно була центром українства починаючи з кінця ХУІІІ ст. При церкві св.Варвари діє допоміжна суботня школа, у 1987 р. засновано Українське лікарське товариство, яке разом з американськими лікарями-українцями стало співзасновником Всеукраїнського конгресу лікарів (1988 р.). У Відні працювали і працюють відомі українські культурні діячі – поет А.Прокопенко, художник Х.Ціммерман, композитор С.Гординський, співачка зі Львова І.Маланюк та інші.

Досить значна кількість українців проживає у **Франції** – приблизно 35 тис. осіб. Після закінчення Другої світової війни Франція прийняла 4 тис. українців із таборів переміщених осіб. У Франції не існує українського шкільництва, що сприяє асиміляції української громади. З 1972 р. українську мову, літературу та історію можуть вивчати студенти на факультеті славістичних студій при Паризькому університеті. Впливовим центром української науки у Франції та й у світі є Наукове товариство ім. Т.Шевченка в Європі розташоване у Сарселі. Воно видає збірники наукових праць. Серед сучасних вчених, котрі плідно працюють в галузі історичної науки є професор В.Косик. У Парижі ще з 1929 р. діє бібліотека ім. С.Петлюри. У Франції у повоєнний період виходило друком чимало українських видань різного політичного спрямування. Серед них – „Українське слово” (зараз видається в Києві), „Гомін України”, „Франко-український бюлетень”, Український бюлетень”. Тут же діяли різного роду організації та товариства – Союз українських емігрантських організацій, Товариство колишніх вояків Армії УНР у Франції, Український народний союз у Франції, Українська народна єдність, Український християнський рух та ін. Великим авторитетом серед української діаспори у Франції користується церква – католицька і православна.

Невеликі українські громади існують в інших західноєвропейських країнах – Бенілюксу, Данії, Голландії, Іспанії, Швейцарії, Фінляндії, Норвегії. Тут зосереджені поселення від кількох десятків до 1 – 2 тис. чоловік. У 1947-1952 рр. українська громада **Бельгії** зросла із кількох сотень до декількох тисяч. Це було пов'язане з тим, що сюди із німецьких таборів прибуло понад 10 тис. українських робітників. Вони працювали у гірничій промисловості. У подальші роки половина з них виїхала за океан або повернулася в Німеччину. В Бельгії залишилося близько 5 тис. осіб. У цій країні немає українського шкільництва, діють лише допоміжні суботні школи під керівництвом Українського науково-освітнього товариства. Авторитетом серед українців Бельгії користується церква – православна і греко-католицька, які мають парафії у Брюсселі, Лувені, Льєжі. Суспільне, політичне і культурне життя української діаспори в Бельгії розвинуто слабо, хоча й існують українські товариства. Аналогічна ситуація і в **Нідерландах**. Тут проживає приблизно тисяча українців. Особливо відомий „Візантійський хор”, організований у 1951 р. М.Антоновичем в Утрехті. Нині він складається лише з голландських виконавців.

У **Швеції** проживає 2 тис. українців. Вони видають часопис „Обіжник української громади”, який популяризує історію України та культуру. У молодіжному середовищі вивчається українська мова. Приблизно сотня родин проживає у **Швейцарії**. Переважно це бізнесмени, науковці, люди з вищою освітою. Серед них відомим є Б.Гаврилишин – член Міжнародної академії менеджменту. З відновленням незалежності України він активно включився у зміцнення її державності. Був консультантом різних урядових структур.

Після проголошення незалежності України і у зв'язку з економічними негараздами в державі спостерігається **масова заробітчанська еміграція** українців. Серед західноєвропейських країн найчастіше українці виїжджають до Італії, Іспанії, Португалії.

За даними різних організацій, в **Італії** тепер проживає від 120 до 700 тисяч українців. Більшість з них приїхали сюди працювати, деякі через мотиви об'єднання сім'ї. Крім того, Україна входить до п'ятірки країн, звідки італійські сім'ї найчастіше всиновлюють дітей. Як свідчать дані соціологічних досліджень, зростає і кількість добре інтегрованих в італійське суспільство українців, які придбали нерухомість в Італії або відкрили свій бізнес — найчастіше це магазини українських продуктів та перукарні. Водночас, велика частка українських заробітчан досі мають на меті заробити грошей і повернутися в Україну. Важливою проблемою українських заробітчан є легалізація їх праці за кордоном. Певні домовленості у цьому плані були досягнуті з Іспанією, Італією, Португалією, Польщею. Однак вони стосуються порівняно невеликого числа українських емігрантів. Новітня українська еміграція докорінно відрізняється від попередньої. Передусім вона носить суто економічний характер, українські емігранти можуть розраховувати на підтримку (хай поки

що недостатню) Української держави, вони вносять суттєвий внесок у приплив валютних надходжень в Україну.

Українська діаспора в США та Канаді

Найчисельніша українська діаспора проживає у США та Канаді. Вона налічує приблизно 3 млн. чоловік. У США проживає 2 млн українців, $\frac{3}{4}$ з них народилися вже в Америці. США належить до тих західних держав, де асиміляційні процеси відбуваються найбільш інтенсивно. За даними демографічних досліджень 66 % громадян українського походження не володіють мовою предків. Тільки 123,5 тис. осіб спілкуються українською мовою в сім'ях. Найбільша кількість українців, які володіють українською мовою живе у штаті Нью-Йорк - понад 52 тис. чоловік. У перші повоєнні роки уряд США відмовився приймати українських біженців з Європи і лише під тиском Злученого українсько-американського допомогового комітету, що виник у 1944 р. погодився це зробити. За 1948-1952 рр. із Європи у США виїхало понад 90 тис. українців. Переважно це були високоосвічені люди. Наприкінці 80-х років ХХ ст. українці серед інших національностей США посіли одне з чільних місць щодо вищої освіти. Українська діаспора США має добре організоване громадсько-політичне, церковне, культурне та освітнє життя. У 1964 р. при Гарвардському університеті відкрито інститут українських студій, саме у Нью-Йорку відбувся перший світовий конгрес вільних українців, що взяв на себе фінансування та координацію українських організацій в діаспорі. Значним авторитетом серед американських українців завжди користувалася церква, особливо греко-католицька і православна. Усвідомлюючи роль мови у збереженні національної ідентичності, українці США завжди надавали особливої ваги організації шкільництва. У 1990 р. працювало кілька десятків початкових україномовних шкіл, 5 вищих шкіл, у яких викладалися українська мова та література, історія та географія України, при українських церквах діяли суботні та недільні школи. Серед університетів, в яких є українознавчі студії найбільшою популярністю користується Український інститут при Гарвардському університеті, на чолі з відомим ученим в галузі української літератури Г.Грабовичем. Він видає збірники наукових праць, журнали, у тому числі „Український історик”. У післявоєнний період українці США створили чимало наукових центрів. Серед них – в 1947 р. відновлено Товариство ім. Т.Шевченка, 1950 р. відкрито філіал Української Вільної Академії Наук, Українська академія мистецтв, Український соціологічний інститут, Українська наукова фундація, Український публіцистично-науковий центр, Український документальний центр, Українське історичне товариство та ряд інших.

Багатогранним є культурне життя української діаспори. У 1954 р. у США виникло Об'єднання українських письменників в екзилі „Слово”, секретарем якого став письменник, критик і перекладач О.Тарнавський. Українські митці молодшого покоління утворили у 1954 р. об'єднання, до якого належали художники Г.Зарицький, А.Фаріон, Я.Цігаш та інші. Їхнім друкованим органом став журнал „Нотатки з мистецтва”. У 60-х рр. ХХ ст. з'явився часопис Об'єднання діячів української культури „Терем”. Згодом, у Чикаго засновано Український інститут модерного мистецтва, у Нью-Йорку Український інститут Америки, Український літературно-мистецький клуб.

Значні здобутки досягла українська діаспора США в галузі музики й театрального оперного й драматичного мистецтва. Це було пов'язано з тим, що у повоєнні роки до США переселилося з Європи чимало відомих українських діячів музичної культури. У 1950 р. було створено консерваторію, Український музичний інститут в Нью-Йорку.

Бурхливо розвивалося й видавництво української періодики та книг. Це можна проілюструвати такими даними: у 1945 р. у США виходило 29 українських газет і журналів, 1958 р.- 79, 1963 р. – 300. У наступні десятиліття, у зв'язку з поступовою асиміляцією українців, їх кількість та тиражі зменшилися. В 1950-1960 рр. половина книг усієї української діаспори Заходу вийшла у США.

Громадсько-політичне життя української діаспори США дуже строкате. З 1940 по 1980 р. координаційним центром усіх емігрантів США був Український конгресовий комітет Америки (УККА). Після його розколу у 1980 р. утворилася Українсько-американська координаційна рада (УАКР). Дві вище згадані організації є репрезентативними установами українців Америки. Серед громадських українських установ Америки найдавнішою є Український народний союз (УНС). Існують ветеранські організації, молодіжні спілки.

Українська діаспора США завжди жваво цікавилася подіями в Україні. В часи існування СРСР вона намагалася допомогти дисидентам, своїми протестаційними акціями привертала увагу світової громадськості до українського питання, а в часи незалежності активно включилася у розбудову Української держави, передусім відіграла важливу роль у прориві інформаційної блокади, що стало немаловажним фактором у її виході на міжнародну арену.

Друге місце після США за кількістю українських емігрантів, розвитком їхньої культури, науки, суспільно-політичного життя посідає **Канада**. Станом на 1991 р. тут проживало понад 1 млн. українців. Переважно вони були вихідцями із західних областей України. На відміну від своїх попередників соціальне становище повоєнних українських емігрантів було набагато кращим. Це пояснювалося з одного боку тим, що сюди виїхали освічені люди, які могли оволодіти інтелектуальними професіями, з іншого – сприятлива для емігрантів політика канадського уряду. Українці посіли високі державні посади. Серед них і Р.Гнатишин, який у 1990 р. став генерал-губернатором Канади.

Канадські українці завжди дуже ретельно ставилися до збереження та плекання національної культури. Цьому сприяв і федеральний уряд Канади. Особлива увага надавалася шкільництву. З 1946 р. координаційним центром православних українських шкіл був Могиллянський інститут у Саскатуні, згодом, з 1967 р. контроль за освітянською справою перебрав на себе новостворений Крайовий центр українських шкільних рад. Українську мову в Канаді вивчають у вечірніх школах, а також як окремий предмет у школах деяких провінцій. Програмні курси українознавства у вищих школах запроваджено у 60-х-70-х рр. ХХ ст. у Манітобському, Саскатунському, Торонтському та Оттавському університетах. Загалом у 80-х роках ХХ ст. українознавство викладалося у 20 канадських університетах. У Канаді існують потужні наукові центри українознавчих студій - Канадський інститут українознавчих студій при Альбертському університеті та кафедра українознавства Торонтського університету. Українську мову, літературу і культуру вивчають у широкій мережі громадських шкіл, відомих під назвою “рідні школи”. Це суботні або вечірні школи, утримувані різними українськими церквами та організаціями. Для учнів середньої школи ті ж самі установи у великих містах пропонують програми, які називаються “курси українознавства”. Ці курси здебільшого визнаються провінційними міністерствами освіти, а тому їх випускники отримують диплом з української мови, який можна використати для закінчення середньої школи і для вступу до вищих навчальних закладів. Усього в Канаді приблизно 6 тис. дітей вивчають українську мову в початкових та середніх школах. В більшості міст із значним українським населенням працюють факультативні вечірні класи для дорослих, які бажають вивчити українську мову. Існує цілий ряд асоціацій українських вчителів.

У Канаді, як і у США, українці мають періодичні видання. У повоєнний період їх налічувалося понад півтора десятки. Таким же багатобарвним є громадсько-політичне життя українців Канади. Основними організаціями, що діяли у повоєнний період були Українське національне об'єднання (УНО), що належало до Антибільшовицького блоку народів, Організація чотирьох свобод України і Канадські друзі за свободу України, Союз гетьманців-державників. У цілому громадсько-політичне життя українців Канади мало церковне (католицьке і православне), ліберально-націоналістичне і прокомуністичне спрямування.

З 1980 р. почали приїжджати в Канаду представники четвертої хвилі українських іммігрантів. Спочатку прибули майже 10 тисяч українців із Польщі. А під час горбачовської відлиги чимало українців скористалися можливістю відвідати родичів у Канаді. Багато хто з

них задекларував себе біженцем і залишився за океаном. Після того як Україна стала незалежною, Канада не надає українським іммігрантам статусу біженців оскільки тепер українці можуть легально виїжджати за океан, якщо задовольнять вимоги канадської імміграційної служби.

За даними канадського посольства у Києві із 1985-го по 2000 р. за океан прибуло з України майже 30 тис. іммігрантів.

Четверта хвиля еміграції дуже відрізняється від трьох попередніх. Більшість людей подалися в дорогу через скрутні економічні умови, що настали після розвалу Радянського Союзу. Основна їх маса має вищу освіту, або технічну спеціальність, володіє англійською мовою, що дає змогу знайти роботу в Канаді. Незважаючи на розвиток українського шкільництва, кількість людей, які назвали українську мову своєю материнською мовою зменшилась. Лише 35% процентів канадців українського походження подали під час перепису українську мову, як мову батьків. З проголошенням незалежності України контакти між українською діаспорою Канади і своєю Батьківщиною активізувалися, що об'єктивно сприятиме у майбутньому збереженню її національної ідентичності. *Українці в Латинській Америці й Австралії*

Українці емігрували у країни Латинської Америки ще напередодні Першої світової війни. Перша хвиля еміграції спостерігалася в 1897-1914 рр., друга у міжвоєнне двадцятиліття, й третя в 1946-1950 рр. Найчисельніша українська діаспора є в Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Парагваї Уругваї.

В Аргентину у повоєнні роки прибуло 6-7 тис. українців. Здебільшого це люди із середньою та вищою освітою – інженери, вчителі, військові, політичні діячі. Сюди вони переселилися із таборів переміщених осіб. У зв'язку з економічною кризою, що охопила Аргентину багато з них виїхали до США та Канади. Як і в інших країнах де проживає українська діаспора велику роль у її житті відіграють греко-католицька та православна церкви. Останні взяли на себе організацію українського шкільництва. У 1987 р. в українських школах навчалася 250 дітей. У 1966 р. кардинал Й.Сліпий відкрив у Буенос-Айресі філіал Українського католицького університету. Чисельність української діаспори в Аргентині достеменно не відома. За різними даними вона коливається від 100 до 250 тис. За президентства Х.Перона українці були визнані окремою національною меншиною. Найбільше їх проживає у провінціях Місіонер і Буенос-Айрес. В Аргентині українці розгорнули культурну і громадсько-політичну роботу. У повоєнні роки тут виник професійний театр, розвивалося музичне мистецтво, видання книг та часописів. В Аргентині постійно транслюють передачі українською мовою. У 1947 р. понад 30 товариств та організацій об'єдналися в Українській центральній репрезентації.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. українська діаспора в **Бразилії** налічувала 350 тис. чоловік. Переважно це нащадки українських емігрантів з Галичини та Закарпаття. Найбільше українців проживає у провінції Парана – майже 250 тис., а саме у її столиці Курітібі. У Бразилії працюють десятки українських організацій, видаються часописи, чимало українців є відомими бізнесменами. Українська центральна репрезентація успішно висуває своїх людей під час виборів до місцевих та центральних органів влади.

У перші повоєнні роки тисячі українців прибули в інші країни Латинської Америки, що збільшило тут українську діаспору. На даний час у **Парагваї** проживає 5-9 тис. українців, в **Уругваї** наприкінці 80-х років ХХ ст. нараховувалося 15 тис. українців, **Венесуелі** – 4 тис. У цих країнах українці культивують свої національні традиції, тут функціонують культурно-просвітницькі організації, зокрема „Просвіта”, політичні організації. Декілька сотень українців проживають у **Чилі**. Переважно це професіонали з вищою освітою, які обіймають важливі посади. Оскільки українська діаспора Чилі малочисельна і слабо пов'язана між собою, то тут не існує організованого культурно-просвітницьких та політичних організацій.

У перше повоєнне десятиліття значно зросла еміграція до **Австралії**. Переважно це були втікачі з Радянського Союзу, що тимчасово перебували у таборах переміщених осіб у Німеччині та Австрії. У 1951 р. в Австралії налічувалося понад 22 тис. українців, а у 80-х роках ХХ ст. їх було уже 35-40 тис. Здебільшого вони працювали

у промисловості, на транспорті, в торгівлі, освітніх та культурних закладах, найменше у сільському господарстві.

Велику роль у збереженні національної ідентичності українців відіграє шкільництво. Координацію діяльністю українських шкіл здійснює Українська шкільна рада. Вона ж заснувала курси учителів, які щорічно закінчує 130 випускників. У 1983-1984 рр. при Мельбурнському та Сіднейському університетах створені кафедри українознавства. Науковим центром українознавчих студій є філіал НТШ, відкритий в Австралії у 1950 р. Австралійські українці живуть активним культурним та громадським життям. Більшість українських організацій об'єднані в Союз українських організацій Австралії.

Східна українська діаспора

Східна українська діаспора охоплює українців, які проживають на території суверенних держав, що виникли на пострадянському просторі - Російській Федерації, Казахстані, Молдові, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, Естонії, Латвії, і Литві. Згідно з переписом 1989 р., у цих державах проживало українців: Білорусія – 291 тис. (2,9%); Молдова - понад 600 тис. (13,6%); РФ - 4 млн 362,9 тис. (3%); Казахстан - 896,2 тис. (5,4%); Азербайджан - 32,3 тис. (0,5%); Вірменія - 8,3 тис. (0,3%); Грузія - 52,4 (1,0%); Киргизстан - 108,3 тис. (2,5%); Таджикистан - 41,3 тис. (0,2%); Туркменістан - 35,6 тис. (1%); Узбекистан - 153,2 тис. (0,5%); Естонія - 48,3 тис. (3,1%); Латвія - 59 тис. (2,5%); Литва - 44,8 тис. (1,2%). Всього: 6703600 осіб. Така масова імміграція українців у різні регіони СРСР була наслідком насильних депортацій, які проводило його керівництво в роки Другої світової війни і перше повоєнне десятиліття, а у подальшому також цілеспрямованою політикою асиміляції народів величезної країни, що мало остаточно „розв'язати” національне питання.

Після війни організованого національно-культурного життя на теренах республік СРСР не було. Лише у деяких регіонах масового поселення українців у повоєнні роки існували українські школи, зокрема Молдавії, Білорусії (у Бресті працював український будівельний технікум), у Владивостоці діяв український ансамбль при крайовій філармонії. Більшість з них припинили існування у 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. В період хрущовської „відлиги” порушувалося питання про відновлення українського шкільництва поза межами України. Однак це не дало жодних результатів. Більш активним було громадське та культурне життя українців Москви. Серед них чимало відомих діячів мистецтва і науки – О.Довженко, І.Козловський, П.Капиця, С.Корольов, А.Люлька, космонавти Г.Береговий та П.Попович. У 1989 р. тут проживало 252,7 тис. українців. Осередком національного життя московських українців була українська книгарня на Старому Арбаті, відкрита у 1940 р. У 60-х роках ХХ ст. українське культурне життя у Москві поживавлюється: у 1964 р. відкрито пам'ятник Т.Шевченку, стали відзначатися шевченківські дні, проводиться вечори пам'яті діячів української культури.

Своєрідним духовним життям жили українські політ'язні. Навіть у табірних умовах вони ставили вистави, концерти. Один з таких театрів був у повоєнні роки в Інті Республіки Комі, а в селищі Торба Зирянського ліспромгоспу Томської області з'явилася капела бандуристів під орудою Б.Жеплинського. Загалом українське національно-культурне життя у місцях масового поселення українців навіть в рамках офіційно дозволеної радянським режимом ідеології було позбавлене умов для розвитку. Українська східна діаспора майже не мала можливостей контактувати з Україною, власних друкованих органів, радіомовлення. Лише спорадично сюди приїжджали театральні трупи з України, висилалися книги і періодика. Звичайно це посилювало асиміляційні процеси. У 1989 р. частка українців, які вважали рідною мовою українську трохи перевищувала 50% лише у тих республіках СРСР де українців мешкало від кількох тисяч до кількох десятків тисяч чоловік. Виняток становила Молдова, де проживало 600 тис. українців, з яких 61,6% вважали рідною українську мову. Передусім це пов'язано з тим, що на території сучасної Молдови, на Лівобережжі Дністра є значні українські етнічні території, що стримувало асиміляційні

процеси. Найменший відсоток українців, які вважали рідною мовою українську спостерігається у Казахстані, Узбекистані, Киргизтані, Білорусії. Відновлення незалежності України благотворно вплинуло на українську діаспору. Особливо це стосується східного її відламу. Вже на межі 80-х - 90-х років ХХ ст. під впливом національного відродження в Україні стали виникати перші осередки української діаспори у Москві – товариство „Славутич”, у Ризі – товариство „Дніпро”, товариство української культури ім. Т.Шевченка у Ленінграді, створено український культурний центр в Алма-Аті. У квітні 1991 р. товариство „Україна” організувало у Києві зустріч представників українських культурних товариств під час якої обговорювалися проблеми української діаспори. Вже наприкінці 1991 р. існувало 20 українських культурно-освітніх громад у Росії, Казахстані, Литві, Латвії, Естонії, Білорусі, Молдові. Серйозним поштовхом для активізації зв'язків між Україною та діаспорою колишніх радянських республік стало проведення у січні 1992 р. у Києві I Конгресу українців незалежних держав колишнього СРСР. У 1992 р. у державах пострадянського простору діяло понад 90 українських національно-культурних товариств. Багато уваги проблемам східної діаспори приділив I Всесвітній форум українців, що відбувся 21-24 серпня 1992 р. в Києві. На форумі створено координаційний орган світового українства – Українську всесвітню координаційну раду (УВКР), до складу якої увійшло по 11 представників від материка, західної та східної діаспори. Її головою став І.Драч, а головою секретаріату М.Слабошпицький. Найбільша увага форуму була звернута на зміцнення взаємозв'язків між західною і східною українською діаспорою.

У 1995 р. в країнах колишнього СРСР діяло 149 українських осередків. Основна їх увага була спрямована на відродження української мови, культури, створення україномовних навчальних закладів, організація видавничої справи, висунення представників українських об'єднань до органів державної влади. У таких державах як Молдова, Латвія, Казахстан було відкрито державні українські школи.

Найбільше українців проживає у **Російській Федерації**. У 1993 р. тут було створено Об'єднання Українців Росії. Його раду очолив письменник О.Руденко-Десняк. У РФ діє одна бібліотека української літератури (у Москві), у деяких школах відкрито класи з українською мовою навчання. Серед інших товариств можна назвати товариство українців Тюменської області „Єдина родина”, на Далекому Сході „Веселка”, „Зелений Клин”, Товариство української культури Приморського краю. У **Молдові** відомі Спілка українців Придністров'я, товариство української мови „Поділля” у Рибниці, товариство „Червона калина”, у Кишиневі є Бібліотека української літератури ім. Лесі Українки. Уряд Молдови прихильно ставиться до їх діяльності.

Частина українців **Білорусії** є автохтонним населенням. Так на Берестейщині проживає майже мільйон українців. Проте вони не мають організованого громадсько-культурного осередку, більшість з них уже не володіють українською мовою. Цивілізовано вирішуються проблеми української діаспори у **країнах Балтії**. Українці заснували свої осередки у Ризі – товариство „Дніпро”, українська громада у Литві, українське земляцтво в Естонії. Українські товариства діють у державах **Закавказзя, Казахстані** (Український культурний центр в Алмати), **Узбекистані** (культурний центр „Батьківщина” у Ташкенті), **Киргизтані** (українське товариство „Берегиня”, **Таджикистані** (українська громада „Криниця).

На адресу найбільших українських громад східної діаспори почали надходити періодичні видання з України, передплату яких організувало Міністерств о України у справах національностей та міграції. З свого боку Міністерство освіти і науки України стало виділяти стипендії для громадян українського походження для здобуття освіти у вузах України. На жаль, поки що українська держава не має достатніх фінансових засобів, щоб задовольнити всі прохання, що надходять від українського населення східної діаспори, проте сам факт її існування і навіть та посильна допомога, яку вона їй подає сприяє збереженню і відродженню українства розсіяного по теренах пострадянського простору.

Рекомендовані джерела і література

- Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992.
- Енциклопедія українознавства: Словникова частина - Львів, 1993-2003. - Т. 1-11.
- Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991.
- Лановик Б., Троф'як М., Матисякевич З. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. - Тернопіль, 1999.
- Ми діти твої, Україно // Матеріали I Конгресу українців незалежних держав колишнього СРСР 22-23 січ. 1992 р. – К., 1992.
- Терещенко Ю. Україна і європейський світ. – К., 1996.
- Українська еміграція в історії та літературі // Матеріали міжнародної наукової конференції 18-19 вересня 1996 року. – Тернопіль, 1996.
- Українці в світі. – Мельбурн., 1997.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ

Березень 1946 р	Львівський церковний собор скасував унію УГКЦ з Римом і підпорядкував її Руській православної церкві
Березень 1946 р	Раднарком УРСР перейменовано в Раду міністрів УРСР
Осінь 1946 – весна 1947 рр.	Масовий голод в Україні
Березень 1947 р.	Л. Кагановича призначено Першим секретарем ЦК КП(б)У, а М. Хрущова переміщено на посаду голови уряду УРСР
Квітень 1947 р.	Розпочато акцію “Вісла” – депортацію українців на північно-західні землі Польщі
Грудень 1947 р.	Грошова реформа, скасування карткової системи в УРСР
Серпень 1949 р.	У Закарпатті заборонено діяльність Греко-католицької церкви
Березень 1950 р.	Загинув головнокомандувач УПА генерал Роман Шухевич
Лютий 1951 р.	Ратифіковано договір про українсько-польський кордон
Листопад 1951 р.	У Києві почав діяти перший в Україні телецентр
Жовтень 1952 р.	ВКП(б) перейменовано в КПРС, КП(б)У – в Компартію України (КПУ)
3 березня 1953 р.	Помер Й. Сталін
Червень 1953 р.	Пленум ЦК КПУ звільнив Л. Мельникова від обов’язків Першого секретаря ЦК КПУ. Керівником республіканської парторганізації обрали О. Кириченка
Вересень 1953 р.	Пленум ЦК КПРС обрав М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС
Лютий – березень 1954 р.	Початок освоєння цілинних земель
Квітень 1954 р.	Верховна Рада СРСР прийняла Закон “Про передачу Кримської області зі складу Російської федерації до складу Української РСР”
Травень 1954 р.	Україна стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці
Осінь 1956 р.	Часткове звільнення з таборів українських політв’язнів
Жовтень 1958 р.	Початок чергової антицерковної кампанії в Україні
1959 р.	Спроба створити нелегальну Українську робітничо-селянську спілку на чолі з Л. Лук’яненком
15 жовтня 1959 р.	Вбивство у Мюнхені С. Бандери
Травень 1961 р.	Встановлено щорічну премію ім. Т. Шевченка в галузі літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру і кіно
Жовтень 1964 р.	М. Хрущова усунуто від влади
Серпень – вересень 1965 р.	Перша хвиля арештів інтелігенції в Україні
Січень – вересень 1966 р.	Судові процеси над опозиціонерами в Києві, Львові, Луцьку, Тернополі, Івано-Франківську, Житомирі
Вересень 1967 р.	Указ президії Верховної Ради СРСР про скасування обвинувачення кримських татар у зраді
Січень 1972 р	Друга хвиля арештів інтелігенції в Україні
Травень 1972 р	Звільнено від обов’язків Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і призначено на цю посаду В. Щербицького
Листопад 1976 р.	Створено Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком
Квітень 1978 р.	Верховна Рада УРСР ухвалила нову Конституцію УРСР
26 квітня 1986 р.	Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції

Червень 1988 р.	Знято обмеження з кримських татар, у тому числі щодо вибору місця проживання, праці та навчання
Липень 1988 р.	Створено Українську гельсінську спілку
Лютий 1989 р.	Створено Товариство української мови ім. Т. Шевченка
Березень 1989 р.	Створено українське історико-просвітницьке товариство “Меморіал”. Голова – Леся Танюк
26 березня 1989 р.	Вибори народних депутатів СРСР на частково альтернативній основі
Вересень 1989 р.	Створення Народного руху України за перебудову. Голова – І. Драч
Вересень 1989 р.	Звільнено з посади Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького і обрано В. Івашка
Вересень 1989 р.	Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про державний статус української мови
Січень 1990 р.	Собор УГКЦ у Львові визнав Львівський собор 1946 р. неканонічним і проголосив Акт про легалізацію УГКЦ
Березень 1990 р.	Перший і другий тури виборів до Верховної та місцевих Рад народних депутатів УРСР на альтернативній основі. Демократичний блок здобув чверть депутатів до Верховної Ради
Березень 1990 р.	Позачерговий III з’їзд народних депутатів СРСР обрав М. Горбачова президентом СРСР
3 квітня 1990 р.	Над Львівською міською радою піднято синьо-жовтий прапор
Квітень 1990 р.	Заснування Української республіканської партії. Голова – Л. Лук’яненко
Травень 1990 р.	На установчому з’їзді Об’єднаної соціал-демократичної партії України в Києві партія розкололася на Соціал-демократичну партію України і Об’єднану соціал-демократичну партію України
Червень 1990 р.	Перший собор Української автокефальної православної церкви
Червень 1990 р.	У Верховній Раді України сформувалася парламентська опозиція – Народна Рада. Голова – І. Юхновський
Червень 1990 р.	Початок повернення кримських татар на історичну батьківщину
16 липня 1990 р.	Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет України
23 липня 1990 р.	Головою Верховної Ради обрано Леоніда Кравчука
3 серпня 1990 р.	Верховна Рада ухвалила постанову “Про державну символіку”
Жовтень 1990 р.	Політичне голодування студентів у Києві. Верховна Рада задовольнила основні вимоги студентів
Листопад 1990 р.	У Києві укладено Договір між Україною і РРФСР про добросусідство і співробітництво
Березень 1991 р.	Всесоюзний референдум щодо збереження СРСР
Квітень 1991 р.	Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні
19–21 серпня 1991 р.	Спроба державного перевороту в Москві
24 серпня 1991 р.	Проголошення Верховною Радою незалежності України
1 грудня 1991 р.	Всеукраїнський референдум підтвердив Акт про незалежність України. Президентом України обрано Л. Кравчука
5 грудня 1991 р.	Головою Верховної Ради України обрано І. Плюща
8 грудня 1991 р.	Біловезька угода лідерів Білорусії, Росії та України про припинення існування СРСР і створення Співдружності незалежних держав (СНД).
Січень 1992 р.	Указ Президії Верховної Ради “Про державний гімн України”

Січень 1992 р.	Верховна Рада затвердила синьо-жовтий прапор як Державний Прапор України
Лютий 1992 р.	Верховна Рада затвердила малий Державний Герб України – тризуб
Жовтень 1992 р.	Прем'єр-міністром України призначено Л. Кучму
Лютий 1993 р.	Народний Рух України зареєстровано як політичну партію
Вересень 1993 р.	Верховна Рада ухвалила закон про дострокові вибори Верховної Ради і Президента України
Березень – квітень 1994 р.	Вибори до Верховної Ради України
Травень 1994 р.	Головою Верховної Ради України обрано Олександра Мороза
Липень 1994 р.	Президентом України обрано Л. Кучму
Березень 1995 р.	Верховна Рада України прийняла закон “Про Автономну Республіку Крим”
Травень 1995 р.	Державний візит президента США Б. Клінтона в Україну
Травень 1995 р.	Верховна Рада України схвалила закон “Про державну владу та місцеве самоврядування”
Листопад 1995 р.	Україну прийняли до Ради Європи
28 червня 1996 р.	Верховна Рада прийняла Конституцію України
Вересень 1996 р.	Грошова реформа в Україні
Травень 1997 р.	Президенти Б. Єльцин і Л. Кучма підписали в Києві Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною
Липень 1997 р.	В Мадриді підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО
Березень 1998 р.	Вибори до Верховної Ради вперше проходили за змішаною мажоритарно-пропорційною системою
Листопад 1999 р.	Президентом України вдруге обрано Л. Кучму
Грудень 1999 р.	Прем'єр-міністром України призначено В. Ющенка
Лютий 2000 р.	Головою Верховної Ради України обрано І Плюща
Листопад 2000 р.	Початок “касетного скандалу” з приводу вбивства журналіста Г. Гонгадзе
Березень 2001 р.	Антипрезидентські акції у Києві
Травень 2001 р.	Прем'єр-міністром України призначено А. Кінаха
Червень 2001 р.	Офіційний візит в Україну папи римського Івана–Павла II
Березень 2002 р.	Вибори до Верховної Ради України
Травень 2002 р.	Головою Верховної ради України обрано В. Литвина
Листопад 2002 р.	Відставка уряду А. Кінаха
Листопад 2002 р.	Призначення прем'єр-міністром В. Януковича
Січень 2003 р.	Підписання Договору про сухопутний кордон між Україною та Росією
Жовтень 2004 р.	Вибори президента в Україні
Листопад 2004 р.	Другий тур виборів Президента в Україні
Листопад – грудень 2004 р.	“Помаранчева революція”
Грудень 2004 р.	Третій тур виборів Президента України. Перемога на виборах В. Ющенка
Грудень 2004 р.	Відставка В. Януковича з посади прем'єр-міністра
Лютий 2005 р.	Призначення прем'єр-міністром Ю. Тимошенко
Вересень 2005 р.	Відставка уряду Ю. Тимошенко
Березень 2006 р.	Вибори до Верховної Ради України
Липень 2006 р.	Головою Верховної Ради обрано О. Мороза
Серпень 2006 р.	Підписання “Універсалу національної єдності”

Серпень 2006 р.	Призначення прем'єр-міністром В. Януковича
Квітень 2007 р.	Указ Президента "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України"
Вересень 2007 р.	Позачергові вибори до Верховної Ради України
Жовтень 2007 р.	Обрання Головою Верховної Ради А. Яценюка
Жовтень 2007 р.	Відставка уряду В. Януковича
Грудень 2007 р.	Призначення прем'єр-міністром Ю. Тимошенко

КЕРІВНИКИ ОРГАНІВ ВЛАДИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Голови Президії Верховної Ради УРСР

Михайло Гречуха	липень 1939–січень 1954
Дем'ян Коротченко	січень 1954–квітень 1969
Олександр Ляшко	квітень 1969–липень 1972
Іван Грушецький	липень 1972–червень 1976
Олексій Ватченко	червень 1976–листопад 1984
Валентина Шевченко	січень 1985–травень 1990
Володимир Івашко	червень 1990–липень 1990

Голови уряду УРСР

Микита Хрущов	лютий 1944–грудень 1947
Дем'ян Коротченко	грудень 1947–січень 1954
Никифор Кальченко	січень 1954–лютий 1961
Володимир Щербицький	лютий 1961–червень 1963
Іван Каганець	червень 1963–жовтень 1965
Володимир Щербицький	жовтень 1965–травень 1972
Олександр Ляшко	травень 1972–липень 1987
Віталій Масол	липень 1987–жовтень 1990

Перші секретарі ЦК Компартії України

Микита Хрущов	січень 1938–березень 1947
Лазар Каганович	березень–грудень 1947
Микита Хрущов	грудень 1947–грудень 1949
Леонід Мельников	грудень 1949–червень 1953
Олексій Кириченко	червень 1953–грудень 1957
Микола Підгорний	грудень 1957–липень 1963
Петро Шелест	липень 1963–травень 1972
Володимир Щербицький	травень 1972–вересень 1989
Володимир Івашко	вересень 1989–травень 1990
Станіслав Гуренко	травень 1990–серпень 1991

Керівники незалежної України Президенти України

Леонід Кравчук	грудень 1991–липень 1994
Леонід Кучма	липень 1994–2004
Віктор Ющенко	грудень 2004

Голови Верховної Ради України

Леонід Кравчук	липень 1990–грудень 1991
Іван Плющ	грудень 1991–квітень 1994
Олександр Мороз	травень 1994–квітень 1998
Олександр Ткаченко	травень 1998–січень 2000
Іван Плющ	січень 2000–березень 2002
Володимир Литвин	квітень 2002–березень 2006
Олександр Мороз	липень 2006–вересень 2007
Арсеній Яценюк	жовтень 2007

Голови уряду України (прем'єр міністри)

Вітольд Фокін	листопад 1990–жовтень 1992
Леонід Кучма	жовтень 1992–вересень 1993
В.о. Юхим Зв'ягільський	вересень 1993–червень 1994
Віталій Масол	червень 1994–березень 1995
Євген Марчук	березень 1995–травень 1996
Павло Лазаренко	травень 1996–липень 1997
Валерій Пустовойтенко	липень 1997–грудень 1999
Віктор Ющенко	грудень 1999–квітень 2001
Анатолій Кінах	травень 2001–листопад 2002
Віктор Янукович	листопад 2002–2004
Юлія Тимошенко	лютий–вересень 2005
Юрій Єхануров	вересень 2005–серпень 2006
Віктор Янукович	серпень 2006–грудень 2007
Юлія Тимошенко	грудень 2007

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Адміністративно-командні методи управління – сукупність форм і методів управління суспільством, згідно з яким діяльність людей стимулюється переважно засобами адміністративного примусу, а всі фази управлінського циклу – рішення, організація виконання, контроль за виконанням рішення – здійснюється засобами жорсткого централізму, обмеженням процесів самоврядування на всіх рівнях.

Безпека національна – сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які забезпечують стабільний розвиток суспільства, захист державних і суспільних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, гарантії прав і свобод громадян.

Великодержавний шовінізм – різновид націоналізму, що ґрунтується на ідеї створення великої держави-імперії, або збереження її впливів на свої колишні колонії.

Воля політична – прагнення і здатність політичних сил твердо домагатися реалізації поставлених цілей.

Декларація прав національних меншин – один з найвищих державних актів у сфері міжнародних відносин, прийнятий Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. після проголошення суверенітету і незалежності України.

Державна мова – мова, що задовольняє потреби суспільства в офіційному спілкуванні й виступає одним із символів державного й національно-культурного суверенітету.

Дисиденти – учасники руху, спрямованого проти комуністичного режиму.

Діаспора – частина народу, яка назавжди залишила свою історичну вітчизну і поселилася в іноетнічному середовищі.

Еліта – провідна верства в суспільстві, яка здійснює керівництво або має видатні досягнення у певних галузях суспільного життя і визначається перевагами в інтелектуальних, вольових і моральних якостях порівняно з іншими соціальними групами.

Космополітизм – ідеологія, що сповідує зречення національних традицій і культури, патріотизму. Заперечує державний і національний суверенітет.

Номенклатура – коло посадових осіб, призначення та звільнення яких належить до компетенції вищестоящих органів.

Олігархія – політичне й економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. В сучасному розумінні – це політично-бізнесові та мас-медіа структури, які мають величезний вплив на формування та розподіл політичної влади.

Соборність України – об'єднаність, цілісність, неподільність суспільства й держави в Україні.

Тіньова економіка – не фіксовані державою і не оподатковані виробництво, розподіл, обмін товарів і послуг.

Толерантність – терпимість до чужих думок і вірувань.

Тоталітаризм – політичний режим, ідеологія, суспільний лад, які ґрунтуються на тотальному одержавленні усіх сфер суспільного життя.

“Шістдесятники” – учасники руху за оновлення радянського суспільства 1960-х рр. Об'єднували переважно творчу молодь, яка найактивніше прилучалася до громадсько-політичного життя і культурного відродження в період десталінізації й хрущовської “відлиги”.

БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК

Івашко Володимир Антонович (1932–1994) – радянський партійний діяч. Народився у Полтаві. У 1956 р. закінчив Харківський гірничий інститут, кандидат економічних наук. У 1973–1986 рр. – заввідділом, секретар Харківського обкому КПРС, у 1987 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії. У вересні 1989 р. обраний першим секретарем ЦК КПУ. В червні–липні 1990 р. у зв'язку з майбутнім обранням на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС подав у відставку. Переїхав до Москви.

Кириченко Олексій Іларіонович (1908–1975) – радянський партійний діяч. Народився на Херсонщині. З 1938 р. працював в апараті ЦК КП(б)У. В 1945–1949 рр. – перший секретар Одеського обкому партії, у 1949–1953 рр. – другий секретар ЦК КП(б)У. після усунення з посади Л. Мельникова став першим українцем, який очолив Компартію України. Під час його перебування на цій посаді значно зріс відсоток українців серед членів КПУ, розпочався короткий період політичної “відлиги”, використаний для висунення національно-культурних вимог. У 1957 р. Кириченка відкликано до Москви і обрано на посаду секретаря ЦК КПРС. З 1960 р. – перший секретар Ростовського обкому партії, пізніше – на господарській роботі. Останні роки провів у Москві.

Кравчук Леонід Макарович (1934 р. н.) – український політичний діяч, перший президент України (1991–1994 рр.). Народився в с. Великий Житин Рівненської області. У 1958 р. закінчив економічний факультет Київського державного університету. З 1960 по 1967 рр. – на партійній роботі в Чернівецькому обкомі КПУ. У 1967–1970 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук у Москві. Кандидат економічних наук. З 1970 р. працював в апараті ЦК КПУ, з 1990 р. – другий секретар ЦК КПУ. З кінця липня 1990 р. – голова Верховної Ради УРСР. На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. обраний президентом України. Нагороджений багатьма орденами і медалями, почесними званнями і рейтингами.

Кучма Леонід Данилович (1938 р. н.) – український політичний діяч, президент України (1994–2004 рр.). Народився в с. Чайкино Чернігівської області. У 1960 р. закінчив Дніпропетровський університет за фахом інженер-механік. У 1960–1975 рр. працював провідним конструктором КБ “Південне”, у 1982–1986 рр. – перший заступник генерального конструктора цього бюро. У 1986–1992 рр. – генеральний директор ракетобудівного концерну “Південний машинобудівний завод”. З жовтня 1992 р. до вересня 1993 р. – прем'єр міністр України. 10 липня 1994 р. обраний президентом України. У листопаді 1999 р. вдруге обраний на президентський пост. Лауреат Ленінської премії СРСР та Державної премії України.

Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) – державний і партійний діяч СРСР. Народився в Курській області. У 1908 р. зі сім'єю переїхав на Україну, де працював на шахтах Донбасу. Брав участь в революційному русі. У 1920–1929 рр. – на партійній роботі в Донбасі, Харкові та Києві. З 1931 р. – компартійний функціонер у Москві. З січня 1938 р. знову на Україні: в 1938–1949 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У, в 1944–1947 рр. – очолював уряд УРСР. Причетний до проведення репресій в Україні. З грудня 1949 р. – перший секретар Московського обкому партії, секретар ЦК. У 1953–1964 рр. – перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1959–1964 рр. – Голова Ради міністрів СРСР. У 1964 р. на пленумі ЦК КПРС усунутий з усіх посад і відправлений на пенсію. Помер у Москві.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) – партійний і державний діяч. Народився на Харківщині. По закінченні Маріупольського металургійного інституту в 1935 р. працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 р. – секретар Харківського міському КП(б)У. у 1948–

1954 рр. – директор заводів у Ленінграді і Києві. У 1957–1962 рр. – перший секретар Київського обкому, в 1963–1972 рр. – перший секретар ЦК КПУ. У 1972 р. переведений до Москви на посаду заступника Голови Ради міністрів СРСР. Тоді ж було розгорнуто різку критику його книги “Україна наша радянська” за “недостатній інтернаціоналізм”. Невдовзі П. Шелеста було відправлено на пенсію.

Щербицький Володимир Васильович (1918–1990 рр.) – партійний і державний діяч. Народився в Дніпропетровській області. У 1941 р. закінчив механічний факультет Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. З 1946 р. – на партійній роботі в Дніпродзержинську. У 1955–1957 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії. З 1957 р. – секретар ЦК КПУ. В 1961–1963 рр. – Голова Ради міністрів УРСР, кандидат до президії ЦК КПКР. Знятий з цих посад за розпорядженням М. Хрущова у зв’язку з тим, що виступив проти його ідеї поділу партійних комітетів на промислові та сільські. У 1963–1965 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ. Після зміщення М. Хрущова знову обійняв посаду голови Ради міністрів УРСР (1965–1972 рр.). Належав до т. зв. дніпропетровського клану, який за роки правління Брежнєва добився керівних позицій у партійному і державному апараті. З травня 1972 р. до вересня 1989 р. – перший секретар ЦК КПУ. Відповідальний за русифікацію політичного і культурного життя в Україні, розправу з дисидентством. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

Ющенко Віктор Андрійович (1954 р. н.) – державний і політичний діяч. У 1970–1975 рр. навчався в Тернопільському фінансово-економічному інституті. У 1977–1985 рр. – керуючий відділенням Держбанку СРСР у селищі Улянівка Сумської області. У 1985–1989 рр. – заступник, начальник управління в Українській республіканській конторі Держбанку СРСР. З 1989 р. – заступник голови правління Українського республіканського банку “Агропромбанк”, пізніше – заступник і перший заступник голови правління комерційного агропромислового банку “Україна”. У 1993–1999 рр. – голова правління Національного банку України. З грудня 1999 р. по травень 2001 р. – прем’єр міністр України. Під час президентської виборчої кампанії 2004 р. – лідер опозиційного блоку “Наша Україна”. З грудня 2004 р. – Президент України.